

PAŞA ƏFƏNDİYEV

AZƏRBAYCAN
FOLKLORŞÜNASLIĞININ
PROBLEMLƏRİ

B

“Elm və təhsil”
Bakı – 2011

Paşa Əfəndiyev

Elmi redaktoru:
Mahmud Allahmanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

Paşa Əfəndiyev.
Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri V.
Bakı, «Elm və təhsil», 2011. – 336 səh.

Ə $\frac{4702000000}{N098 - 2011}$ *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2011

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
90 illik yubileyinə ithaf edirəm
Müəllif*

MÜƏLLİFDƏN

Uzun müddət xəstəliyim ucundan əlimə qələm ala bilmirdim. Ancaq folklorşünaslığımızın bir sıra problemləri məni yenə də narahat edirdi. Bu arada «Kredo» qəzetinin nömrələrinə rast gəldim. Orada ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, etnoqrafiya, tarix, fəlsəfə və folklorumuz kifayət dərəcədə təmsil olunurdu. Məndə həmin qəzetdə məqalə yazmaq arzusu oyandı. Öyrəndim ki, qəzetin baş redaktoru, mənim keçmiş tələbəm, böyük jurnalist, Allahdan vergi almış Əli Rza Xələflidir. Mən Qax rayonunun İlisu kəndində böyümüşəm. Tələbə, aspirant və ilk müəllimlik illərində yay tətili dövrü istirahətimi doğma kəndimizdə keçirirdim. Yayın qızmar günlərinin birində İlisuda bir neçə dəfə böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ilə rastlaşmışdım. Əvvəllər də bir-birimizlə tanış idik və bir-birimizə hörmətlə yanaşırdıq. O, mənə dedi ki, Paşa müəllim, mən təxminən 6 ildir ki, ailəmlə birlikdə İlisuda istirahət edirəm. Kənddəki Füzuli dağının yanında bir ev var, evin sahibi hər il məni orada qəbul edir. Bəxtiyar müəllimlə bir neçə dəfə söhbətimiz oldu, birlikdə kənddə gəzişirdik. Kürmük çayının məcrasına endik. Beləliklə, böyük, ulu şairimizlə bağlı məndə xatirələr toplandı. Onları yazmaq qərarına gəldim. Həmin xatirələri səliqəyə salıb «Kredo» qəzetinin redaksiyasına göndərdim. Xatirələrim qəzetin baş redaktoru əzizimiz Əli Rza Xələfliyə ünvanlanan kiçik bir məktubla müşayiət olunurdu. Məktubum belə idi: «Çox hörmətli Əli Rza müəllimə! Mən öz mahnımı oxuyub qurtarmışam. Odum sönməyib, qılgınlıqları qalıb. Bir neçə aydır ki, xəstəyəm. İndi çox çətinliklə kiçik bir xatirə

yazmışam. Xatirəmə və yazıma toxunmadan buna öz mübarək qəzetinizdə yer ayırmanızı rica edirəm. Bəlkə də bu, son ricadır. Sizin elmi və jurnalistik fəaliyyətiniz qarşısında baş əyən və Sizi çox istəyən müəlliminiz Paşa Əfəndiyev».

16 may 2007-ci il

Beləliklə, mən bir neçə məqalə hazırlayıb «Kredo» qəzetinə göndərdim, hər bir məqaləmi də əzizimiz Əli Rza Xələfliyə ünvananlan kiçik bir məktub müşayiət edirdi. Beləliklə, bir neçə məktub yazıldı. İndi mən bu kiçik məktubları toplayıb kitabımın əvvəlinə daxil etmək qərarına gəlmişəm. Çünki bu məktublarda tarix var, ürək çırpıntıları var, onlar, məncə, tarixi yadigarlardır. Mən Əli Rza Xələfliyə böyük minnətdarlığımı bildirirəm ki, mənim məktublarımı məqaləmin əvvəlində çap eləyib oxuculara çatdırmışdır.

Əli Rza müəllim, əzizim mən həmin məktubları əntiq suvenirlər kimi saxlayıram. Bunlar canlı tarixdir. Bu məktublarda uzun illər folklor sahəsində ömrünü qoyan təcrübəli bir folklorşünasın nəfəsi duyulmaqdadır.

Əzizim Əli Rza müəllim!

Mən 1946-cı ilin avqust ayının axırlarında doğma respublikamıza 300-ə qədər ziyalı bəxş etmiş İlisu kəndindən Bakıya gəlmişəm. Qax rayonunda ilk medal mənə qismət olub. Ona görə Pedaqoji İnstitutu imtahansız qəbul olunmuşam. 1950-ci ildə dil və ədəbiyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə tamamlamışam. O zaman allahdan vergi almış üç böyük əfsanəvi filoloq-rektor, professor Cəfər Xəndan Hacıyev, dil ədəbiyyat fakültəsinin dekanı, professor Mikayıl Rəfili məni aspiranturada saxladılar. 1953-cü ilin dünya şöhrətli dastanımız «Koroğlu» haqqında respublikamızda ilk namizədlik dissertasiyasını tamamlamışam, elə o ildən də bu böyük məbəddə işə başlamışam. 63 ildir ki, 85 il xalqımıza ziya, elm, pedaqogika gətirən, minlərlə müəllim kadrları hazırlayan bu milli flaqmanın divarları arasındayam. 56 ildir ki, Azərbaycan balalarına layla çalıram. Bu illər ərzində doğma respub-

likamıza minlərlə müəllim kadri hazırlanmasında bütün bacarıq və istedadımı qoymuşam. Türk dünyasının repressiyaya uğramış böyük alimlərinin – Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Vəli Xulufu, Cəbbar Əfəndizadə və başqalarının folklorşünaslıq fəaliyyətini ilk dəfə arayıb-axtarıb üzə çıxarmış və doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişəm. Filologiya fakültəsinin həm qiyabi və həm də əyani şöbələrində dekan işləmişəm. 15 il müdafiə şurasında respublika üçün elmi kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etmişəm. 16 il Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına rəhbərlik etmişəm. 10 elmlər namizədi, 4 elmlər doktoru, ondan artıq magistr hazırlamışam. 30-a yaxın dərslək, dərslər vəsaiti və monoqrafiya, 200-ə qədər elmi-metodik məqalələr çap eləmişəm.

Əzizim Əli Rza müəllim!

Bunlar (təvazökarlıqdan kənar olmasın) 80 ildə gördüyüm işlər haqqında bütün ziyalılarımızın sevimlisi olan «Kredo» qəzeti oxucularına kiçik hesabatımdır. Bu illərdə yazdığım kitablardan bir neçəsini Sizə hədiyyə göndərirəm. Özüm ağır xəstəyəm.

Sizi çox istəyən, böyük-böyük uğurlarınızdan heyrlənən və sevinən müəlliminiz

PAŞA ƏFƏNDİYEV

*professor,
əməkdar elm xadimi
25 dekabr 2008-ci il*

**«Kredo» qəzetinin baş redaktoruna
Əzizim Əli Rza müəllim!**

Mən respublikamızda böyük dastanımız «Koroğlu» haqqında ilk namizədlik dissertasiyasını tamamlamışam (1953). Məndən sonra «Koroğlu» haqqında kifayət qədər dissertasiyalar yazılıb, dastanın özü bir neçə dəfə təkrar-təkrar çap edilib. Beləliklə, respublikamızda Vəli Xulufu, Ü.Hacıbəyov, M.H.Təhmasib, İsrail Abbaslı, Paşa Əfəndiyev, Azad Nəbiyevin adları ilə bağlı çox dolğun, əsaslı, sağlam bir Koroğluşünaslıq formalaşmışdı. Bununla fəxr eləməyə dəyərdi.

Son illər «Koroğlu» haqqında dissertasiyaların sayı artmışdır. Koroğluşünaslıqda bir hərcmərclilik, özbaşınalıq, məsuliyyətsizlik, xaos əmələ gəlmişdir, hətta zərərli meyllər də yox deyil.

Əziz Əli Rza müəllim!

Mən respublikamızda folklorşünaslığın, Koroğluşünaslığın yaradıcılarından biriyəm. Hazırda meydana gələn əsərlər Koroğluşünaslığımıza nəinki xeyir gətirmir, əksinə onu ləkələyir. Əlbəttə, son dövrdə yaranan əsərlərin hamısını oxuyub nəzərdən keçirmək mənim üçün çətinidir. Çünki yaşlaşmışam, tez-tez xəstələnirəm. Ancaq necə deyərlər, canımı dişimə tutub müəyyən qeydlər aparmışam, məni dəhşət bürüyüb. Həmin qeydləri mən yazmasam, heç kim yazmayacaq və yazsa da bilməyəcək.

Əziz Əli Rza müəllim! Mən bu qeydləri indi deməliyəm, çünki nöqsanlar bir də təkrar olunmasın, islah edilsin. Mənim müasir Koroğluşünaslığa rəhmim gəlir. Mən bu qeydləri o biri dünyaya apara bilmərəm, hayfım gəlir. Bu qeydlər hesab edin mənim son movizəmdir. Sizdən xahiş edirəm, qeydlərimi mən yazdığım kimi oxuculara çatdırın, çünki tarixdir. Sizin adınızdan Koroğluşünaslığa hədiyyə olsun. Mənim də ruhum şad olsun.

Nə yaxşı ki, «Kredo» qəzeti var, nə yaxşı ki, onun böyük redaktoru Əli Rza Xələfli kimi bəyimiz var. Ulu Tanrı ona yar olsun!

**Hörmətlə,
PAŞA ƏFƏNDİYEV**
professor, əməkdar elm xadimi
27 dekabr 2008-ci il

«Kredo» qəzetinin baş redaktoru Əli Rza Xələfliyə

Əzizim Əli Rza müəllim!

Siz Ulu Tanrıdan vergi almış böyük jurnalist və şairsiniz. Sizin titanik fəaliyyətiniz bir müəlliminiz kimi məndə daim qürur və sevinc hissləri doğurur.

Əli Rza müəllim! Mən Sizə üç kitab göndərirəm. Birincisi, mənim əsərlərimin birinci cildidir. «Azərbaycan folklorşünaslığı problemləri» (Bakı, 2003). İkinci kitab mənim 75 yaşım münasibətilə Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun çap elədiyi «Yaddaş və şəxsiyyət» (2004) monoqrafiyasıdır. Müəllifləri də mənim tələbələrəm professor Mürsəl Həkimov və filologiya elmləri namizədi Seyfəddin Rzasoydur. Üçüncü kitabın müəllifi mənim, «63 il institut divarları arasında» (2009) adlanır. Respublikamızın, xalqımızın fəxri olan bu böyük, qocaman, doğma, əziz pedaqoji flaqmanın divarları arasında yaşadığım və fəaliyyət göstərdiyim 63 illik ömürün bəzi məqamlarını aşkarladığım və xatırladığım kitabdır. Mən bu pedaqoji flaqmanda adi tələbəlikdən Əməkdar elm xadimi kimi şərəfli bir ada qədər uzun bir yol keçmişəm. Burada uzun müddət dekan, kafedra müdiri vəzifələrini də aparmışam, 14 rektorla işləmişəm. Onlar respublikamızın fəxri – xalqımıza elm, təhsil, mədəniyyət, pedaqogika, psixologiya, filologiya gətirən böyük və görkəmli şəxslər olublar. Mənim üzərimdə onların mühüm qayğısı və zəhməti olub. Bunları xatırlamayıb o biri dünyaya köçə bilməzdim.

Əzizim Əli Rza müəllim, məni bağışlayın, mən bir müəlliminiz kimi, ərlə bu sözləri Sizə yazıram. Sizə daha böyük uğurlar, can sağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq sevincləri diləyirəm.

Hörmətlə Sizi çox istəyən müəlliminiz

PAŞA ƏFƏNDİYEV
professor, əməkdar elm xadimi
18 iyul 2009-cu il

Əzizimiz, sevimlimiz Əli Rza müəllim!

60 ildir doğma xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərinin toplanması, nəşri, tədqiqi və tədrisi ilə məşğulam. 60 ildir xalqımızın övladlarına milli-mədəni sərvətlərimizin sirlərini öyrədirəm və hər dəfə öyrətdiklərimi balaların dilindən geri alıqca özümü dünyanın ən xoşbəxt adamı hesab edirəm.

Əzizim Əli Rza müəllim!

Lap uşaqlıqdan, bəlkə də ana bətnində Ulu Tanrı mənim canıma folklor yangısı salıb, 83 ildir bu yangı mənə rahatlıq vermir. İndi yaşlaşmışam, ağır xəstəliyə düşər olmuşam. Yenə də daxilimdə Azərbaycan folkloru və folklorşünaslığının bir sıra problemləri məni narahat edir, yandırır. Onları yaza, kağıza köçürə bilmirəm. Son zamanlar böyük və dahi dastanımız olan «Əsli və Kərəm»in bir sıra toxunulmamış problemlərini çox çətinliklə ağır vəziyyətdə kağıza köçürmüşəm. Köçürmüşəm ki, bu dünyada qalsın, o biri dünyaya köçməsin. Əli Rza müəllim, qurbanın olum, ömrümün sonudur, indi təmənnam budur ki, bunları ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi canlandıran, hərəkətə gətirən, Azərbaycan ziyalılarının hər həftənin beşinci günləri çox həsrət və sevinclə gözlədikləri «Kredo» qəzetinin səhifələrində bütünlüklə verəsiniz. Bu işə şəxsən Sizin və mənim Azərbaycan folklorşünaslığı elminə hədiyyəmiz olardı.

Sizi çox istəyən, uğurlarınızdan sevinən və fərəhlənən müəlliminiz

PAŞA ƏFƏNDİYEV
professor, əməkdar elm xadimi
31 dekabr 2010-cu il

Əzizimiz, gözümün işığı Əli Rza müəllim!

Əli Rza müəllim, Sizin haqqınızda şair-publisist yazırlar, bu öz yerində, amma mən bu titullara bir alim sözünü də əlavə edirəm. Siz həm də böyük alimsiniz. Sizin alimliyiniz baş redaktoru olduğunuz «Kredo» qəzetinin hər bir nömrəsində özünü göstərir. Deməli, Siz böyük şair, böyük publisist, həm də böyük alimsiniz. Mənim yadıma düşdü ki, təxminən 40 il əvvəl Sizin təzəcə yazmağa başlayan fidan kimi zərif əlinizdən çıxan referatı mən elmi-tədqiqat işi kimi qiymətləndirmişdim. Sizin böyüklüyünüzü müəlliminiz elə o zaman hiss eləmişdi. Əzizim, bir də mən fəxr edirəm ki, doğma xalqımızın mənəvi sərvətlərinin sirlərini hamıdan qabaq Sizə mən öyrətmişəm. Siz Ulu Tanrının verdiyi vergi və ilham ilə yüksəldiniz, canlı əfsanə oldunuz, möcüzə oldunuz. Sizin baş redaktoru olduğunuz «Kredo» qəzeti Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini, fəlsəfəsini, folklorunu ağuşuna alıb göylərə qaldırmış, bütün türk dünyasında şöhrətləndirmişdir. Əziz Əli Rza müəllim, mən hər gün dua edirəm ki, Ulu Tanrı Sizə bəxş etdiyi vergini, ilhamı daha da artırsın. Siz daha böyük mükafata, şərəfə, ordenə layiqsiniz. Sizə can sağlığı, daha böyük uğurlar və yeni-yeni yaradıcılıq sevincləri diləyirəm.

Sizi çox istəyən müəlliminiz

PAŞA ƏFƏNDİYEV
professor, əməkdar elm xadimi
8 yanvar 2010-cu il

«Kredo» qəzetinin baş redaktoruna

Əzizim Əli Rza müəllim!

Mən respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından ilk dərsliyin müəllifiyəm. Mən həmin dərsliyi üç dəfə təkmilləşdirərək çar eləmişəm (1970, 1981, 1992). Dərslikdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrları əhatə olunmuşdur. Hamısına da ayrıca oçerk həsr olunmuşdur. O zaman dərslikdə Azərbaycanda folklor haqqında olan elmin tarixinə həsr olunmuş bir oçerk də yazılmalı idi. Bizim folklorşünaslıq elmimizin çox zəngin və mürəkkəb tarixi vardır. Buna heç kəs toxunmamışdı.

Əli Rza müəllim!

Sizdən və həmkarlarımdan üzr istəyirəm, bu işə girişən yox idi, çox ağır mövzudur. Mən bu tarixi yazmağa girişdim və yaxşı bir oçerk yazıb uğurla tamamladım. Folklorşünaslığımızın xüsusilə 1930-cu illəri məni kövrəltdi. O zaman türk dünyamızın görkəmli alimləri fəaliyyət göstərmişlər. Bunlar Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Vəli Xuluflu və başqaları idi. Onlar folklorumuz sahəsində titanik işlər görmüşlər. Bu allahdan vergi almış insanlar 1930-cu illərdə bir nəfər kimi repressiyanın qurbanı oldular. Onların dünya dolu arzuları ürəyində qaldı. Bu görkəmli alimlərin böyük işləri və faciəvi həyatı məni sarsıtdı. Elə bunların fəaliyyəti və faciəvi həyatlarını öyrənmək, sonra da folklorşünaslığımızın bütün tarixini yaratmaq zərurəti məndə oyandı. Azərbaycan folklorşünaslığının iki əsrlik tarixini yazıb 1974-cü ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdim. Dissertasiyada türk dünyasının bu folklor korifeylərinin hərəsinə ayrıca oçerk həsr elədim. Təvazökarlıqdan kənar, mən elə bil bunların başladığı və yarımçıq qalmış işlərini tamamladım.

Əli Rza müəllim, əzizim!

Bu işlərim mənim doğma folklorşünaslıq elmimizə ən qiymətli hədiyyəm oldu. Beləliklə, mən bizim folklorşünaslıq elmimizin yaradıcısı oldum.

Əziz Əli Rza müəllim, məni ömrüm boyu «Əsli və Kərəm» dastanı maraqlandırmışdır. Bu dastan böyük ideyalarla zəngin, həm də kövrək bir əsərdir. Türk dünyasının böyük şəxsiyyətləri olan Salman Mümtaz və Əmin Abidin bu dastan və onun qəhrəmanı olan Kərəm haqqında indi də öz tərəvətini saxlayan böyük və qiymətli fikirləri var. Mən onları arayıb-axtarıb ümumiləşdirib məqaləmə daxil elədim. Birdən yadıma düşdü ki, axı onların mənim arxivimdə şəkilləri olmalıdır. Arxivim səliqəsizdir. Bir neçə gün axtardım, nəhayət tapdım və sevindim.

Salman Mümtaz böyük alimdir. Mən onu yalnız türk dünyasının Köprülüsü ilə müqayisə edə bilərəm. Salman Mümtaz Azərbaycan Yazıçıları İttifaqının üzvü olub. 1934-cü ildə Şura Yazıçılarının birinci qurultayında iştirak edib. O, yazıçı və alimlərdən L.N.Tolstoy, M.Qorki, A.Tolstoy, Sədrəddin Ayni, Rabindranat Taqor, məşhur şərqşünas-akademiklər Y.Marr, A.N.Samoyloviç, Meşşaninov, A.Krımski, Y.Bertels, İ.Yenikolopovla görüşmüş, onlardan bəziləri ilə dost olmuş, məktublaşmışdır.

Əmin Abid böyük şərqşünas, türkoloq alimdir. Yorulmaq bilməyən tədqiqatçıdır. Azərbaycanın ilk qorqudşünas alimidir. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycanda çap olunmamış (1939) o, dastan haqqında mükəmməl tədqiqat işləri aparmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazması, oğuzlar, ozanlar, oğuz bəhadırlarının dolaşdığı ərazilər haqqında 1920-ci illərdə bir sıra qiymətli məqalələrlə çıxış etmişdir.

Əli Rza müəllim! «Əsli və Kərəm» dastanı, xüsusilə də Kərəm haqqında Salman Mümtaz və Əmin Abidin söylədikləri mülahizələrin yanında onların şəkillərini də «Kredo» qəzetində çap edib oxuculara çatdırın. Qoy o böyük alimlərimizin ruhları şad olsun.

Hörmətlə, Sizinlə fəxr edən müəlliminiz

PAŞA ƏFƏNDİYEV

professor, əməkdar elm xadimi

20 yanvar 2011-ci il

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Mən əsərlərimin cildlərini folklorşünaslıq elmimizin problemləri adlandırmışam. Əlbəttə, bizim folklorşünaslıq elminin problemləri çoxdur. Hamısını xatırlamaq və şərh etmək təbii çətindir. Məsələn, xalq sənətinin, eləcə də aşiq sənətinin mənşəyi problemi, dastanlarımızın bölgüsü problemi, məhəbbət dastanlarımızın formalaşması problemi, ədəbiyyat və folklorun qarşılıqlı əlaqələri problemi və s. Saydığım bu problemlərin mahiyyəti haqqında vaxtilə mən öz mülahizələrimi söyləmişəm. Ali məktəb tələbələri üçün folklordan respublika miqyasında yazdığım ilk dərslikdə az da olsa söhbət açmışam. Ancaq bir problem haqqında indiyə qədər, ümumiyyətlə, danışılmamışdır. Bu da əlbəttə, vacib problemlərdən biridir. O da xalq ədəbiyyatı əsərlərinin nəşri prinsipləri problemidir. Mən Milli Elməlr Akademiyası Folklor İnstitutuna, onun əməkdaşlarına, görkəmli folklorşünas alimlərimizə müraciət edirəm. Xalq ədəbiyyatı əsərlərinin nəşr olunma prinsipləri haqqında mübahisə yolu ilə müzakirə açmaq, respublikamızda bu problemin müəyyən dərəcədə həllinə nail olmaq gərəkdir. Diqqətəlayiqdir ki, son zamanlar külli miqdarda folklor əsərləri çap olunur, bu çap işlərində qarmaqarışıqlıq var, özbaşınalıq var. Hələ təzəcə aspirant olduğum vaxtı gördüm ki, bizim folklorumuza ögey münasibət var. Mən buna dözə bilmədim. Xalq ədəbiyyatı nümunələri nəşr olunmur. Bunlar axı mənim doğma xalqımın mənavi sərvətidir. Xalq onları yaratmış və əsrlərin dərinliyindən, keşməkeşliklərdən keçirib dövrümüzə qədər gətirmişdir. Bunları toplamaq, səliqəyə salmaq, çap eləyib sahibinə – Xalqa qaytarmaq lazımdır. Ona görə də folklor aləminə yenidən qədəm qoyan gənc kimi bu mövzuda ilk mə-

qələmi belə adlandırdım: «Şifahi xalq ədəbiyyatının nəşri haqqında bəzi qeydlər» (1956). Başqa sözlə, xalq ədəbiyyatı əsərlərinin nəşri üçün həyəcan təbili çaldım.

Son illər folklorumuzun müxtəlif janrları çap olunmaqdadır. Külli miqdarda antologiyalarımız nəşr olunur. Əlbəttə, bunlarda sabitləşmiş nəşr prinsipləri olmalıdır. Təəssüf ki, yoxdur. Bununla əlaqədar mənim müşahidə etdiyim bəzi cəhətləri şərt etmək istəyirəm. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan nağılları hansı prinsiplər əsasında nəşr olunmalıdır. Nağılların qrupları var. Biz bəzən onları xronologiyası nəzərə alınmaqla çap eləyirik. Bizə görə sehrli, heyvanlar haqqında olan nağıllar daha qədimdir. Onları kitabın əvvəlində veririk (həmişə yox). Axı nağılların tarixilik baxımından başqa bir də mövzu, ideya baxımı da var. Bəs bunları nəzərə almaq lazım deyil?

Dünya folklorşünaslığında nağıllar müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmışdır. Məsələn, rus folklorşünası İ.P.Saxarov nağılları qəhrəmanların xarakterinə görə (məsələn, ağıllı, igid, hiyləgər, yelbeyin və s.) təsnif etmişdir. A.N.Afanasyev isə nağılları üç qrupa bölmüşdür: heyvanlar haqqında sehrli nağıllar və məişət nağılları. Y.V.Çəmənzəminli isə nağılları üç qrupa bölüb: qədim ayinlərlə, zərdüştliklə bağlı nağıllar, tarixə yanaşan nağıllar və uşaq nağılları. Y.V.Çəmənzəminli «Nağılları necə toplamalı» adlı bir məqalə yazıb. Burada ədibin bir çox xeyrli məsləhətləri var. «Ələksər nağıla və bütün xalq ədəbiyyatına bələd olanlar arvadlardır. Xalqın işinə yarayan və həmişə onunla təmasda olan qadınlar: məşşatələr, ağıclar, yengələr. Ürkütmədən, təşvişə salmadan bunlara yanaşmaq lazımdır...

Nağılları hətta mövzuya, dilə və əraziyə görə də təsnif etmək meylləri olmuşdur. Məsələn, Hümət Əlizadə dilə görə nağılları üç qrupa bölmüşdür. Guya yoxsul və ortabablar bir dildə, bəy, xanım məclislərində isə başqa dildə danışılan nağıllar var. H.Əlizadə başqa yerdən gəlmə nağıllar da oldu-

ğunu yazmışdır. Nağılda hansı yer, ərazi adı varsa, guya oradan gəlmişdir».

Folklor janrları içərisində ən çox diqqəti cəlb edən atalar sözü və məsəllərdir. Bu janrın nəşr prinsipləri dünya folklorşünaslarının nəzərində olmuşdur. Burada bir neçə prinsip irəli sürülmüşdür. Əsas etibarilə iki prinsip şöhrət tapmışdır. Atalar sözü və məsəllərin mövzulara görə nəşri və bir də əlifba sırası ilə nəşri. Mənim əlimdə V.Dalın tərtib etdiyi rus atalar sözü və məsəlləri vardır. Kitabın lap əvvəlində dünya şöhrətli sənətkar Mixail Şoloxovun görüşü var. Sonra məşhur rus folklorşünası Avropa ölkələrinin bir neçə Akademiyasının üzvü V.İ.Çiçerovun giriş sözü vardır. Bunlardan sonra atalar sözü və məsəllərini toplayan V.Dalın geniş müqəddiməsi verilmişdir. Rus atalar sözü və məsəlləri məhz mövzulara görə bölünüb kitaba yerləşdirilmişdir. Kitabda ilk atalar sözü məhz Allah haqqındadır. Bundan sonra saysız-hesabsız mövzular var. Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin də özünəməxsus nəşr tarixçəsi vardır. Böyük bir miqdarda atalar sözü və məsəllər «Qafqaz xalqları və tayfalarının həyatı və yerlərin təsviri» məcmuəsində 2000 atalar sözü və məsəllər var. Bunları toplayan Nikolay Kaşevdir. Məcmuənin redaksiyası onu çağıraraq tapşırıq verib ki, atalar sözü və məsəlləri müəyyən mövzulara bölünüb çap edilsin. Həmin mövzulardan bəzisi belədir: Allah, şeytan, peyğəmbər, imam, hökmdarlar, bəy və xanlar, aşiq, musiqi, müxtəlif xalqlar (gürcü, kürd, ləzgi, qaraçı, ərəb və s.), kişi və qadın, insanın bədən üzvləri, qız, gəlin, nikah və s. Məqalənin adı belədir: «Şirvan tatarlarının atalar sözləri. Bakı qubernasiyasının Şamaxı və Göyçay qəzaları».

M.Kalaşev atalar sözlərinin toplanmasında ona kömək göstərən Azərbaycan ziyalılarının adlarını məqaləsinə daxil etmişdir. O yazır: «Qanun müəllimi Molla Əhməd Mirzə Hüseyn Babazadə və müəllim Mahmudbəy Mahmudbəyov. Birincisi, tatar mətnini ərəb əlifbası ilə yazmış-toplamış, ikincisi isə rus dilinə tərcümə etmişdir. Bundan başqa digər

yoldaşlar iştirak etmişlər: a) Bakı rus-tatar məktəbinin baxıcısı Sultan Məcid Qəniyev hələ 1300-ə qədər yazılan vaxtı 1894-cü il mart ayında əlyazmasına baxmış və daha 100 yenisini əlavə etmişdir.

b) Müəllim İskəndər bəy Əlibəyov Göyçay məktəbində olarkən bir çox atalar sözü demiş və 100-ə qədərini rus dilinə tərcümə eləmişdir.

c) Məlikkənd məktəbinin keçmiş müəllimi Səmədbəy Hacıbəyov bir çox atalar sözü təqdim etmiş, həm tərcümə eləmiş, həm də korrektura vərəqələrinin yoxlanılmasına kömək eləmişdir.

Məsələn, mətnə Koroğlu haqqında aşağıdakı məsəllər var: «Ölər Koroğlu getməz bu yerdən», «Hər atasının gözünü çıxarana Koroğlu deməzlər», «Koroğlu deyibdi, basılanı kəsmə» və s. Məcmuənin nəşri Y.Lopatinskiy qeydləri: «Bütün atalar sözü (2000-ə qədərdir) toplayıcı tərəfindən əvvəlcədən ona verilmiş proqrama əsasən mövzu və motivlərə görə bölünmüşdür. Həmin proqram üzrə V.D.Kalaşevin gələcək nömrə üçün hazırlamağa söz verdiyi və toplanmaqda olduğu digər atalar sözləri yerləşdiriləcəkdir. Çap olunan atalar sözləri xalqın bizi maraqlandıran müxtəlif yaşayış tərzini, məişətini anlamaq üçün kifayət qədər material verir».

Çox ibrətamizdir ki, məşhur Azərbaycan folklorşünası Hənəfi Zeynallı da Azərbaycan atalar sözü və məsəllərindən ibarət 1926-cı ildə böyük bir kitab çap elətdirmişdir. Ümumiyyətlə, H.Zeynallı topladığı materiallardan ibarət kitabları tərtib edərkən həmin mövzuya aid rus-Avropa, keçmiş sovet məkanında olan xalqların çap etdiyi kitab və məqalələri gözdən keçirir, müqayisələr aparır və axtarışlardan sonra H.Zeynallı qərara gəlib ki, Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini müəyyən mövzular üzrə çap etmək daha münasibdir. Bu yolu da qəbul edib. Kitabda əvvələn böyük həcmli mövzular var. Onlardan bir neçəsini göstərim: «Təbiət haqqında», «Kainat», «Zaman», «Dünya», «İnsan», «Heyvan-

lar». Sonra bu iri həcmli mövzular xırdalanır, orada başqa mövzular verilir. Məsələn, Təbiət haqqında bölmədə «daşlar», «dağlar», «çaylar», «göller», «dəniz», «dərya», «quyu», «su» və s. H.Zeynallının kitabı folklorşünaslıq tarixində ilk elmi nəşr olmaqla indi də öz əhəmiyyətini saxlayır. Kitabın tərtibi qaydaları folklorşünaslığımız tərəfindən diqqətlə öyrənilməlidir. Sonra bizim atalar sözü və məsəllərimizi Əbülqasım Hüseynzadə çap etmişdir. Mən bilirdim ki, əvvəllər Ə.Hüseynzadə Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini əlifba sırası ilə kitaba düzmüşdür. Hazırda mənim əlimdə onun iki kitabı var. Biri «Atalar sözü» adlanır, 1981-ci ildə «Yazıçı» nəşriyyatında çap edilmişdir. Bu kitabda atalar sözü müəyyən mövzulara bölünərək kitaba daxil edilmişdir. Məsələn, Vətən-Qürbət, Yazı-Kəlam, Kamil-Cahil, Doğru-yalan, Arzu-tale, Ailə, Dost-düşmən və s. sonda qurd-quş-həşərat bölməsi var. Lap axırda isə müxtəlif mövzuda atalar sözləri gətirilir. İkinci kitab isə həcm etibarilə daha böyükdür. 690 səhifədir. Yenə «Atalar sözləri» adlanır. Kitabın tərtibçisi filologiya elmləri namizədi Hamid Qasımzadədir. Burada birinci kitabdan fərqli olaraq atalar sözləri əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Hansı bölgünün daha düzgün və müasir olması haqqında gərək folklorşünaslarımız müzakirə yolu bir qərara gəlsinlər. Yuxarıda gördüyümüz kimi V.Dal da, Hənəfi Zeynallı da mövzular üzrə bölünüb çap edilməsinə üstünlük vermişlər.

Bütün folklor janrlarının nəşri haqqında xüsusi təqdimat olmalıdır. Bu isə elmdir. Sözüün həqiqi mənasında elmi baxımdan çap edilməyən folklor janrının elmi-tədqiqat problemi də kifayət qədər həyata keçirilməlidir. Əgər bir nəfər tədqiqatçı mövzu cəhətdən özünə gərək olan atalar sözünü, yaxud bayatını tapa bilmirsə, bu, ümumi folklorşünaslıq elminin qüsurdur.

Folklorun nəşr prinsipləri haqqında bütün görkəmli folklorşünaslarımız fikirləşmişlər, elmi nəşrin gərəkli olduğunu dəfələrlə söyləmişlər. Məsələn, bayatı janrına nəzər salaraq.

Azərbaycan xalqı saysız-hesabsız bayatılar yaradıb, onların elmi, nəzəri tədqiqatı vacibdir. Doğrudan da bayatıların içərisində sənə lazım olanı tapmaq müşğul işdir. Deməli, bir üsul olmalıdır ki, bayatıların nəşrində tətbiq edilsin. Bunun üçün bayatıların elmi nəşri üçün düşünüldü bir üsul tapılsın. Bayatılarımızın ilk geniş nəşrini Salman Mümtaz həyata keçirib. 1927-ci ildə «Aşıq Abdulla» kitabını nəşr edib. Həmin kitabın sonunda bayatıların nəşri barədə onun aşağıdakı qeydləri maraqlıdır: «Bir də bayatılarımızın tədqiq olunmaq üsulunu asanlaşdırmaq tərəfdarı olduğum üçün bunların da son hərflərini nəzərə alıb ona mütabiq tərtib etdim. Və buna da kifayət etməyib nömrə qoydum. Bunların tərtibi əski divanlarımızın tərtibinə müvafiq oldu. Bu əski üsuldur, xeyirli olduğu üçün mən də riayət etdim».

Folklorumuzun hər bir janrının stabil nəşr prinsipləri olmalıdır. Bunlar birinci növbədə elmi-tədqiqat işləri üçün vacibdir. Həm də bunlar folklorşünaslıq elminin əsas sahələri kimi əhəmiyyətlidir.

1943-cü ildə M.H.Təhmasibin tərtib etdiyi bayatılar çap olunmuşdur. Müqəddiməsi Mehdi Hüseynindir. Bu kitabda bayatıların düzülməsi haqqında heç nə söylənilmir, elə bil nəşr prinsipi də gözlənilməmişdir. 1956-cı ildə Həsən Qasimovun toplayıb tərtib etdiyi bayatıları işıq üzü gördü. Burada bayatılar müxtəlif mövzular ətrafında düzülmüşdür. Mən o zaman yenicə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş gənc folklorşünas idim. Düzünü deyim ki, kitab məni təmin etmədi. Böyük bir rəy yazıb «Ədəbiyyat qəzeti»nin redaksiyasına apardım. Oxuyub söz verdilər ki, çap eləyəcəklər. Ancaq aylar keçdi, məqalə çap olunmadı, mən də artıq onun dalınca getmədim. Bir il əvvəl mən bizim xalq ədəbiyyatımızın çap olunması haqqında «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çıxış etmişdim. Bir folklorşünas alim kimi xalq ədəbiyyatına biganə münasibət məni narahat edirdi. Bir sözlə, necə deyərlər, mən həyəcan təbili çalmışdım. Həmin məqalədə çap prinsipləri haqqında heç nə deməmişdim. İndi bu məqalədə

məni xalq ədəbiyyatı nümunələrinin çap edilməsi üsulları narahat edirdi.

Həsən Qasimovun kitabında aşağıdakı kimi iri həcmli bölgülər var idi: «Məhəbbət bayatıları», «Köhnə həyat bayatıları», «Yeni həyat və əmək bayatıları». Bu iri həcmli bölmələrdə xırda bölgülər də verilmişdir. Məsələn, «Köhnə həyat bayatıları» hissəsində «Ailə və məişət», «Narazılıq və şikayət», «Vətən məhəbbəti», «Ayrılıq və intizar», «Ağılar», «Dostluq və mərdlik», «Nəsihət» kimi xırda bölmələr vardır. Burada tərtibçi iki böyük nöqsana yol vermişdir. Əvvəlcə, bayatılar mövzu etibarilə qarışdırılmış, lazım olan nümunəni tapmaq mümkün deyil idi. İkincisi isə bu qarışıqlıq fonunda çoxlu bayatılar təhrif edilmiş və qondarılmışdır.

Məsələn, belə bir bayatı:

*Dağlarda gəzən mənəm,
Əhdim var bəzən mənəm,
Ürəyim yaralıdır
Çox dərdə dözən mənəm.*

Bu bayatı «Narazılıq və şikayət» bölməsində bir dəfə (səh.358), «Ayrılıq və intizar» bölməsində isə beş dəfə (səh.446, 459) təkrar edilmişdir.

*Əzizim, harayçı mən,
Carçı mən, harayçı mən
Yar bu gün seyrə çıxıb
Haray gün, haray çəmən.*

«Məhəbbət bayatıları», «Laylalar», «Ailə və məişət», «Ayrılıq və intizar» bölmələrində 6 dəfə təkrar edilmişdir. Məsələ yalnız təkrarda deyil, axı hər dəfə bu bayatılar təhriflə yazılır, xalq ədəbiyyatı nümunələri məhz belə qondarılır. Belə misallar çoxdur. Əgər stabil, sınaqdan çıxmış nəsr prinsipləri olsaydı, belə özbaşınalıq əmələ gəlməzdi. Kitabda həddindən artıq təhriflər və qondarmalar var.

«Elm» nəşriyyatı «Azərbaycan bayatıları» kitabını çap etmişdir. Burada da bayatılar müəyyən mövzulara bölünərək kitaba daxil edilmişdir. «Vətən-Qürbət», «Mərdlik-namərd-

lik», «Dostluq-igidlik», «Namus-qeyrət», «Zülm-zorakılıq», «Alqış-öymə» və s. Kitabın müqəddiməsində professor İsrail Abbaslı yazır: «Bayatıların düzülüşündə klassik şeir ənənəsi və onun nəşri prinsipləri əsas götürülmüşdür. Özgə sözlə, əlifba sistemində qafiyələnmənin son hərfindən (sağdan sola doğru) başlanaraq riayət edilmişdir. Bu cəhət eyni məzmunlu, eyni qafiyəli bayatıları meydana çıxarmış, bununla da təkrar nümunələrin topluya yol tapmasının qarşısı alınmışdır». Bayatılar milli sərvətimizdir, böyük mənəvi sərvətimizdir. Bayatılar Azərbaycan xalq ədəbiyyatının emblemi-
dir.

*Mən aşırıq od apara,
Ay doğdu o da para,
Varmı bir odu sönmüş
Sənəmdən od apara.*

*Qızıl gül oyum-oyum,
Dərib sənəmə qoyum,
Yağış yağar yer doymaz
Mən sənədən necə doyum.*

*Əzizim baxtı yarım,
Baxtımın taxtı yarım,
Üzündə göz izi var
Sənə kim baxtı yarım.*

*Aşırıq so (söz) deyib ağlar
Sünbül su deyib ağlar
Dəryada bir gül bitib
O da su deyib ağlar.*

*Göy üzü damar-damar,
Göydən yerə nur damar,
Qəlb dediyin şişədir
Sən sındırsan kim yamar.*

*Əzizim gülüstandı,
Aç oxu «Gülüstan»dı
Bülbülün göz yaşından
Bağçada gül islandı.*

Bizim böyük kahinimiz Məmməd Arif müəllim deyirdi ki, bir bayatı, bir el mahnısı üzərində əsrlərlə bir xalq işləyir. Buna baxmayaraq son vaxtlar bəziləri quru, kobud, köntöy sözləri bir-birinin yanına düzüb «bayatı» qoşurlar. Bununla da onlar əsrlər uzununu xalqımız arasında yaşayıb yaradan bayatı ustalarını təhqir edirlər.

Xalqımız deyir ki, mən bayatı çağırıram, düzəldirəm, qoşuram demir, yəni bayatını oxuyuram. Bu o deməkdir ki, bayatıları xalq musiqi sədaları altında oxuya-oxuya cilalayıb, sıgallayıb, ədəbi qəlibə salıblar. Deməli, bayatılar əsrlərin zəhməti nəticəsində dünyaya gəlir. Baxın, şair xalqımız bir bayatıda necə keçmiş-mifologiyayı və müasir gerçəkliyi çuğlayır.

*Göy üzü damar-damar
Göydən yerə nur damar
Qəlb dediyin şişədir
Sən sındırsan, kim yamar.*

Gəlin, bu bayatını çözləyək: «Göy üzü damar-damar». İslam mifologiyasına görə göy üzü yeddi qatdır, yeddi damardır. «Göydən yerə nur damar». Yenə islam mifologiyasına görə Ulu Tanrı – Allah Nur dağıdır. Oradan gecə-gündüz nur-ışığı yağır. Bayatının o biri iki misrası isə yüksək poetik vüsətlə deyilmiş həyatımızın gerçəkliyidir.

Bizim Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu son illər xalq ədəbiyyatından ibarət çoxlu kitablar çap etdirmişdir. Xüsusilə mən antologiyaları nəzərdə tuturam. Bu antologiyalarda xalqımızın əsrlər boyu yaradıb hafizəsində yaşatdığı gözəl nümunələr toplanmışdır. Antologiyalarda əv-

vəlcədən hazırlanmış çap üsulu, prinsipləri yoxdur. Çünki işlənib hazırlanmamışdır. Bu kitablarda folklor əsərləri xronologiya, yaxud müxtəlif janrlar nəzərə alınaraq çap edilmişdir. Antologiyalar xalqımızın zəngin milli sərvətlərini özlərində toplayır, böyük, milli, ədəbi, xalqı, ictimai əhəmiyyətə malikdirlər. Ancaq xalq ədəbiyyatı əsərlərinin kitablarda düzülüşü bizi qane eləmir. Burada bir qarışıqlıq, kaos var. Antologiyayı əlinə alıb istədiyin xalq ədəbiyyatı janrını tapmaq bir problemdir. Mən təkrarən Azərbaycan folklorşünaslarına müraciət edirəm. Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin nəşri üsulu böyük bir problem kimi bizi narahat etməlidir. Siz bu sahədə çox işlər görməli olacaqsınız.

Aşıq yaradıcılığının nəşri haqqında xüsusi danışmaq lazımdır. Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi ən gözəl hədiyyələrdən biri də məhz aşıq yaradıcılığıdır. Bütün qardaş türk xalqları içərisində ən zəngin aşıq yaradıcılığı Azərbaycan şəraitində inkişaf edib şöhrətlənmişdir. Təsəvvür edin, Azərbaycan xalqı saysız-hesabsız aşıqlar – sənətkarlar yetişdirmişdir. Bunların hər birisi xüsusi yaradıcılığı, üslub və orijinallığı olan sənətkarlardır. Onların zəngin ədəbi irsinin toplanması işin birinci tərəfidir. Bu nümunələri səliqəyə salıb müəyyən prinsiplərlə düzüb qoşub gələcək nəsllə yadigar qoymaq lazımdır. Biz indiyə qədər aşıqların şeirlərini çap eləmişik, onları xronologiya ilə kitablara düzmüşük, ancaq zəngin yaradıcılıq irsinin nəşrində prinsiplər gözləməmişik. Aşıq Ələsgərin çoxlu gəraylıları, qoşmaları, divaniləri, təcnisləri var. Biz bunları aşığın kitabına hansı üsulla düzmüşük. Axı bütün bu şeir şəkilləri eyni zamanda mövzu, ideya, forma cəhətdən rəngarəngdir. Mən aşığın istədiyim divanisini asanlıqla necə tapmalıyam. Bunun üçün müəyyən üsulları seçib divaniləri bu üsulla kitaba düzmək lazımdır. Əziz həmkarlarım, indiyə qədər biz bu mövzuda yazmadığımız üçün mən bir üsul deyə bilmirəm. Gərək bu sahədə tədqiqat aparaq, yollar, üsullar tapaq ki,

istədiyimizə nail ola bilək. Bu isə, yenə təkrar edirəm, sizin rəy bacarığınızdan asılıdır.

Nəhayət, Azərbaycan aşıqlarının şeirlərindən ibarət bir kitab çap olundu. «Aşıqlar» (1957) kitabının nəşri bir folklorşünas alim kimi məni çox sevindirdi. Dərhal rəy yazıb İrəvana «Sovet Ermənistanı» qəzetinin redaksiyasına göndərdim. Rəy çap olundu. Yazdım ki, nəhayət uzun bir fasilədən, təxminən 20 il sonra aşıqların şeirləri geniş şəkildə çap olundu. Burada aşiq şeirləri xronologiya ilə düzülmüşdü. Əvvəlcə klassik aşıqlarımızın şeirləri, sonra isə sovet dövründə yaşayıb yaradan aşıqların şeirləri verilmişdi. O zaman mən yazdığım və çap elədiyim rəydən bir abzas burada göstərirəm. «Yeni nəşr olunmuş aşıqlar kitabının yaxşı cəhətləri ilə yanaşı bir sıra qüsurları da vardır. Hər şeydən əvvəl onu göstərməliyik ki, aşiq qoşmalarının düzülüşündə müəyyən bir prinsip gözlənilməmişdir. Aşıqlar doğru olaraq xronoloji nöqtəyi-nəzərdən kitaba daxil edilmişdir. Lakin gah əvvəlcə lirik, gah da siyasi-ictimai xarakterli qoşmalar verilir, yaxud ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığı kitabda bəzən qoşma, bəzən gəraylı, müxəmməs, bəzən də ustadnamə ilə başlayır. Bütün nümunələr bir-birinə qarışdırılmışdır». Daha sonra: «Bir sıra aşıqların yalnız lirik qoşmaları gətirildiyi halda (məsələn, Aşıq Əli) bəzilərinin ancaq siyasi xarakterli qoşmaları verilir (məsələn, Aşıq Mirzə)».

1930-cu illərdə Hümət Əlizadə el içindən topladığı aşiq şeirlərini 2 cildə çap elətdirmişdir. Bu kitablarda da aşiq şeirlərinin düzülüşündə heç bir prinsip gözlənilməmişdir. H.Əlizadə «Aşıqlar»ın birinci cildində klassik aşıqlarımızın şeirlərini, ikinci cildində isə müasir aşıqların şeirlərini vermişdir. Son illər aşıqların şeirlərindən ibarət çoxlu kitablar çap olunmuşdur. Bütün kitablar ənənəvi olaraq sənətkarların xronologiya ilə düzülüşündən ibarətdir. Ayrı-ayrı şeir şəkillərinin düzülüşündə heç bir qaydaya riayət edilməmişdir.

Mən düz 35 il məşhur Azərbaycan aşığı Molla Cümənin şeirlərini toplayıb çap etdirməklə məşğul olmuşam. Əvvələn

mən aşığın gəzib dolandığı, məclislərini apardığı rayon və kəndləri dolaşib onun şeirlərini şifahi dildən yazıya almışam. Bu məkanlar Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayonları və onların kəndləridir. Mən eyni zamanda gəzib dolaşdığım yerlərdən aşığın dörd əlyazmasını əldə etmişəm. Bu əlyazmalarının dördü də müxtəlif şəxslər tərəfindən yazılmış və tərtib olunmuşdur. Dördü də ərəb əlifbası ilədir. Bunları diqqətlə oxumaq mənim üçün cəhənnəm əzabı idi. Beləliklə, aşığın dörd kitabını çap eləyə bilməmişəm. 1966, 1983, 1994 və nəhayət, 2006-cı ildə aşığın son kitabını prezident aparatı çap elətdirmişdir. Molla Cümənin yaradıcılığı aşiq şeirlərinin zənginliyi ilə seçilir. Aşığı müxəmməsin atası adlandırmışlar. Onun çoxlu və formaca maraqlı müxəmməsləri var. Onları kitaba necə düzməli, necə birini digərindən ayırmalı. Aşığın divaniləri də zəngin sənət nümunələridir və forma, məzmun və ideyaca çox rəngarəngdir. Qoşmaları isə saysız-hesabsızdır.

Molla Cümə yaradıcılığında elə şeir şəkilləri, elə növlər var ki, onlara ad vermək çətinidir. Ancaq aşiq bu formaları çox yaxşı bilmiş və səliqə ilə formaya riayət eləmişdir. 1961-ci ildə Qax rayonunun İlisu kəndində Yunis Təhməzovun mənə lütfə bağışladığı əlyazmasında şeirlər şəkillər üzrə düzülmüşdür və nömrələnmişdir. Təcnislərdən biri belə adlanır: «Təcnis, dodayqdəyməz, özü də yedəkləmə, əlif əvvəl axır». Formaca çox maraqlı şeir şəklidir. Şeirin qurtaracağında bu sözlər yazılmışdır: «Afərin o adama ki, bu təcnisi oxuyub mənasını bilə, bilməyən qanınıza hayfdir, hayıf». Yaxud Molla Cümənin belə bir şeiri vardır. Şərti olaraq bu şeiri «Vəsiyyə» adlandırmışım.

Bir vəsiyyə edim sizə, qardaşlar,

Bəd əsil namərdin üzünə baxma.

Gimğəsinə çıxma,

Gəl desə getmə

Yanıdan ötmə

*Versə yüz tümən
Diyari-çəmən.
Diyari-çəməndə girsə araya
Hayıf ola toy-bayram, məclis.
Yeridir ingilis
Olsun nasranı
Xalis moltanı
Od qulluqçusu
Dünyanın pisi.
Dünyanın pisidir namərd bədəsil
Günü qara keçsin nəsilbənasil
Nagah gimgalarına gəlsə bir əsil
Hər biri bir yandan ona sataşar.
İt kimi yanşar
Hörmətsiz eşşək
Qılquyruq köpək
Soxular: ham-ham
Di elə davam.
.....
Necə davam eləsin o işi görən,
Bir zərrə insandan üzü utanmaz
İstəsə yığilsın lap İran, Turan.
Mərifət qanmaz
Qaşqabaq tökər
Qırağın çəkər
Tu lənət dinə
Cədbəcəddinə.
Lənət olsun cəddinə, sonra boyuna
Yetmək olmaz qılığına, xoyuna
Baxarsan oxşar Təbriz bəyinə
Başlarında olmaz arınan namus.
Özləri dəyyus
Adam azdıran
Fitnə gəzdirən
Qəlbləri qara*

*Getsin finnara
Getsin finnara o bədəsil qullar
Heyfdi cənnətə namərd insanlar
Mən deyim dinşəyin siz də insanlar
Molla Cümə sözü yanında deməz.
Dediyn yeməz
Yazar kağıza
Düşər ağıza
Eşidən əlbət
Eyləyər lənət.*

Gəlin şeirə diqqət edək. «Vəsiyyət» adını ona mən qoymuşam. Mən bu şeiri 1961-ci ildə Qax rayonunun İlisu kəndində 70 yaşlı Cəmil Həməzyevin dilindən yazıya almışdım. Sonralar əlyazmalarında da tapdım, dəqiqləşdirib kitaba daxil elədim. Bu formada şeirlərə təsadüf hallarda rast gəlinir. Bu şeirə nə ad vermək olar. Mən tapa bilmirəm. Mənə görə hər şeydən əvvəl məzmununa görə müəyyən mənada ustadnaməyə oxşayır. Bəlkə mənəcə, belə ola bilər ki, Molla Cümə bu şeiri apardığı məclislərin əvvəlində dinləyicilər üçün oxumuşdur. Çünki burada hər şeydən əvvəl aşığın özünün dediyi kimi bədəsil insanlar tənqid atəşinə tutulur, bəlkə də biabır edilir. Molla Cümənin həmin şeirindən bir neçə sözü burada oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm.

«İt kimi yanşar», «hörmətsiz eşşək», «qılquyruq köpək», «utanmaz», «mərifət qanmaz», «başlarında olmaz arınan namus», «özləri dəyyus», «adam azdıran», «fitnə gəzdirən», «qəlbləri qara»... Belə insanlar lənətlənir. Saydığım bu cəhətlər şeirin məzmununa aiddir. Bizi isə ən çox maraqlandıran onun formasıdır. Forma etibarilə şeir nadirdir. Şeirdə misralar 11 hecadan ibarətdir, ancaq hər bir bənddən sonra beş hecalı beş misralı kiçik formalı şeirlər gəlir. Aşıq əsas fikirlərini də məhz bu 5 hecalı bəndlərdə verir. Diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən birisi aşığın bəndlərarası sözləri təkrar etməklə əlaqə yaratmasıdır. Birinci iki bənd iki misradan ibarətdir.

*Bir vəsiyyəət edim sizə qardaşlar
Bəd əsil namərdin üzünə baxma
Gimğəsinə çıxma
Gəl desə getmə
Yersə yüz tümən
Diyari-çəmən
Diyari-çəməndə girsə araya
Hayıf ola ona toy-bayram məclis.
Yeridir ingilis
Olsun nasranı
Xalis moltanı
Od qulluqçusu
Dünyanın pisi.
Dünyanın pisidir namərd bədəsil.*

Beləliklə, artıq dörd misralı bənd gəlir. Qalan dörd bənd iki yox, dörd misralıdır. Kiçik hecalı sözlər isə hər bir bənddən sonra verilir, müəyyən sözlərlə böyük bəndlərlə əlaqələndirilir. Mən şəxsən aşiq şeirlərinin şəkillərinin tədqiqatı ilə məşğul olmamışam, ona görə Molla Cümənin bəzi şeirlərinə ad verə bilmirəm, ancaq aşiq özü bu şəkilləri çox yaxşı bilmiş, onların düzgün ifasına riayət etmişdir. Mən oxuculara indi haqqında danışdığım başqa bir şeirindən bir-iki bənd vermək istəyirəm. Bu şeir də çox orijinal bir formaya malikdir. Bu şeirdə birinci-ikinci bəndlər yalnız iki misradan ibarətdir. Sonrakı bəndlərin hər birisi yenə dörd misraya çatdırılmışdır. İkinci şeiri «Bircə bəri bax» adlandırmışam.

*Minib səməndinə olubsan süvar
Könül əyləncəsi, bircə bəri bax,
Sonra ayrılıq
Əzəl axır bu ayrılıq bizə var
Gəl sarmaş boynuma düçəşmi-çirəq
Vədədir iraq
İraq etmə vadi ey qəlbi hatəm
Sana qurban olsun anamla atam*

*Gəlməyin toy-bayram, getməyin matəm
İstəməm atəyin əldən qoymaq
Olmayır doymaq
Necə doyum səndən gözəllər şahı
Camalın bənd edər şəms ilə mahı...*

Mən yenə təkrar edirəm ki, Molla Cümə yaradıcılığında elə şəkillər var ki, mən şəxsən onlara ad tapa bilməmişəm, ona görə də ümumi şeirlər içərisində vermişəm.

Uzun götür-qoydan sonra aşığın əsərlərinin 1994-cü il nəşrinin müqəddiməsində aşağıdakı sözləri yazdım: «Nəhayət, kitabın tərtibi haqqında bir neçə söz. Molla Cümənin aşiq poeziyasının müxtəlif şəkillərində şeirləri saysız-hesabsızdır. O, çox zaman eyni rədifdə 2-3 və daha çox şeir qoşmuşdur. Xüsusilə qoşma, divani və müxəmməsləri daha çoxdur. Bunları tərtib edərkən, düzərkən böyük çətinliklər qarşısında qaldıq. Çünki saysız-hesabsız şeirlər təkrar olunur, yaxud unudulub kənarda qalırdı. Ona görə də bütün şeirləri rədiflər üzrə əlifba sırası ilə düzüb kitaba daxil etdik. Bu, bizim işimizi müəyyən dərəcədə asanlaşdırdı». Əlbəttə, əziz oxucular, bu da problemdən çıxış yolu deyildi. Hələlik başqa yol tapa bilməmişik.

Elə buradaca kiçik bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Folklorşünaslığımızda «el şairi» termini var. Bu sözü folklorşünaslığımız Salman Mümtaz gətirmişdir. 1925-ci ildə «Kommunist» qəzetinə əlavə olaraq «Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar» adında bir vərəqə nəşr olunurdu. Bu vərəqin demək olar ki, hər bir nömrəsində Salman Mümtazın məqaləsi çap olunurdu. Məqalələrin hamısı onun yazdığına görə «el şairləri»nə həsr olunurdu (Məlumdur ki, sonralar həmin məqalələrdə çap olunan el şairləri S.Mümtaz tərəfindən iki cildlik «El şairləri» kitablarında toplandı.). O, yazırdı: «Qurbani, bu şair el şairlərinin ən qüvvətli və görkəmlilərindən biridir. Şeyx oğlu Şahın kim olduğunu biz müəyyən etdikdə Qurbaninin Şah Xətai və M.Füzuli ilə müasir olduğunu görəcə-

yik». Salman Mümtaz Qurbaniyə el şairi deyir. Çap elədiyi məqaləsini də belə adlandırır. S.Mümtaz sonra Təbrizli Hacı Mehdi Şükuhi, Haputlu Molla Kazım, Nadim, Müştəq, Nəvvab, Molla Qasım Zakir, Qasir, Əbdülsəmədbəy Aşıq, Qədir Əfəndi və sairələrini el şairi adlandırır. Mümtaz bu sözləri Azərbaycan elinə, əyalətinə, müxtəlif yerlərinə aid şair mənasında da işlətməmişdir. Ancaq yuxarıda adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz onlarla belə şairlər vardır ki, onları aşıqlarla, el müğənniləri ilə birlikdə kitaba düzmək elmi cəhətdən qarışıqlığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. S.Mümtaz heç bir prinsipə riayət etməmişdir. Elə bil nə vaxt hansı şairin şeiri əlinə keçibse, onu kitaba daxil etmişdir. Əgər kim S.Mümtazın «El şairləri» (I-II cildlər, 1927-28-ci illər) kitabını görübsə, onların sonunda bir cədvəl var. Azərbaycan ellərinə məxsus şairlər. Cədvəl: Əsbərli-Sərab ilə Gərmərud arasında yaşayan məşhur bir türk elinin adıdır. İlisu – bu yüz evli, təbiətlə zəngin, ab və havası ilə mərub bir kənddir ki, bir adı da İlisudur. Bu kənd Zaqatala qəzasının birinci kəndlərindən hesab olunur.

Mən şəxsən 60 illik folklorşünaslıq fəaliyyətimdə, 60 illik pedaqoji fəaliyyətimdə bir dəfə də olsun «el şairi» terminini işlətməmişəm. H.Arashlı, M.H.Təhmasib də işlətməmişlər. Hələ indiyə qədər də heç kəs bilmir ki, el şairi kimdir. Şairin yanına «el» sözünü əlavə etməklə biz onu kiçildirik, əsl şairlər cərgəsinə salmırıq. Bir vaxt var idi, aşıq sözünün yanına bir şair sözü əlavə edərək aşıq böyüdükdük. Nə üçün, aşıq özü də böyük sənətkardır, yaradıcıdır.

El şairi adı ilə bizdə kitab çap edilməmişdir. 1984-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu iki cildə ibarət «Azərbaycan aşıqları və el şairləri» kitablarını çap elətdirmişdir. Bu kitablarda heç bir şəxs el şairi adlandırılmamışdır. Orada şair adı ilə sənətkarlar var, ancaq el şairi adı ilə yoxdur. Bəzi sənətkarlar şair adlandırılırlar, onların da yaradıcılığı gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməslərdən ibarətdir. Nəticə olaraq mən demək istəyirəm ki,

«el şairi» termini özünü doğrultmur, ona görə də onu folklorşünaslığımızdan çıxarmaq lazımdır.

Dünya folklorşünaslığının ən mühüm problemlərindən biri də şifahi xalq sənətinin yazılı ədəbiyyata münasibəti problemidir. Bəlkə də bu, ən qədim problemlərdəndir. Yazılı ədəbiyyat, əlbəttə, quru yerdə meydana gəlməmişdir. Əlifbanın, yazının yaranmasına qədər xalq sənətinin milyon illər sabitləşən ənənələri var idi. Bu ənənələr yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinə kömək etmiş, onların hətta dünya şöhrətli əsərlərinin yaranması üçün zəmin olmuşdur.

Folkorsuz böyük sənətkar yoxdur. Folkorsuz sənətkar xalqsız sənətkardır. Folklor bütün dünya şöhrətli sənətkarların yaradıcılığını bəzəmişdir, ona zinət vermişdir. Bizim böyük Nizamini xalq yaradıcılığı olmadan təsəvvür etmək olarmı? Qətiyyəni yox! Nizami yaradıcılığından, xalq ədəbiyyatımızın janrlarından ibarət müntəxəbat düzəltmək olar. M.Qorki Sovet yazıçılarının I qurultayındakı nitqində xalq ədəbiyyatından bəhrələnən dünya sənətkarlarından bir neçəsinin adını çəkir: Apuley, Gete, Balzak, Jorj Sand, Anatol Fraus, Anderson, rus klassiklərindən Jukovski, Puşkin, L.N.Tolstoy və s. Kim Puşkini folkorsuz təsəvvür edə bilər? Puşkinin adı Nizami kimi sonralar xalq ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Puşkin xalq ədəbiyyatının gözəl bilicisi, rus ədəbi dilinin banisi idi. Bu dahilərin heç birisinin xalq ədəbiyyatına aid məqaləsi, yazısı olmamışdır. Nizami XII əsrdə Gəncədə oturub dünya bədii fikrinin zirvəsinə çıxmışdı. Ona nə kömək eləmişdi? Azərbaycan xalq ədəbiyyatının əsrlər boyu yaratdığı sənət nümunələri. Bu nümunələri yaradan xalqın əsrlər boyu sabitləşən bədii ənənələri, Puşkin də elə. Onlar hər ikisi xalqın milyon illər yaratdığı, işlətdiyi bədii ənənələrə əsaslanmışlar. Təkrar edirəm, dünya folklorşünaslığının ən böyük problemlərindən biri, əlbəttə, folklor və yazılı ədəbiyyat, onların bir-biri ilə əlaqəsidir. Təsəvvür edin, dünyanın ən böyük, əfsanəvi şairlərindən biri olan Homer dünya şöhrətli «İliada» və «Odiseya» poemala-

rını məhz yunan mifologiyasının əsasında dünyaya gətirib. Homerə qədər yunan xalqının şifahi söz sənəti yaratmaq sahəsində böyük və sabit ənənələri var idi. Bu ənənələrin köməyi olmasa, bəlkə də belə böyük əsərlər meydana gəlməzdi. Bəşər mədəniyyətinin söz sənəti olan yazılı ədəbiyyatın kökündə folklor ənənələri dayanmışdır. Bu ənənələr hər dövr-də bütün minilliklər dövründə yazılı ədəbiyyat korifeylərinin əlindən tutmuşdur. Əgər demək caizsə, elə indi də tutmaqdadır.

Qətran Təbrizidən müasir dövrümüzdə qədər elə bir söz ustadımız yoxdur ki, o, doğma xalqının şifahi ədəbiyyatı ilə əlaqədar olmasın. Xalq ədəbiyyatına müraciət iki yolla özünü göstərir. Bir qrup sənətkarlar xalqın söz sənətindən bu və ya digər mövzunu – əsəri götürür, onu öz yaradıcılığına daxil edir, başqa cür desək, işləyib hazırlayır. Bir qrup sənətkar isə xalq ədəbiyyatını bütün yaradıcılığına hopdurur, mövzu götürmür, amma xalqın dünyagörüşü, ənənələri, etnoqrafiyası, duzlu, məzəli dili o sənətkarın yaradıcılığına zinət verir. O sənətkar elə bir mənsub olduğu xalqın dili ilə danışır. Bunun ən yaxşı nümunəsini M.Ə.Sabir göstərmişdir. M.Ə.Sabirin bütün yaradıcılığından xalq ədəbiyyatımızın tərəvəti gəlir. Adətlər, ifadələr, sözlər, ibarələr, məişət tərzisi hamısı sənətkarın yaradıcılığında küll halında birləşərək yaşayır. Bu da M.Ə.Sabiri xalqın dilində əzbərə çevirir. Elə C.Məmmədquluzadə haqqında da bu sözləri demək olar. Əvvələn, C.Məmmədquluzadə gözəl nasirdir. O, «Danabaş kəndinin əhvalatları» hekayəsində xalqın dili ilə danışır. Elə bil ustad xalq sənətkarı nağıl söyləyir. Xalq dilini, ifadə tərzini, şifahi xalq yaradıcılığının üslubunu bilməyən şəxs əlbəttə, belə şirin və duzlu danışa bilməz. O biri tərəfdən C.Məmmədquluzadə gözəl dramaturqdur. Onun ilk dram əsəri olan «Çay dəstgahı» xalqdan gələn əsərdir. Sonra «Ölülər»i, «Anamın kitabı»nı xalq ədəbiyyatı əsərləri bəzəyir. Ananın üç oğlunun dilini başa düşməyən qızı çobanlarla danışır və çox gözəl xalq ədəbiyyatı əsərləri eşidir. C.Məm-

mədquluzadənin «Molla Nəsrəddin» jurnalını elə bil el sənətkarları çıxarıb. Xalq ədəbiyyatsız «Molla Nəsrəddin» jurnalını təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu nümunələrin hamısına C.Məmmədquluzadə bələd idi və hər bir xalq ədəbiyyatı nümunəsini yerinə görə jurnala daxil edir və onu necə deyirlər, məşhurlaşdırırdı.

Mən doktorluq dissertasiyasında Mirzə Fətəli Axundovun da Azərbaycan folkloru ilə əlaqəsi haqqında yazmışdım. Mənə irad tutdular ki, sən M.F.Axundovun yaradıcılığında folklorla bağlı nə tapmısan. Başqa sözlə, onlar deyirdilər ki, M.F.Axundovun folklorla əlaqəsi olmamışdır. Mən də böyük ədibin yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsini tapıb söylədim və böyük ədibin doğrudan da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bilavasitə əlaqəsini sübuta yetirdim. M.F.Axundov və folklor haqqında mən üç məqalə çap elətdirmişəm. Son məqalə ictimaiyyətin də çox xoşuna gəlmişdi. Mən yazılarımda böyük yazıcımızın xalq yaradıcılığı ilə bağlılığını üç məqamda göstərmişdim. Əvvələn o, «Kəmalüddövlə məktublarında» musiqi, mahnı, saz haqqında qiymətli fikirlər söyləyib bunların xalqın mədəniyyətinə təsiri haqqında gözəl fikirlər söyləyib, xalq əfsanələrini özünəməxsus bir şəkildə qiymətləndirmişdir. O biri tərəfdən M.F.Axundov xalq-aşıq şeiri üslubunda qoşmalar, tənislər yazmışdır. Bir neçə misal göstərək:

*Ey Qasım bəy, acəb dövrəyə çatdıq,
Mərdə indi olmaz başu can gərək
Qoç igidlər döyüş günü meydanda
Düşməninə qanlar ağladan gərək.*

Ədibin bu qoşmaları Koroğlunun qəhrəmanlıq mahnılarını xatırladır. Baxın, M.F.Axundov Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Ələsgər, Molla Cümənin şeirlərində rast gəldiyimiz cinasları necə də ustalıqla işlədir:

*Əmən məmən neylər cənnətin narın,
Düzəxə bənzətməm firqətin narın.
Rüşteyi can olmuş telindən narın
Dilər eldən: yetir o yarə məni.*

Belə şeir parçaları ədibin yaradıcılığında kifayət qədərdir.

M.F.Axundovun komediyalarında nə qədər atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər işlədilmişdir. Eyni zamanda komediyalar xalq adət-ənənələri, məişət tərzini etnoqrafik təsvirlərlə doludur. Bütün bunlara ədibin özünün tərtib etdiyi yeni əlifba, yazıb saxladığı xalqın Dədə Qorqud haqqında mahnısı da əlavə edə bilərik. M.F.Axundov öz elmi-bədii fəaliyyəti ilə o zaman xalq yenicə toplamağa başlayan milli ziyalılarımızın işlərinə kömək göstərmişdir.

Ədəbiyyat və folklor problemi bizim folklorşünaslığımızda öz həllini tapmalıdır. Əlbəttə, müəyyən işlər görülmüşdür. Ancaq görməli işlərimiz hələ çoxdur. Gəlin, ədəbiyyat tariximizə nəzər salaq. Nə üçün Xaqani, Nəsimi, Ş.İ.Xətai, Məhəmməd Əmani, M.P.Vaqif, Nəbati, Q.Zakir, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, H.Cavid, Əhməd Cavad kimi sənətkarlarımızın milli folklorla əlaqəsi tədqiqata cəlb olunmasın. İndi folklorşünaslarımız aşiq yaradıcılığının üstünə düşüblər. Aşiq yaradıcılığı böyük və tükənməz sərvətdir. Onun çox böyük, qiymətli, dərinlən tədqiq olunmalı sahələri var. Ancaq çox zaman bu və ya digər bir sənətkarı zorla aşiq eləyib, zorla dissertasiya yazdırır, axı bu kimə lazımdır. Beləliklə, bir nəfər qondarma dissertasiya müdafiə edib, çətir kimi başının üstündə tutub ömrü boyu onun kölgəsində yaşayır, özündən başqa heç kimə xeyri olmayır. Böyük, müqəddəs mənəvi sərvət ucuzlaşır və nüfuzdan düşür. Burada ən böyük məsuliyyət dissertasiyanı yazdıran alimin öhdəsinə düşür.

Azərbaycanın sovet dövrü sənətkarları da hamısı şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəli olmuşlar. Mən şəxsən Mirzə İbrahimov, Hüseyn Arif yaradıcılığının folklorla əlaqəsi haqqında namizədlik dissertasiyalarına rəhbərlik etmişəm. Dövrü-

müzün iki titanik sənətkarının milli folklorumuzla əlaqəsi haqqında monoqrafiyalar çap elətdirmişəm. Onlar C.Cabbarlı və S.Vurgundur. Şəxsən mənim yaradıcılığında ədəbiyyat və folklor xüsusi yer tutub. Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, H.Zərdabi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi klassiklərimizin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi haqqında məqalələr yazıb çap elətdirmişəm. Bundan başqa Mikayıl Müşviq, Mehdi Hüseyn, Məmməd Rahim, Hüseyn Arif, Bəxtiyar Vahabzadənin də folklorla əlaqəsini tədqiq eləmişəm. Bizim Azərbaycan Sovet sənətkarlarından Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəllinin milli folklorla əlaqəsi haqqında namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Mənə görə bu mövzunu daha dəqiq və ətraflı tədqiqatı özünü göstərməlidir.

Nə üçün İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Elçin Əfəndiyev, Balaş Azəroğlu, Anar, Məmməd Araz, Əkrəm Əylisli, Mövlud Süleymanlı, Nəriman Həsənzadə yaradıcılığının folklorla əlaqəsinin elmi əsasları açılmasın. Əgər burada hər hansı bir sənətkarımızın adını unutmuşamsa, məndən inciməsinlər. Bundan əlavə, ümumiyyətlə, müasir dövr ədəbiyyatımızın folklorla bağlılığı haqqında elmi-tədqiqat işləri aparılmalıdır. Rus ədəbiyyatında həmin mövzu Radışşevdən başlanmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri və çağdaş yazıçıların folklorizmi rus folklorşünaslığında öz həllini tapmışdır.

Məhəbbət dastanlarımızın da nəşrində müxtəlif problemlərimiz var. XIX əsrdə rus mətbuatında biz bir sıra məhəbbət dastanları haqqında qeydlərə rast gəlirik. «Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib», «Şah İsmayıl», «Alixan və Pəri» və s. «Aşiq Qərib»dən başqa adları çəkilən heç bir dastanın qoşmaları verilməmişdir. Bizim əsrimizdə bu dastanlar gah ayrılıqda, gah da müxtəlif toplularda çap olunmuşlar. İlk toplu Hüm-mət Əlizadənin adı ilə bağlıdır. O, «Azərbaycan el ədəbiyyatı» və «Dastanlar və nağıllar» kitablarında 1930-cu illərdə məhəbbət dastanlarımızı çap eləmişdir. Əvvəlcə «Əsli və

Kərəm», «Aşıq Qərib» dastanlarını Yazıçılar İttifaqının nəşriyyatı ayrıca kitabça halında buraxmışdır. 1939-cu ildə Əliheydər Tahirovun məhəbbət dastanlarından ibarət kitabı işıq üzü görmüşdür. Sonralar 5 cildlik «Azərbaycan dastanları»nın birinci üç cildi, 2 cildlik «Xalq dastanları» kitablarında məhəbbət dastanları çap olunmuşdur. «Azərbaycan məhəbbət dastanları» (1979), «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» kitablarında da məhəbbət dastanları verilmişdir. Bütün bu məhəbbət dastanlarının nəşrində heç bir prinsip, heç bir üsul gözlənilməmişdir. Kim neçə istəmişsə, eləcə də dastanları düzmüşlər. Çünki indiyə qədər elmi ədəbiyyatda dastanlarımızın çapı üçün elə bir üsul hazırlanmamışdır. Bəlkə mövcud məhəbbət dastanlarının elmi ədəbiyyatda mövcud olan bölgüsünə görə həmin nümunələri düzmək lazım idi. Mən şəxsən ali məktəb tələbələri üçün yazdığım ilk dərslikdə məhəbbət dastanlarının aşağıdakı kimi yaranma yollarını göstərmişdim:

1. Qədim rəvayət, əfsanə, hekayət, əhvalatlardan düzələn dastanlar;
2. Xalq nağılları əsasında formalaşan dastanlar;
3. Qədimdən bəri dünya xalqları içərisində mövcud olan məlum gəzici süjetlərdən düzələn dastanlar;
4. Ustad aşıqlarımızın həyat və yaradıcılığına həsr olunan dastanlar.

Məhəbbət dastanlarının M.H.Təhmasib tərəfindən verilən bölgüləri də vardır:

1. Məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanan dastanlar;
2. Əsl məhəbbət dastanları;
 - a) *Nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları*
 - b) *Qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları*
 - c) *Yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları*
 - ç) *Orijinal məhəbbət dastanları*
 - d) *Məcəzi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar*
3. Ailə-əxlaq dastanları.

Məsələn, 2 cildlik «Xalq dastanları»nda dastanlar belə düzülmüşdür:

I cild

Əsli və Kərəm
Qurbani
Abbas və Gülgəz
Məsim
Əmrah
Lətif şah

II cild

Tahir və Zöhrə
Aşıq Qərib və Şahsənəm
Alıxan və Pəri
Şah İsmayıl və Gülistar
Novruz və Qəndab
Kərim və Süsən
İbrahim və Hürnisə
Məhəmməd və Güləndam
Nəcəf və Pərzad

«Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri»ndə isə aşağıdakı dastanlar var:

Qurbani
Şah İsmayıl
Aşıq Qərib
Əsli və Kərəm

Məhəbbət dastanlarından ibarət bütün nəşrlərdə dastanlar məhz bu yolla tərtib edilmişdir. Deməli, indiyə qədər çap olunmuş məhəbbət dastanları elə bu yolla da kitablara düzülmüşdür, heç bir prinsip gözlənilməmişdir. Əlbəttə, bu ənənəvi dastanları mövcud üsulla xronologiya, mövzu, məzmun, forma cəhətdən qruplaşdırıb kitablara düzmək olardı. Əlbəttə, bu da çıxış yolu deyil. Elmi işçi özünə lazım olan dastanı asanlıqla tapıb əldə eləyə bilsin. Folklorşünaslıqda məhəbbət dastanları haqqında olan bölgüləri öyrənmək,

götür-qoy eləmək, axtarışlar aparmaq və bir nəticəyə gələrək dastanları düzmək olardı. Gərək bizim məhəbbət dastanlarının nəşrində bir üsul, prinsip, qayda olmalıdır. Bunu isə Azərbaycan folklorşünasları ordusu arayıb-axtarıb tapmalıdır.

Azərbaycan folklorşünaslığının problemlərindən biri də məşhur «Koroğlu» dastanının nəşri üsuludur. Mən respublikada dünya şöhrətli «Koroğlu» dastanı haqqında ilk namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etmişəm (1953). Məncə, bu dissertasiya türk dünyasında «Koroğlu» haqqında ilk elmi-tədqiqat işidir. Mən dissertasiya üzərində işləyərkən 1930-cu illərdə Böyük Vətən Müharibəsi ərəfəsini və müharibə illərinin mətbuatını diqqətlə izləmişəm. O zaman yalnız H.Əlizadənin «Koroğlu» kitabı çap olunmuşdur (1941). Bu dastanda 14 qol var idi, dastanın sonunda isə təxminən 40 müstəqil qoşma verilmişdi. O zaman mətbuatda tez-tez yazırdılar ki, «Koroğlu» dastanı yenidən çapa hazırlanır, onun müxtəlif qolları, variantları üzərində iş aparılır. Guya hətta Krimdən də dastanın bir variantı gətirilmişdir. Nəhayət, həmin əsər 1949-cu ildə işıq üzü gördü. Burada 17 qol var idi, tərtib edib çapa hazırlayanı M.H.Təhmasib idi. Uzun götür-qoydan sonra bu dastan necə tərtib olunmuşdu? Bu haqda mən 1953-cü ildə tamamladığım dissertasiyada yazmışdım. Dastanda «İzahlar bəhsi» var, «Dastanın əsas variantları» bəhsi var. Dastanın müxtəlif aşılardan toplanmış və indiyə qədər çap olunan və olunmayan 41 variantı qeyd edilmişdir. Kitabın «İzahlar» hissəsində «Koroğlu» eposunun ayrı-ayrı qolları haqqında izahlar, eyni bir qolun istər nəsr hissəsində və istərsə də qoşmalarında olan variant fərqləri göstərilmişdir. Bəzən elmi əhəmiyyəti daha çox olan variantın məzmunu qısa şəkildə nəql edilmişdir. Kitabda hər hansı bir qolu tərtib edərkən eposun həmin qola aid mövcud bütün variantlarından istifadə edilməklə bu variantlar ümumiləşdirilərək vahid süjet ətrafında toplamaqda düzgün hərəkət edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tərtib prosesin

də bəzən aşıqların söylədiyi həmin variantların dil və üslubu, sərbəstliyi lazımınca gözlənilməmişdir (dissertasiya, səh.48).

M.H.Təhmasibin tərtib elədiyi həmin dastan 1956-cı ildə Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən daha da təkmilləşdirilərək yenidən çap edildi. Mən bu nəşrin təfərrüatına varmıram. Burada qədim əlyazmalarından çoxlu qoşmalar da özünə yer almışdı. Həmin nəşr məni sevindirdi və qane elədi. Ona görə də kitab haqqında rəy yazıb İrəvana «Sovet Ermənistanı» qəzetinin redaksiyasına göndərdim, rəy çap olundu. Aşağıdakı sözlər yenə də «Koroğlu»nun bu nəşrinin ünvanına deyilmişdi: «Dastanda 17 belə qol vardır. Fikrimizcə, müəllifin götürdüyü bu yol düzgündür. Bu işi bu şəkildə həll etmək gərgin əmək, zəhmət tələb etsə də, eposun oxucuya daha yaxşı, hərtərəfli çatdırılması üçün imkan yaradır. Müəllif çox doğru olaraq dastanın bir sıra qollarının adını dəyişdirmişdir. Bu işdə aşıqların dastanın bu və ya digər qoluna verdikləri başqa adlardan istifadə edilmişdir. Məsələn, «Həmzənin Qıratı aparması», «Durna teli», «Eyvazın Çənli-belə gətirilməsi», «Düratın itməsi» və s. Ancaq müəllif tərtib prosesində aşıqların söylədikləri variantların dil və üslub sərbəstliyini lazımınca gözləməmişdir. Bəzi variantlar diqqətlə və ehtiyatla yoxlanılmamış, nəticədə eposun ideya istiqamətinə uyğun olmayan epizod və qoşmalar dastanda yer almışdır».

O zaman folklorşünaslığımızda M.H.Təhmasibin nəşrinin qüsurları haqqında yazılar meydana gəlməyə başladı. Guya müxtəlif variantların birləşdirilməsi doğru deyil. Bu, folklor əsərlərinin nəşri prinsiplərinə ziddir. Məlum olsun ki, rus folklorşünaslığında belə bir termin var: «svodniy tekst» - yəni yığma, toplama mətn. Bu, bütün dünyada təcrübədən keçmiş bir üsuldur. Rus folklorşünaslığında başqa bir termin də var: «записи и обработка фольклорных текстов». Yəni şifahi xalq ədəbiyyatı əsərlərinin yazıya alınması və işlənilməsi. Aydındır ki, xalqın şifahi dilindən alınan hər hansı bir nümunəni olduğu kimi çap eləmək çətin olur. Onu işlə

mək, qaydaya salmaq lazımdır. Ancaq burada təmiz, etibarlı, vicdanlı bir əl olmalıdır ki, təhrif, qondarma olmasın.

Beləliklə, M.H.Təhmasibin tərtibinə qarşı çıxanların sayı artdı. Səslər ucaldı ki, Hümmət Əlizadənin «Koroğlu»su çap olunsun. H.Əlizadə «Koroğlu» dastanını çap eləyib, dastanın hər bir qolunun bir aşığıdan toplamışdır. Qolun sonunda da həmin aşığın adı verilmişdir. Nəhayət, H.Əlizadənin «Koroğlu»su, «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» kitabında çap olundu. Hamısı gördü ki, bu nəşr bəsit, yüngül çıxdı. Nöqsan axtaranlarınkı alınmadı. Vaxtilə mən M.H.Təhmasibin tərtibini bəyənmişdim, yenə də bəyənirəm. Birca misal göstərəcəyəm. «Alı kişi» qolunu götürək. Bu qolun tərtibində «Koroğlu-Əsəd», «Koroğlu-Bozalqanlı», «Koroğlu-Əli» variantlarından, dastanın Paris nüsxəsindən istifadə olunmuşdur. Beləliklə, o dövrə görə nisbətən bütöv, kamil bir qol tərtib olunmuşdur. Mən buraya nəyi əlavə etmək istəyirəm. «Koroğlu»nun ilk mətni olan İ.Şopen (1840) dastanın birinci qolu ilə bağlı çox maraqlı epizodlar var. Niyə onlardan istifadə olmasın? Mən bu mətndən bilavasitə həmin qolla bağlı olan iki sitatı tərcümə edib 1953-cü ildə tamamladığım dissertasiyada vermişdim. Həmin sitatları məqaləmə daxil edirəm. Rövşən atası Alı kişi ilə birlikdə yenicə təlimdən çıxmış atların belində gedib qatil Paşanı məhv edirlər. O zaman Aşı kişi üzünü Rövşənə tutub deyir: «Oğlum! ...Sənə xəzinə qoyub getmirəm, ancaq sənə bütün xəzinələrdən qiymətli olan atlar qoyub gedirəm, bu atlarla sən məğlubedilməz olacaqsan. Vətənimizə qayıt, daş ürəkli zalımları cəzalandır; qoy onlar hər yerdə səni ikinci vicdanla qarşılasınlar; qoy sən yeganə adın onlar üçün əbədi bir tənə olsun. Bundan sonra sən Koroğlu adlanmalısən. Zalımlara ölüm! Amma dinc əhaliyə aman!»

Atasının nəsihətinə sadıq qalan, xalq qəhrəmanı Koroğlu isə ətrafına tərəfdarlar toplayaraq istismarçılara və işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxır. «Onun qorxunc əlləri dikbaş və tamahkarları cəzalandıraraq əzilənlərə rəhm etdi, binəsiblə

rin gözlərindən yaşı sildi və həmişə yoxsulların dərdinə şərik oldu». Mən belə hesab edirəm ki, məhz «Alı kişi» qolu ilə bilavasitə əlaqəli olan bu epizodlar qol tərtib olunarkən orada özünə yer almalıdır. Belə epizodlar qolu daha da zənginləşdirər. Təki qondarma, düzəltmə, süni epizodlar əlavə olunmasın.

Bir günü böyük alimimiz Yaşar Qarayev mənə zəng çaldı. Soruşdu ki, Paşa müəllim, hazırda «Koroğlu» dastanının hansı nəşri daha elmi və mükəmməldir. Mən cavab verdim ki, əlbəttə, mən M.H.Təhmasibin nəşrini əsas hesab edirəm. Yaşar müəllim, cavab verdi ki, elə mən də o fikirdəyəm. Bizim «Koroğlu» dastanımız məhz belə yığma, toplama mətni olduğu üçün qəbul olunmalıdır. M.H.Təhmasibin nəşrində dünya folklorşünaslığında təcrübədən keçən yuxarıda dediyim üsul həyata keçirilmişdir.

Sonda onu demək lazımdır ki, biz xalqımızın bağrından qopub gələn mənəvi nümunələri çap etmək, gələcək nəsillərə bütöv, dəqiq, səliqəli şəkildə çatdırmaq üçün xüsusi nəşr prinsipləri işləyib hazırlamalıyıq. Başqa sözlə, sabitləşmiş, sınaqdan çıxmış, prinsiplər hazırlayıb nizamlı çap etmək onların ömrünü uzatmalıyıq.

Aşıq yaradıcılığı, onun mənşəyi, nəşri, tədqiqi Azərbaycan folklorşünaslığının ən ümdə problemlərindən biridir. Aşıq sənəti haqqında da mənim yazıları, axtarışlarım olmuşdur. İlk məqaləm Aşıq Hüseyn Cavanın nəşr olunmuş şeirlərinə rəy şəklində çıxmışdır (1954). Sonra Böyük Vətən müharibəsi illərində aşıq yaradıcılığı haqqında iri həcmli yazım dərc olunub. Azərbaycan aşıqlarının 1957-ci il ilk nəşrinə də rəy yazıb çap elətdirmişəm. Rus oxucuları üçün iri həcmli «Aşıq yaradıcılığı» adlı məqaləm çap olunmuşdur (1959). Bir də axı mən respublikada ali məktəb tələbələri üçün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından ilk dərsləyin müəllifiyəm (1970, 1981, 1992). Bu dərsləkdə klassik aşıq yaradıcılığından tutmuş indiki dövrümüzdə qədər olan aşıq yaradıcılığından bəhs olunur.

Vaxtilə mən məqalələrimin birində yazmışdım ki, biz indiyə qədər aşiq sənətinin qaynağına enə bilməmişik. Son zamanlar çox təbii olaraq aşiq sənətinə diqqət artmış, folklorşünaslarımız müxtəlif qütblərdən bu sənətin tədqiqinə girişmişlər. Hüseyn İsmayılov, Mahmud Allahmanlı, Məhərrəm Qasımlı aşiq yaradıcılığı haqqında doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Bu mövzuda namizədlik dissertasiyaları da kifayət qədər müdafiə olunmuşdur. Əlbəttə, bu dissertasiyalarda aşiq sənətinin mənşəyi probleminə toxunulub onun inkişaf mərhələləri tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Sevin-dirici haldır ki, bu əsərlərdə Azərbaycan aşiq sənətinin türk dünyasında mövqeyi lazımi səviyyədə işıqlandırılmışdır.

Aşiq sənətinin mənşəyi haqqında müəyyən mülahizələr olmuşdur. Məsələn, məşhur Azərbaycan alimi Əhməd bəy Ağayev 1900-cü ildə «Kaspi» qəzetində çap elətdiyi məqaləsində bu barədə aşağıdakı kimi fikirlər yürüdr. Ə. Ağayevə görə aşıqlar türklərin iran-ərəb qarşılaşmasına qədərki dövrdə mövcud olan sənətkarlarıdır. Ədib daha sonra çox maraqlı mülahizələr söyləyir: «Türk-tatarlar Asiyaya feodal rejimi, böyük torpaq rejimləri gətirdilər. Əsasən müstəqil olan bu rejim mərkəzi hökumətdən asılı idi. Xanlar, iri bəylər kəndlərdə bir-birindən aralı yaşayaraq darıxırdılar, əlbəttə, bu sıxıntı, darıxma əyləncə tələb edirdi. Elə buradan da aşıqlıq meydana gəlir. Bu səyyar sənətkarlar və musiqiçilər qəsrdən-qəsrə, kənddən-kəndə gedir, xanların evində çalıb oxuyurlar. Həmin məclislərə ürəyi darıxan feodallar və onların müştəriləri toplaşır dılar. Əlbəttə, indi yalnız bizdə, yəni Zaqafqaziyada deyil, demək olar ki, Qərbi Asiyada həmin quruluş öz əhəmiyyətini itirmişdir, yox olmuşdur, ancaq aşıqlıq qalmışdır. Onlar indi də xalq yaradıcılığı əsərlərini əvvəllərdə olduğu kimi toplamaq, mühafizə etmək və yaymaq işlərini davam etdirməkdədirlər». Əhməd bəy Ağayevin mənbəsiz, qaynaqsız, qeydsiz, şərtsiz bu mülahizələrinə inanmaq gəlmir. Mübahisə açmaq üçün isə imkanımız yoxdur.

Bəzi mülahizələrə görə aşiq sənəti təxminən 4 min il bundan əvvəl köçəri maldar tayfalar şəklində yaşayan türkdilli qəbilələr arasında yaranmışdır. Əlbəttə, belə mülahizələr yenə də ola bilər. Mənə görə aşiq sənətini qədim sənətin inkişafı tarixindən ayırmaq düzgün olmazdı. Mən hələ 1970-ci ildə çap elətdirdiyim dərsləyimdə bununla bağlı aşağıdakı qeydləri yazmışdım: «Ancaq bizcə aşiq sənətinin mənşəyini ümumiyyətlə, sənətin mənşəyi qanunauyğunluqları ilə ələqəli araşdırıb izah etmək daha doğru olar». İbtidai icma dövründə sənət, tayfa, qəbilə tərəfindən kollektiv şəkildə yaradılmışdır. Zaman keçdikcə, qəbilə, tayfa içərisindən öz istedadı ilə seçilən şəxslər yetişir. Bu sənətkarların şəxsinə şairlik, bəstəkarlıq, xanəndəlik, aktyorluq üzvü surətdə birləşirdi. Bu isə sənətdə sinkretizmin əlamətləri idi. Bizim aşıqların şəxsinə ibtidai icma dövrünün sənətinin əlamətləri hələ indi də özünü qoruyub saxlamaqdadır. Bu cəhət aşiq sənətinin mənşəyini aparıb ibtidai icma dövrünə çıxarmırmı? O başqa söhbətdir ki, əlbəttə, aşiq sənəti o dövrdən başlayaraq müxtəlif inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Deməli, bizim aşıqların əcdadı ibtidai icma dövründən başlayır. Doğrudur, o dövrə aid nəinki aşiq yaradıcılığına hətta, ümumiyyətlə, qədim yaradıcılığın nümunələri gəlib bizə çatmamışdır. Hətta izlərini də axtarıb tapa bilmirik. Bir sözlə, aşiq sənəti öz mənşəyini ibtidai icma dövründən götürür. Ona görə də aşiq sənətinin inkişaf mərhələlərini dünyada xalqları sənətinin inkişaf mərhələləri ilə izah etmək daha düzgün olardı.

Dünya folklorşünaslığının ən böyük problemlərindən biri, əlbəttə, əsrlər boyu xalqın sinəsində yatıb qalan mənəvi sərvət nümunələrinin yazıya alınması texnikasıdır. Mən XVIII-XIX əsrlərdə folklorun toplanması üçün dünya miqyasında hansı üsullardan istifadə edilməsi haqqında elə bir təsəvvürə malik deyiləm. Əlbəttə, folklorun dünya miqyasında böyük sənət olması haqqında bəyan edildikdən sonra toplanması intensiv surətdə, məqsədyönlü şəkildə elan edildikdən sonra müxtəlif üsul və qaydalar tətbiq olunmuşdur.

İlk zamanlar ilk toplama vasitəsi, başqa sözlə, aləti qələm və kağız olmuşdur. Folklorun toplanmasında qayda-qanunların tətbiqi həyata keçirilmiş və dünyada xalqın mənəvi sərvətinin kütləvi şəkildə yığılması başlanmışdır.

Sənət onu yaradan xalqın özü qədər qədimdir. Vaxtilə dilində sözləri olmayan dünya xalqları sənətin ilk nümunələrini yaratmışlar. Bu səslər adi, vəhşi səslər deyil idi. Bu səslərdə qədim insanların yaşayış tərzilə bağlı ritmlər, taktlar var idi. Belə sənət nümunələrindən sonralar, əgər demək mümkünsə, sözlü sənət nümunələri meydana gəlməyə başlamışdı. İlk öncə nə yazı, nə əlifba yox idi. Sənət yalnız və yalnız dillərdə dolaşırdı. Dünya xalqlarının o zamanlar yaratdığı nə qədər qiymətli böyük sənət nümunələri əsrlərin qaranlıqlarında unudulub, məhv olub getmişdir. Bəşərin ayrı-ayrı nümayəndələri yazı, əlifba olmadığına görə yazılı ədəbiyyatı da yaratmağa imkanları yox idi. Bununla belə dünya xalqlarının sayı-hesabı olmayan sənət nümunələrini hamıdan qabaq məhz yazı vasitəsilə sənət yaratmaq istəyən dahi sənətkarlar sezməmiş, aşkarlamış və ondan yararlanmışlar. Yazı vasitəsilə sənət nümunələrindən sözlü sənət nümunələri meydana gəlməyə başlamışdır. İlk öncə nə yazı, nə əlifba yox idi, sənət yalnız və yalnız dillərdə dolaşırdı. Dünya xalqlarının o zamanlar yaratdığı nə qədər qiymətli, böyük sənət nümunələri əsrlərin qaranlıqlarında unudulub, məhv olub getmişdir. Bəşər övladının ayrı-ayrı nümayəndələri yazı, əlifba olmadığına görə yazılı ədəbiyyat da yaratmağa imkanları yox idi. Bununla belə dünya xalqlarının sayı-hesabı olmayan sənət nümunələrini hamıdan qabaq məhz yazı vasitəsilə sənət yaratmaq istəyən dahi sənətkarlar sezməmiş, aşkarlamış və ondan yararlanmışlar. Yazı vasitəsilə sənətin nümunələrini yaratmaq istəyən ilk öncə hardan və kimdən öyrənməli idi. Əlbəttə, xalqdan. Ona görə ki, xalqın milyon illər sənət yaratmaq təcrübəsi, bu təcrübənin gözəl və sabitləşmiş ənənələri var idi. Bu mənada yazılı ədəbiyyatın ilk müəllimi xalqın şifahi dilində dolaşan sənət nümunələri idi. Dünyada ilk sə-

nət nümunələri ona görə dahi, həmişəyaşar, əbədi zövq verən əsərlər oldu ki, onlar xalqın əsrlər boyu qazandığı bədii, ədəbi ənənələrə əsaslanmışdır.

Deməli, dünya xalqlarının yazılı ədəbiyyatının mənbəyində insanlığın şifahi şəkildə yaradıb yaşatdığı bədii nümunələr olmuşdur.

Əslər boyu bəşər övladının yaratdığı bu nümunələr toplanmamış, onları yaradan xalqların hafizələrində yaşamışdır. Yenə təkrar edirəm, tarix boyu bu nümunələrə ilk öncə diqqət edən də yenə yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri olmuşdur. Əlbəttə, yuxarıda dediyi kimi bu böyük sənətkarların xalqın mənəvi sərvətinə münasibəti də müxtəlif olmuşdur. Əgər belə demək mümkünsə, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin ilk toplayıcıları məhz belə böyük sənətkarlar olmuşdur. Folklor qədim sənətdir. Onun haqqında olan elm isə cavanlıqdır. Onun təxminən iki əsrdən artıq tarixi vardır. Niyə belə olmuşdur, səbəbi aydındır. Ona görə ki, xalq ədəbiyyatı milyon illər onu araya-ərsəyə gətirən xalqın sinəsində yaşamışdır. Bu nümunələri toplamaq üçün müəyyən şərait, vaxt, zaman olmamışdır. Dünya miqyasında bütün orta əsrlər sənətkarları folklordan yararlanmışlar. Bəlkə də elm aləminə folklorun mövcudluğunu yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri elan etmişlər.

Gəlin, öz ədəbiyyat tariximizə nəzər salaq. Orta əsrlərdə deyək ki, Nizami Gəncəvidən M.P.Vaqifə qədər olan dövrdə böyük sənətkarlarımız öz yaradıcılığında nə qədər folklor nümunələrindən istifadə etmişlər, əlbəttə, bunların sayı-hesabı yoxdur. O sənətkarlar həmin şifahi xalq ədəbiyyatını haradan alırdılar, kim onlara bu nümunələri verirdi, əlbəttə, heç kim. Özləri onları qaynaqdan, kökdən tapıb əldə edir və əsərlərinə daxil edirdilər. Orta əsrlərdə həm də bir sıra ədəbiyyat həvəskarları, tarixçi, təzkirəçilər əldə etdiyi yazılı ədəbiyyat nümunələrinin yanında az da olsa xalq ədəbiyyatı nümunələrinə yer verirdilər, xüsusilə poeziya nümunələrinə: bayatı, qoşma, mahnı, aşıq şeirləri, dastan qoşmalarına və

sairə. Bunlar da artıq toplama işi deyil idi. Çünki toplama və digər məqsəd üçün deyil, kortəbii həyata keçirilirdi. O zaman dünya miqyasında fəlsəfə, dilçilik, etnoqrafiya kimi elmlər mövcud olmuşdur. Bu elmlərin nümayəndələri yeri gəldikcə öz elmi fəaliyyətlərində folklor nümunələrindən qidalanmışlar. Ancaq yenə də folklorun toplanması zərurəti ortaya qoyulmamışdır. Xüsusilə dilçilik və etnoqrafiya elmlərinin nümayəndələri folklorun toplanması zərurətindən söhbət açmışlar. Folklorun sehrli nümunələri bir elmin bir sıra nümayəndələrini özünə cəlb etmişdir, xüsusilə də mifologiyani. İlk folklorşünaslar, əlbəttə, dünyada dilçilər olmuşlar. Onlar dilin mənşəyini arayıb-axtaranda mifologiya ilə rastlaşmışlar, onun sehrinə düşmüşlər. Bu isə təxminən XVIII əsrin sonlarına təsadüf edir.

Dünya folklorşünaslığında xalq ədəbiyyatının toplanması tarixi haqqında bir söz demək çətindir. Ancaq hər halda xüsusilə Rusiyada institut tələbələri öz müəllimləri ilə birlikdə bədii nümunələri toplamağa başlamışlar. Rusiyada folklorun toplanması işi yenə də XVIII əsrin sonları xüsusilə XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Xüsusilə universitet tələbələri öz professorları ilə birlikdə qaynaqlardan, kökdən folkloru toplamaq üçün xüsusi ekspedisiyalara getmişlər. Dünya miqyasında böyük, görkəmli folklorşünaslar məhz tələbəyə-kən ekspedisiya vaxtı xalq ədəbiyyatına aludə olmuş, öz gələcək talelərini elə bu dövrdən müəyyən etmişlər. Aydın olsun ki, sovet məkanında çoxdan universitetlərin tədris planlarında folklor praktikası mövcud olmuşdur. Nə qədər rus folklorşünasları məhz tələbə ikən öz elmi-pedaqoji folklorşünaslığı elə bu dövrdən başlamışlar. O zamanlar Rusiya folklorşünaslığının müəyyən üsula, qaydaya, vəsaitə əsaslanması haqqında heç nə demək mümkün deyil. Ancaq 1950-60-cı illərdə Rusiyada folklor praktikası kitabları çap olunub və beləliklə, folklorun ayrı-ayrı janrlarının toplanması, texnikası haqqında qaydalar göstərilmişdir. Mən oxumuşam ki, Rusiyanın hansısa bir şəhərində, səhv etmirəmsə, Voronejdə

universitet xüsusilə böyük bir avtobus götürüb onun içərisini praktika üçün yararlı bir vəziyyətə gətirib: kreslolar, divanlar qoyulub, texniki vasitələrlə təchiz olunmuşdur. Həmin avtobusla universitetin professor və tələbələri müəyyən bir vaxtda folklor praktikasına çıxırlar. Təxminən 1970-ci illərdə keçmiş Sovetlər İttifaqında məhz pedaqoji institutların tədris planlarına da folklordan çöl praktikası daxil edilmişdi. O zaman bizim institutda bu praktikanın keçirilməsi bir vəzifə kimi qarşıda dayanmışdı. Bakı Dövlət Universitetində uzun illər folklordan çöl praktikası tətbiq edilmişdi. Ancaq tələbələrin əllərində heç bir göstərici, vəsait olmamışdır. Daha doğrusu, belə bir vəsaiti heç kəs tərtib eləməmişdir. Tələbələr kor-koranə gedib kəndləri dolaşmış, kim necə istəsə elə də toplamaq işi ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində elə ilk anlardan tələbələr əllərində vəsaitlə praktikaya getmişlər. O vəsaitləri də elə bu sətirlərin müəllifi tərtib edib tələbə və müəllimlərin ixtiyarına vermişdir. Folkloru necə toplamaq haqqında filologiya fakültəsində professor P.Əfəndiyev iki kitabça tərtib edib nəşrə vermişdir (1980, 1991). Müəllim və tələbələr əvvəlcə, necə deyərlər, silahlanıb sonra təcrübəyə yollanmışlar. Yazılmış vəsaitlərdə folklor praktikasının əhəmiyyəti, təşkili və ən əsası isə müxtəlif janrların toplanma texnikası aydınca göstərilmişdir. Məhz bu cəhət folklorşünaslıq elminin əsas problemlərindən biridir. Təbii tələbələr Azərbaycanın rayon və kəndlərinə, regionlarına praktikaya getməlidirlər. Məsələn, Lənkəran zonasında praktika olacaq, ona görə əvvəlcədən aydınlaşdırılır ki, bu zonada folklorun ən çox hansı janrı yaşayır və beləliklə də o janrın toplanması üçün hazırlıq görülür. Bir vaxt var idi, folkloru toplamaq üçün yalnız kağız və qələm lazım olurdu. O zaman tələbələrə tamamilə başqa üsullardan istifadə tövsiyə olunurdu. Hazırda belə deyil, indi texniki vasitələr var. Onların vasitəsilə folklorun toplanması başqa xarakter almışdır.

Azərbaycan şəraitində ilk folklor toplayıcıları əlbəttə, böyük sənətkarlar olmuşlar. Onlar öz yaradıcılığında xalqın söz sənətindən istifadə etmişlər. Əlbəttə, o zaman nə əlyazması, nə də folklor əsərlərindən ibarət bir vəsait olmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycanında müxtəlif əsrlərdə həvəskarlar, tarixçilər, təzkirəçilər yazılı ədəbiyyatın nümunələrinin yanında müxtəlif cümlələrin səhifələrində də olsa, folklor nümunələrinə də yer vermişlər. XIX əsrin II yarısından etibarən, əlbəttə, dünya folklorşünaslığının təsiri ilə Azərbaycanda da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanmağa başlanmışdır. Mən yazdığım «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi» əsrimdə bəzi əlyazmaları haqqında məlumat vermişəm. İndi isə məhz nəşr üçün toplanmış nümunələr barədə qısa da olsa danışmaq istəyirəm. Görkəmli, vətənpərvər milli ziyalılarımız XIX əsrin sonlarından başlayaraq folklor nümunələrini xalqın dilindən yazmağa başlamışlar. Mahmudbəy Mahmudbəyov, Eynəlibəy Sultanov, Məmməd vəli Qəmərlı, Rəşidbəy Əfəndiyev, Firudun bəy Köçərli və Qori seminariyasının məzunları olan çoxlu sayda ziyalılarımız şifahi xalq ədəbiyyatını toplayırdılar. O zaman bunların topladığı nümunələr rus mətbuatında çap olunurdu. Bizim görkəmli ziyalılarımız həm toplayır, həm rus dilinə tərcümə edir, həm də Azərbaycan xalqının adət və ənənələri ilə əlaqədar çox qiymətli şərhlər yazıb rus oxucularına təqdim edirdilər.

Azərbaycanda şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması haqqında metodik göstərişlər ilk dəfə 1920-ci illərdə meydana gəlmişdir. «Azərbaycanın tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti»ndə folklor komissiyasının sədri olan Hənəfi Zeynallı «Şifahi xalq ədəbiyyatını necə toplamalı» adlı kiçik bir kitabça tərtib edib çapa vermişdir. Sonralar belə bir təşəbbüsü «Yeni yol» qəzeti öz öhdəsinə götürmüşdü.

1922-ci ildə «Yeni yol» xalq ədəbiyyatının toplanmasının əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı: «Özgə dillərin təsirindən qurtarmaq istəyən millətlər el sözlərini toplamaq yolu ilə məqsədlərinə çatmışlar. Türklərin folkloru toplanmayınca

dilimizin zənginləşib mədəni dillər cərgəsinə girməsinə heç bir ümid yeri yoxdur». Yenə həmin qəzet «Folkloru necə toplamalı» adlı proqram çap eləmişdi. Qəzet rayon və kənd ziyalılarına, xüsusilə, müəllimlərə müraciətlə həmin proqramı əsaslanaraq xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb redaksiyaya göndərmələrini xahiş edirdi. Qəzet əlavə eləyirdi ki, bu sahədə işləmək istəyən kənd və rayon müəllimlərinə redaksiya hər cür kömək göstərəcəkdir. Proqramda nəyi, necə və hansı yolla toplamaq haqqında tövsiyələr yazılmışdı. Aşıq şeirləri, mahnı və bayatılarla bərabər etnoqrafik materialların da yazılması xahiş edilirdi. Qəzet sonra 14 yanvar 1925-ci il nömrəsində yenidən bütün qəza, kənd, rayonların müxbir, mühərrir, məsul işçilərinə folkloru toplamaq üçün müraciət dərc eləmişdi. Beləliklə, «Yeni yol» həftədə bir dəfə xalq ədəbiyyatından ibarət səhifə nəşr etməyə başlayır. Ayırı-ayrı həvəskarların xalq ədəbiyyatının toplanması haqqında qeydləri də çıxırdı. Məsələn, Qafdağlı «El ədəbiyyatını necə toplamalı» (1925, 14 yanvar) adlı məqaləsində bu işçi üsul və texnikasından danışır və əlavə edirdi ki, «şifahi xalq ədəbiyyatı əsərlərinə heç bir əlavə etmək olmaz, çünki təbiiliyi pozular».

H.Zeynallı və Y.V.Çəmənzəminli bir sıra məqalələrində xalq ədəbiyyatımızın ayırı-ayrı janrlarının toplanma, yığılma, yazıya alınma, nəşrə hazırlanması üçün metodiki göstərişlər verirdi. Ziyalıların folklorun toplanmasında rolundan bəhs edərək H.Zeynallı yazırdı: «Rusiyada yetmiş beş ildən çoxdur ki, bu ədəbiyyat ilə bütün ziyalı təbəqəsi iştirak etmiş, ümum kənd-kəsək müəllimləri yazmış və onlardan bəzisi bu ədəbiyyatla məşğul olaraq adi müəllimlikdən akademik üzlüyünə kimi ən uca elmi bir dərəcəyə qədər qalxmışdır. Bunların böylə qalxmasına ən birinci yardım edən onlardakı el ədəbiyyatını toplamaq həvəsi olmuş və geniş bir surətdə toplanmış materialı tədqiq etmək zövqü elmi görüşlərini dərinləşdirmiş». H.Zeynallı gənclərə müraciətlə yazırdı: «Toplayıcılar geniş xalq kütləsi içərisinə girərək bu material-

ları olduğu kimi alıb yazmayırlar. Yəni hər bir yerin özünə-məxsus bir leksikonu, şivəsi olduğu halda buna fikir verilmir». «Toplanmış materiallar hansı kənddən, hansı qəzadan, o yerin hansı təbiətə malik olmasından, kimdən – gəncdən, ya qocadan toplandığının göstərilməsinin elm üçün əhəmiyyəti vardır». Müəllifin fikrinə görə folklor toplanan yerin etnoqrafiyası, coğrafiyası da təsvir edilməlidir.

Y.V.Çəmənşəminli 1920-ci illərdə Azərbaycan folklorunun qızgın toplandığı bir zamanda öz təcrübəsini gənclərə öyrətmək üçün tez-tez mətbuatda bu mövzuda məqalələrlə çıxış edirdi. O zaman o, məqalələrinin birində yazırdı: «Bu gün Azərbaycan gəncləri arasında xalq ədəbiyyatına böyük bir maraq oyanmış, kəndbəkənd gəzilir, ağızdan-ağıza keçən, əsrlər məhsulu olan atalar sözü, bayatılar, nağıllar, aşıq sözləri toplanır. Lakin bir çoxlarının hazırlığı olmadığı üçün yığıdıqlarında qüsurlar görünür, xalq şivəsini lazımınca gözlemirlər, şəhər təsirinə qapılırlar. Çox vaxt ədəbi sözlər qatarla xalq əsərinin ahəngini pozurlar. Bilxassə Hümət Əlizadə yoldaşın topladığı materiallarda bu qüsurlar görülməkdədir. İrəlidə qüsurlara yol verməmək üçün həvəskar gənclərimizi mətbuat vasitəsilə hazırlamalıyıq». Yaxud başqa bir məqaləsində yenə də H.Əlizadənin fəaliyyətinə toxunaraq yazırdı. «Gənc qüvvələrin hazırlanmasına ayrıca diqqət verilməlidir. İndiyə qədər xalqla bilavasitə təmasda bulunaraq folklor toplayan yeganə gənc Hümət Əlizadədir. Başqaları da toplamışsa, ən irəli gələn hələlik budur. Folklor sahəsində böyük xidməti olan bu gəncin elmi hazırlığı ilə ciddi surətdə məşğul olmalıdır. Belə olarsa, H.Əlizadənin topladığı materiallar daha böyük qiymət qazanar».

Pedaqoji universitetimizin tələbələrinin folklor təcrübəsinin keçirilməsi haqqında indiki dövrdə yazılan metodik göstərişlərdə bir cəhət xüsusilə qeyd edilməli və ətraflı şərhini almalıdır. Tarix boyu Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasında, araya-ərsəyə çıxarılmasında əsas rol oynayan simalar – xalq müəllimləri olmuşlar. Onlar folklorun

kütləvi, məqsədyönlü toplanışına başlanan vaxtdan müasir dövrümüzdə qədər bu işin ən aparıcı qüvvələri olmuş və olaraq da qalmaqdadırlar. Çox diqqətəlayiqdir ki, Azərbaycanda ilk professional folklorşünaslar da xalq müəllimləri olmuşlar. F.Köçərli, R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə, A.Şaiq və b. Xüsusilə XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycan ziyalıları – müəllimlər müntəzəm olaraq bu işdə iştirak edir, topladığı materialları rus mətbuatında nəşr eləyirlər. Onlardan bir neçəsinin adını o dövrün rus mətbuatından götürüb burada qeyd etməyi lazım bilirik. M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, Səfərlibəy Vəlibəyov, Hacı Kərim Sanıyev, Mirzə Vəlizadə, Teymurbəy Bayraməlibəyov, Mirhəşim Vəzirov, Musa Quliyev, Məmməd Əfəndiyev, Ziya Şərifov, Cəmilbəy Axundov, Həsən Əfəndiyev, Dadaş Məmmədov, Kərimbəy İsmayılov, Əli Cəbrayilov və b. Səciyyəvidir ki, bu müəllimlər həm də rus, Avropa toplayıcılarının Azərbaycan folklorundan ibarət əsərlərini rus dilinə tərcümə işində də fəal çalışırdılar.

Folklor materiallarının toplandığı ilk və həm də məşhur kitabların – dərsliklərin müəllifləri müəllimlər olmuşdur. Məmmədveli Qəmərlı «Atalar sözü» (1899), A.Çernyayevski «Vətən dili» (1888), Rəşidbəy Əfəndiyev «Bəsirətül-ətfal» (1902), F.Köçərli «Balalara hədiyyə» (1912), Fərhad Ağazadə «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912), Mirzə Abbas Abbaszadə «Arvad ağısı, bayatı, şikəstə...» (1914), A.Şaiq, Şəfiqə xanım Əfəndizadə «Bayatılar» (1926) və s. Şifahi xalq ədəbiyyatımızı məktəblərə gətirən də bu müəllimlər olmuşlar.

Əhmədbəy Ağayev Azərbaycan xalq poeziyasına həsr elədiyi bir-birini tamamlayan iki məqaləsində bu sərvətin böyük əhəmiyyətini qeyd edir, toplanmasının zəruriyyətindən danışır və əlavə edir ki, «nə qədər istedadlı, güclü və böyük potensial ehtiyatlara malik olan bir adam bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Bu şərəfli işin ərəyə-ərsəyə gəlməsi üçün uzun illər vaxt, müntəzəm əməkdaşlıq və birgə səylər lazımdır. Xüsusilə, xalqın içərisində yaşayan, onunla daim tə-

masda olan, xalqın mənəvi həyatını və yaşayış tərzini təfərrüatı ilə bilən tatar (Azərbaycan – P.Ə.) ziyalıların bu sahədə əməyinə ehtiyac daha çoxdur. Biz, əlbəttə, müəllimləri nəzərdə tuturuq. Kəndlərdə xalq həyatının toxunulmamış mərkəzində yaşayan müəllimlərdən başqa bu işi kim daha yaxşı əks etdirə bilər? Təəssüflər olsun ki, onlar SMOMPK – məcmuəsində hasilə gələn çox az məqalələrdən (onlar da əsasən xalq eposuna həsr edilmişdir) başqa demək olar ki, elə bir iş görməmişlər. Cənab Xəlilovun «Tatar atalar sözləri» məcmuəsi bu sahədə yeganədir. Müəllimlər belə xeyirxah işlərlə məşğul olmalıdırlar. Onlar xalqın həyatını maddi və mənəvi qütblərdən öyrənməlidirlər. «Kaspi» qəzetinin (1900-cü il, №268) vəzifələri belə materiallar üçün həmişə açıqdır».

H.Zeynallı Azərbaycan folkloruna həsr etdiyi bir məqaləsində 1920-ci illərdə Azərbaycan müəllimlərinin milli folklorumuzun toplanması işinə olan biganəliyindən gileylənərək yazırdı: «Azərbaycan ziyalıları – ən əvvəl Azərbaycan şəhərlərində, kəndlərində, dağlarında və aranlarında yaşayan müəllimlər böylə şeyləri (folklor nəzərdə tutulur – P.Ə.) toplamaq və bir müəyyən yerə göndərmək fikrinə düşməyirlər». O bu işdə XIX əsrin sonlarında fədakarcasına çalışan müəllimləri nümunə göstərirdi: «İ.Lopatinskiyin (SMOMPK-nın naşiri – P.Ə.) ətrafında çalışan Azərbaycan müəllimlərinin adını haman «Sbornik materialov dlya opisaniya mestnoy plemeni Kafkaza» məcmuələrində oxuduqca insanın hey-rəti artır. O adamların nə qədər həvəsi, nə qədər hey-rəti var-mış!.. Qəpik-quruş bir mükafata uzun-uzun hekayələri, mənzumələri türkcə toplayıb tərcümələri ilə bərabər Tiflisə göndərərlərmiş. Əlbəttə ki, xalq ədəbiyyatı tarixi yaradılarkən böylə adətlərin adları qızıl su ilə ən görkəmli yerdə yazılmalıdır». H.Zeynallının gileyindən sonra Azərbaycan müəllimlər ordusu folklorun toplanması işini daha da sürətləndirmişlər. Onlar külli miqdarda xalq ədəbiyyatı nümunələrini («Maarif işçisi») indiki «Azərbaycan məktəbi» jurnalı

nın redaksiyasına göndərirdilər. Məs.: Şuşadan Məhəmməd Əlizadə, Naxçıvan pedaqoji texnikumunun tələbələri M.Axundzadə, Əyyub Şəkili, Ağdaşdan Nurəddin Hacızadə və başqalarının topladığı nümunələr çap olunmuşdu («Maarif işçisi», 1927, №4,5,6,7 və s.). Prof.Əliyər Qarabağlının yazdığına görə Gəncə, Qarabağ, Şəki, Naxçıvan, Şuşa, Quba, Qazax və bir çox başqa şəhər və kəndlərdə yüzlərlə fədakar müəllimlər böyük həvəs və diqqətlə zəngin xalq ədəbiyyatı xəzinəmizi toplamaqla mühüm işlər görmüşlər.

DASTAN YARADICILIĞI

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının epik janrları içərisində dastan mühüm yer tutur. Həcm etibarilə dastan digər epik janrlardan genişdir. Bir epik janr olmaq etibarilə dastanlarımızın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər əsrlər boyu inkişaf edən və sabitləşən dastan janrını digər janrlardan fərqləndirir. Həmin xüsusiyyətləri şərh etməzdən əvvəl dastan sözünün özü haqqında bir neçə söz demək yerinə düşər. Əvvəla, onu qeyd edək ki, dastan sözü çoxmənalı bir sözdür, onu çox yerlərdə işlədirlər, bəzən epik növün nağıl, əfsanə, rəvayət kimi janrlarının yanında işlədirlər. Azərbaycan folklorunun tarixində bəhs etdiyimiz həmin epik janra müxtəlif adlar, terminlər vermişlər. Onlardan bir neçəsinin adını burada verək: dastan, rəvayət, qissə, əhvalat, poema, epos və s. bu terminlər müxtəlif zaman və əsrlərdə dastan sözünü təmsil etmişlər. Ancaq onu əlavə edək ki, dastan həm ideya, məzmunu və həm də forması cəhətdən inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Müxtəlif zamanlarda, əlbəttə, bizim indi gördüyümüz dastanlar eyni forma və məzmununda olmamışlar, başqa sözlə, evalyusiya keçirmişlər. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sində biz dastan sözünə tez-tez rast gəlirik. Məs: «Leyli və Məcnun»da:

*Köhnə dastanların qoca ustadı
Öz hekayəsinə belə başladı:*

Yaxud «Xosrov və Şirin» poemasının əvvəlində şair Xosrov, Şirin, Hörmüz, Fərhad haqqında olan əhvalatları dastan adlandıraraq yazır:

*Məlum hekayədir bu Xosrov Şirin
Ancaq dastan yoxdur bu qədər şirin.
Ruha xoş gəlsə də bu gözəl dastan
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.*

Məs: Nəsiminin yaradıcılığında bu söz aşağıdakı kimi işlənmişdir:

*Nəfsini öldürməyən gər Bijənü Söhrab isə
Pəhləvan olmaz adı, həm Rüstəmi-Dastan ola.*

«Misal üçün, B.V.Millerin verdiyi məlumata görə dastan həm də nağıl, həm povest, həm də roman deməkdir. Klassiklərimiz bu sözü əhvalat, hekayə, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, hətta tarix mənalarda işlətmişlər. Eyni zamanda bu söz rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənalərini də daşımışdır (M.H.Təhmasib). M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları» əsərində də dastan sözünə rast gəlirik. Ədib bu barədə belə yazır: «dastanlara düşəcək qəhrəmanlıq göstərdi», «Bu hadisə dillərdə dastan oldu». O, davam edərək göstərir: «Qüdrətül-eyn Qəzvin müctəhidinin qardaşı qızı idi. O, ərəb dilini mükəmməl öyrənmişdi. Atəşin təbə malik, qeyrətli, hümmətli və zəmanəsinin çox qərribə qızı idi. Onun həyatı dastanlara layiqdir. Bir çox vuruşmalarda o, igidlik və qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdir.»

Rus xalqının şifahi ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarından birisi bılinalardır. Bılina Kiyev Rusu dövründən başlayaraq xalqın həyat və mübarizəsini geniş epik təsvirlərlə verən bir janrdır. Özü də şeirlə olur. Məşhur rus tarixçisi akademik Qrekov yazır ki, «bılina xalqın özü tərəfindən söylənilmiş bir tarixdir». Dastan bizim dövrümüzdə də işlədilir. O, hətta yazılı ədəbiyyatımızın əsərlərinə də deyilir. Belə əsərlərdə nə isə xalq həyatı, mübarizəsi, geniş bir şəkildə təsvir və tərənnüm olunur. Məs: S.Vurgun Bakını vəsf edən geniş lövhəli poemasını «Bakının dastanı» adlandırmışdır.

Qədimdən bəri həmin janra verilən adlardan biri də «qissə»dir. XIII əsrin məşhur şairi Əli «Yusif və Züleyxa» əhvalatını nəzmə çəkmişdir. Adını da «Qisseyi-Yusif» qoymuşdur. Məlumdur ki, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda qədimdən bəri məşhur olan dastanlardan biri də «Yusif və

Züleyxa»dır. 1734-cü ildə «Azərbaycanda başqa bir qissə – «Qisseyi-Şirzad»da yazılmışdır. Müəllifi Məhcur Şirvanidir.

Oxuculara məlumdur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «boy», «söy» sözləri də işlədilmişdir. Ən çox işlənən termin «boy»dur. Deməli, o zaman həmin janra «boy» deyilmişdir. Elə dastanın «Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər» adlanan ilk boyun sonunda buğaya qələbə çalan cavan oğlana Dədəm Qorqud gəlib ad verir, onun şənində dastan bağlayır: «Dədəm Qorqud boy boladı, söy söylədi, bu oğuznameyi düzdü, qoşdu, böylə dedi» - onlar dəxi bu dünyaya gəlib keçdi. Karvan kimi qondu, köçdü. Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya yenə qaldı. Gəlimli, gedimli dünya! Son ucu ölümlü dünya!..»

Bütün bunlardan görünür ki, dastan qədimdən bəri şifahi ədəbiyyatımızın bu populyar janrına verilmiş addır. Bu ad müxtəlif terminlərlə (əhvalat, nağıl, hekayət, qissə, boy, tərcümeyi-hal və s.) ifadə olunsa da, janr özü əsas etibarilə sabitliyini saxlamış, əsrlərin dərinliklərindən dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. İndi də xalqımızın ən sanballı janrına verilən ad kimi yaşamaqdadır.

Bir neçə kəlmə də dastanlarımızın təsnifatı haqqında danışaq. Folklorşünaslığımızda dastanların müxtəlif bölgüləri olmuşdur. Əsas iki qrup ətrafında toplanmışdır. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları. Əlbəttə, bu ümumi bölgüdür. Bu iki bölgünün özünü müəyyən qruplara bölmək meylı olmuşdur. Məs: qəhrəmanlıq dastanları aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir: qəhrəmanlıq dastanları, tarixi-qəhrəmanlıq dastanları, inqilabi dastanlar və s. Eləcə də məhəbbət dastanlarının müxtəlif bölgüləri olmuşdur. Əlbəttə, bizim 150-ə yaxın məhəbbət dastanının adı çəkilir, doğrudur, bunların çoxunun yalnız adı qalmışdır, özləri isə toplanmamışdır. Elə yaranma, formalaşma xüsusiyyətlərinə görə bu dastanlar müxtəlif qruplara bölünür.

Professor M.H.Təhmasib, akademik H.Araslı, Ə.Axundov, M.Həkimov, A.Nəbiyev dastanlarımız üzərində müxtə-

lif təsnifat aparmışdır. Prof. M.H.Təhmasib son monoqrafiyasında Azərbaycan dastanlarını belə təsnif edir.

1. Qəhrəmanlıq dastanları:

a. Qədim bahadırılıq nağılları, sehrli nağıllar və əsatiri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

b. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

v. Adi qəhrəmanlıq dastanları.

2. Məhəbbət dastanları:

a. Məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanan dastanlar.

b. Əsil məhəbbət dastanları.

Sonra professor məhəbbət dastanlarının özlərini müəyyən mənada təsnif edir. Nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları, qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları, yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları, orijinal məhəbbət dastanları.

Məcəzi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar: astral dastanlar, rəmzi dastanlar.

q. Ailə-əxlaq dastanları. Əlbəttə, professorun özünün də dediği kimi bu, tam bölgü deyildir. Ancaq biz də onu əlavə edək ki, eyni zamanda bu bölgüdə mübahisəli cəhətlər də yox deyildir. Məsələ burasındadır ki, bizim ümumi dastanlarımız tam şəkildə toplanıb qurtarmamışdır. Toplama işi davam etdirildikcə yeni tipli dastanlar da, əlbəttə, üzə çıxacaqdır. Onu da əlavə edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» böyük dastan, epos, epopeyadır, başqa sözlə, bu müxtəlif dastanlar toplusudur. Burada, yəni qəhrəmanlıq dastanı adlandırdığımız «Kitabi-Dədə Qorqud»da nə qədər rəngarəng, mövzu cəhətdən müxtəlif dastanlar toplusu vardır. Yadımıza, «Bamsı Beyrək» boyunu, «Təpəgöz» boyunu, «Dəli Domrul» boyunu salaq. Axı bunlar hərəsi özlüyündə bir dastandır, özü də müxtəlif dastanlardır. «Kitabi-Dədə Qorqud»da professorun bölgülərinə düşən çoxlu dastanlar vardır. Biz, əlbəttə, bu bölgüyə müxtəlif əlavələr də edə bilərik. Məs: Bizim bəzi məhəbbət dastanlarımız dünya xalqları içərisində qədimdən bəri geniş yayılmış, məlum süjetlər əsasında for-

malaşmışlar. Yaxud elə məhəbbət dastanlarımız vardır ki, bunlar yalnız ustad aşığılarımızın həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. Onların tərcümeyi-halı və şeirləri bu dastanların əsas mövzudur və sairə.

Azərbaycan xalq eposunun iki böyük dastan qrupu vardır: qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları. Biz hər iki qrupun həm məzmun və həm də forma cəhətdən xarakter xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarını hansı məzmun və ideya fərqləri səciyyələndirir? Əvvəlcə, qəhrəmanlıq dastanları adından da göründüyü kimi, müəyyən qəhrəmanlıqla bağlıdır. Xalq, vətən, el, azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda qəhrəmanlıq. Belə bir qəhrəmanlıq yalnız və yalnız həm məzmun və həm də forma cəhətdən xarakter xüsusilə xarici qəsbkarların işğalçılıq hücumları dövründə. Vətən tarixin bütün dövrlərində bu və ya digər istilacı tərəfindən qorxu qarşısında qalmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan xalqının tarixi bunu çox aydıncasına göstərməkdədir. Bəşər övladı həmişə azadlığa meyl göstərmişdir. Vətən, ana, torpaq, yurd müqəddəsdir, toxunulmazdır. Onu hər vəchlə qorumaq lazımdır. Elin içərisindən çıxmış qəhrəmanlar hər an, daim öz canlarını vətən yolunda qurban vermişlər. Deməli, qəhrəmanlıq dastanları xalqın vətən uğrunda xarici işğalçılara qarşı qəhrəman mübarizəsilə əlaqədar meydana gəlir. Elin içərisindən tariximizin hər bir dövründə igidlər, qəhrəmanlar meydana gəlmişdir. Onlar xarici işğalçılara qarşı xalqın mübarizəsinə başçılıq etmişlər. Belə qəhrəmanlar da xalq tərəfindən dastanlara qəhrəman seçilmişlər. Göründüyü kimi, qəhrəmanlıq dastanları xalqın tarixi ilə bağlıdır. Yuxarıda akademik Qrekovun bu barədə fikrinə əsaslandıq; dastan tarixdir, özü də xalqın özü tərəfindən söylənmiş bir tarix. Hər bir dövrdə qəhrəmanlıq xalq, xalq sənətkarları tərəfindən vəsf olunmuşdur. Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Səttarxan Azərbaycan xalq nağıl və dastanlarına təsadüfən qəhrəman seçilməmişlər. Bu cəhətdən bizim

hələlik əlimizdə olan dastanlarımıza nəzər salmaq ibrətamizdir. «Qara Məlik», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Səttərxan», «Qatır Məmməd» dastanları tariximizin müəyyən kəsirlərinin bədii inikası deyilmi? «Kitabi-Dədə Qorqud» VI-VII əsrlərin, «Koroğlu» XVI-XVIII əsrlərin, elə o biri dastanlar da XIX, XX əsrlərin tarixi hadisələrini özlərində qoruyub saxlamışlar.

Bəs məhəbbət dastanlarının mövzusu haradan götürülmüşdür? Satirik və ya məhəbbət mövzusunda yazılan əsərlərdən bəhs edərkən götsmək lazımdır ki, bunlar xalqın dinc yaşayışı dövrünün məhsullarıdır. Azərbaycan xalq məhəbbət dastanları sayca qəhrəmanlıq dastanlarından çoxdur. Bunların mövzuları da rəngarəngdir. Əbədi, beynəlxalq mövzu olan məhəbbət dastanların əsas mövzudur. Təmiz, ülvəi, toxunulmaz, müqəddəs məhəbbət xalqın digər folklor əsərlərində də vəsf olunmuşdur. Ancaq dastanlarda bu mövzu geniş şəkildə öz bədii inikasını tapmışdır. Macəralar, epik təsvirlər, mürəkkəb situasiya və epizodlar bu dastanları daha maraqlı və əyləncəli edir. Ailə-məişət hadisələri, milli, xalqı, etnoqrafik təsvirlər, vəfa, sədaqət, sınaq, etibar, sabitlik, iradə, səbr və s. müxtəlif dövrlərin siyasi-ictimai hadisələri ilə çox ustalıqla əlaqələndirilir, heç bir dastanımızda məhəbbət dövrün hadisələrindən təcrid edilmir. Məhəbbət dastanlarımızın ictimai-siyasi-bədii əhəmiyyəti də bax, buradan doğur. Məhəbbət dastanlarımız çox olduğundan onların mövzu dairəsi çox genişdir. Məhəbbət dastanlarının özlərinə görə mövzu, ideya keyfiyyətləri vardır. Başqa sözlə, insan məhəbbəti müxtəlif və mürəkkəb tarixi hadisələr fonunda təsvir olunur. Əsas xarakter xüsusiyyətlərdən birisi, əlbəttə, hər bir məhəbbət dastanının mərkəzinə, süjet xəttinə əsas iki qəhrəmanın həyatının qoyulmasıdır. Aşıq və məşuq. Əsərin əvvəlindən axırına qədər bu qəhrəmanların başına gələn hadisələr təsvir edilir.

Çox maraqlıdır ki, bizim bəzi məhəbbət dastanlarımız məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının sərhədlərində dayanır-

lar. Daha doğrusu, özü məhəbbət dastanıdır, məhəbbət dastanının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, həm forma və həm də məzmun cəhətdən məhəbbət dastanlarının tələblərinə cavab verir. Ancaq buna baxmayaraq bunlarda qəhrəmanlıq motivləri də güclüdür. Qəhrəmanlıq təsvirləri çox zaman məhəbbət macəralarını üstələyir. Belə dastanlara misal olaraq «Şah İsmayıl və Gülzar xanım», «Şahzadə Əbülfəz» və başqalarını göstərə bilərik. «Şah İsmayıl» yuxarıda da deyildiyi kimi, aşiqdən, sevgilidən daha çox şahzadə özü də qəhrəman, pəhləvan bahadır şahzadədir. O, öz məqsədinə də məhz qılinc gücünə, qolunun gücünə və qəhrəmanlığına görə nail ola bilər. Bunun bir səbəbi də hələ də folklorşünaslığımızda da öz həllini gözləyən bu dastanın qəhrəmanının prototipi problemidir. Çünki folklorşünaslığımızda olan mülahizələrə görə «Şah İsmayıl və Gülzar» dastanının baş qəhrəmanı XVI əsrdə yaşamış məşhur dövlət xadimi və şair olan Şah İsmayıldır. Ancaq bu mülahizələri söyləyənlər özləri də etiraf edirlər ki, Şah İsmayılın tərcümeyi-halı ilə əlaqədar bu dastanda elə bir fakt, əhvalata rast gəlinmir. Prof. M.H.Təhmasib isə həmin dastanın qəhrəmanının prototipi məşhur hökmdar və şair Şah İsmayıl yox, onun nəvəsi II Şah İsmayıl olduğu mülahizəsini irəli sürür, bununla belə o, II Şah İsmayılın həyatı ilə dastan qəhrəmanı arasında müəyyən oxşar ştrixlər tapır. Burada onu əlavə edək ki, bəzi dastanlarımız, nağıl özü də qəhrəmanlıq motivləri, sevgi macəraları olan nağıl süjetlərinin təsiri ilə formalaşmışdır. Həmin qrupa biz «Şah İsmayıl» dastanını da daxil etmək istəyirik. Doğrudan da bir sıra məhəbbət dastanları içərisində nağıl süjetlərindən istifadə baxımından «Şah İsmayıl» seçilir. Bizə görə bir də bu dastanda qəhrəmanlıq və məhəbbət motivləri ona görə birləşib ki, nağıllardan istifadə güclüdür, başqa sözlə, nağılların qüvvətli təsirindəndir. Nağıllara məxsus sehr, cadu, ecazkar qüvvələr, möcüzələr hər bir məhəbbət dastanında olmadığı qədər «Şah İsmayıl» dastanında özünə geniş yer almışdır. Bütün bunlardan sonra dastanlarımızın

xüsusiyyətlərindən söhbət açanda ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu cəhətlər «Lətif şah», «Şahzadə Əbülfəz», «Şahzadə Seyfəl-mülük» və başqa dastanlarda da özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan xalqı yaratdığı hər bir dastan vasitəsilə müəyyən fikir, ideya irəli atmış, onu feodal dünyasında hökm sürən yaramaz, köhnə, xalqa zidd qanun-qaydalara və məişət normalarına qarşı qoymuşdur. Hər bir dastanda müəyyən bir ideya, arzu, dilək, ideal irəli sürülür. Məsələn; «Şah İsmayıl» dastanına nəzər salaq. Burada xalq ədalətli hökmdar məsələsini qoyur. «Leyli və Məcnun»da feodalizmin zərərli köhnə ehkamlarına zidd gedərək, dövrün sərt qanunlarını pozaraq açıq-açıqna bir-birinə təmiz eşq elan edən gənclərin surətləri yaradılmışdır. «Aşıq Qərib»də sənət, söz, mə-nəvi zənginlik, mala, dövlətə, zorakılığa, xəyanətə qarşı qoyulur və s. «Əsli və Kərəm» dastanında bir-birini se-vən erməni və Azərbaycan gənclərinin qanlı faciələri verilmişdir. Xalq qaragüruhçu din nümayəndələrini nifrətlə damğalaya-raq göstərir ki, həqiqi sevgiyə heç bir din, millət, ayrılığı mane ola bilməz. Yaxud «Abbas və Gülgəz» dastanına nəzər salaq. Bu dastan XVI əsrin axırları və XVII əsrin əvvəllərində yaşamış aşiq Abbas Tufarqanlının şeirləri əsasında yaradılmışdır. Burada aşiq Abbasın uşaqlığından, təhsil al-masından, Gülgəz Pəri ilə sevimisindən, Gülgəz Pərinin Şah Abbas tərəfindən zorla İsfahana aparılmasından, aşiq Abbasın İsfahana gedərək (yol uzunluğunu dərddli-dərddli qoşma-lar söyləmiş, sevgilisinin, həm də özünün iztirablarını usta-lıqla ifadə etmişdir) söz qüvvəsi ilə qalib gələrək onu azad edib gətirilməsindən danışılır. Nə üçün aşiq Abbasın məhz bu mövzuda yazılan qoşmaları dastanın əsasını təşkil etmiş-dir? Ona görə ki, Şah Abbas hakimiyyət başına gələn kimi ölkədə farslaşdırma siyasəti aparmış, Azərbaycan dilini və azərbaycanlı qızılbaş tayfalarını hakimiyyətdən uzaqlaşdır-mış, ümumiyyətlə Azərbaycanda sərt müstəmləkəçilik siya-səti yürütməyə başlamışdır. Dastanın Ə.Axundov topladığı

bir variantının bir yerində belə bir epizod vardır: «Şah Abbas Aşıq Abbasa təklif edib deyir: Sən türk (Azərbaycan) dilində danışmaqdan və türk (Azərbaycan) dilində şeir söyləməkdən əl çək, fars dilində danış, fars dilində şeir söylə, sən öz sarayında saxlayım, sevgilini də özünə verim, Aşıq Abbas ona cavab verir: şah sağ olsun, əslini danan haramzadədir. Mən öz ana dilimdən əl çəkə bilmərəm, o mənim canımdır, ancaq istəsən fars və ərəbcə də şeir söyləyim, izin ver birini söyləyim, gör xoşuna gəlirmi?»

*Mərd odur ki, hərf-hürufat dəmində,
Dəmə qam qatmaya birdən edə guş.
Xəbər aldım üsuliddin neçədir
Ərəbi xəms, farsı – pəncdi, türki beş.*

*Sövdəyarsan aç mətahın, yek-ha-yek,
Al cavabın, ver sualın yek ha-yek,
Əyləşmişdir bədən üstə yek-ha yek
Ərəbi rəs, farsı sərdi, türki baş».*

Şah Abbas Azərbaycanın gözəl, ismətli gəlin və qızlarını İsfahan və Qəzvin hərəmxanalarına aparmış, onların heysiyyatını təhqir etmişdir. Avropa səyyahı Y.Y.Streys Şah Abbasın bu qəddar siyasəti haqqında «Üç səyahətnamə» adlı əsərində gördüyü hadisələrdən diqqətəlayiq faktlar gətirir. O yazır ki, «yerli feodallar kəndlərdən gözəl qızları seçib zorla şah hərəmxanasına göndərməli idilər». Sonra Y.Y.Streys Şamaxı əyalətində şah üçün 500 gözəl qız və oğlanın yığılmasını nəql edir. Şahın əmri ilə elan olunur ki, hər kəs iki yaşından 17 yaşına qədər öz uşaqları ilə əvvəlcədən müəyyən olunmuş yerlərə toplanmalıdırlar. Burada «şaha layiq» və «günahsız uşaqlar»ı seçəndən sonra hamısını Şamaxıya toplayırlar. «Seçilənlər axırıncı yoxlanışdan sonra... valideynlərinin nalə və fəğanları altında İsfahana yola salınır».

Məgər «Abbas və Gülgəz» dastanındakı hadisələr təkcə aşıq Abbasın başına gələn əhvalatlardımı? Xeyr! Bu, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının heysiyyatına, mənəviyyatına, ismətinə toxunmaq olduğundan dastan xalq arasında yayılmış, genişlənmiş, aşıq Abbasın şəxsi hissləri getdikcə xalqın əziyyətləri, iztirabları kimi ümumiləşdirilmişdir. Dastanda ümumiyyətlə, gözəl qızları, nişanlıları, arvadları zorla şah hərəmxanasına aparılmış xalq nümayəndələrinin əhval-ruhiyyəsi ümumiləşdirilmişdir.

Xalq romanlarında qəhrəmanlar əsasən iki nəfərdən: aşıq və məşuqədən ibarət olurlar. Əsərdə bunların sevgisi, məhəbbəti, öz arzularına çatmaq yolunda düşdüyü çətinliklərdən danışılır. Sevgilisi yolunda əzab və əziyyətlərə düşmək, böyük çətinliklərdən çıxmaq, macəralar arxasınca getmək, hətta yeri gəldikcə həlak olmaq bu roman qəhrəmanları üçün zövqdür. Məhz bu prosesdə qəhrəmanların həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar xalq özünün bir sıra mülahizələrini, həyat, yaşayış haqqında fikirlərini, arzu və ideyalarını irəli sürür. Qəhrəman yuxuda əsasən özgə diyarda olan gözəl bir qıza vurulur, yəni qəhrəmana buta verilir. Bundan sonra o, artıq «aşiq» olur, ona vergi verildiyindən «haqq aşığı» olur. Haqq aşığını da müxtəlif sınaqlardan keçirir, ona müxtəlif sirli suallar, tapmacalar verirlər. Əgər bunları bilsə, deməli, o, haqq aşığıdır. Ona hər yerdə hörmət, izzət eləmək lazımdır. O, həqiqi mənada sənətkardır. Məsələn: Kərəm Ərzuruma gedərkən onu sınamaq üçün qarşısına içərisində diri adam olan tabut qoyurlar. Kərəm bunu bilir və hamını heyran edir. Camaat deyir ki, bu, haqq aşığıdır.

Xalq romanlarının bəzində qəhrəmanlar öz arzularına çatır. Uzaq yerdən öz sevgilisini gətirib gəlir və xoşbəxt həyat sürməyə başlayırlar. Məsələn: «Aşıq Qərib», «Abbas və Gülgəz», «Şah İsmayıl» dastanlarında belədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəhrəmanlar da öz arzularına müxtəlif yollarla çata bilirlər. Bəzi qəhrəman öz qüvvəsi, qəhrəmanlığı, döyüşkənliyi ilə bir çox şər qüvvələrə, yol kə-

sən quldurlara, hətta böyük bir ölkənin hökmdarına belə qələbə çalıb, öz sevgilisini gətirib gəlir. «Şah İsmayıl» dastanında olduğu kimi çox zaman isə qəhrəmanlar söz qüvvəsi ilə, daha doğrusu, öz aşılıq sənətilə, mənəvi üstünlüyü ilə qələbə çalıb məqsədlərinə çatırlar. «Abbas və Gülgəz», «Qurbani», «Aşıq Qərib» dastanlarına nəzər salsaq, bunu aydın görə bilərik. Bu qəhrəmanların köməkçiləri də vardır. Bunlar qəhrəmanların fəaliyyəti boyu onlarla birlikdə olur. Ən çətin dəqiqələrdə onların dadına çatır, yaxından kömək edirlər. «Leyli və Məcnun»da Zeyd, «Aşıq Qərib»də Dəli Mahmud, «Əsli və Kərəm»də Sofi, «Şah İsmayıl»da Ərəbi Zəngi və b. göstərmək olar. Bəzi xalq romanlarında isə qəhrəmanlar öz əqidələri, öz arzuları yolunda canlarını fəda edir, yəni məğlub olurlar. Buna baxmayaraq onlar mənəvi cəhətdən qələbə çalırlar. Buna görə də oxucunun nəzərində daha da yüksəlirlər. Çünki onlar öz idealları, arzuları, məqsədləri yolunda ölürlər. Bu istəklərindən heç bir qorxu, çətinlik, ehtiyac onları döndərə bilmir. «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Əsli və Kərəm» dastanlarında belədir.

Bizim xalq romanlarımızda qəhrəmanların öz sevgilisinə çatmasına müxtəlif qüvvələr mane olurlar:

1. İctimai-sinfi bərabərsizlik, varlı və yoxsulluq məsələsi, «əsizlə» və «gədəzadə» məsələləri. «Qurbani», «Aşıq Qərib», «Abdulla və Cahan» dastanlarında belədir. Burada aşığı yoxsul sinfin nümayəndəsi, həm də var və dövlətdən məhrum olduğuna görə onlara qız vermirlər. Aşıq Qərindən 40 kişi qızıl tələb edirlər.

2. Yaşadığı mühitdə köhnə adət-ənənələr, feodal əxlaqı, şəxsi düşmənçilik və s. Qəhrəmanların arzuları bu köhnə adət-ənənələr, feodal girdəbləri içərisində boğulur, məhv edilir. Bəzən qəhrəman çox çətinliklə bu maneələrə qələbə çala bilir. «Leyli və Məcnun», «Abbas və Gülgəz», «Şah İsmayıl», «Alişan və Pəri xanım» və başqa dastanları buna misal göstərə bilərik.

3. Millət və din ayrılığı. «Əsli və Kərəm» dastanlarında belədir.

Xalq romanlarının forma cəhətləri də diqqəti cəlb edir. Əvvəlcə, onu deyək ki, dastanlar nəzm və nəsr hissələrindən ibarət olurlar. Nəsr hissəsi aşığılar tərəfindən şirin və maraqlı bir dillə söylənir, qoşmalar və sazda çalınıb ifa edilir. Qoşmalar əsasən aşığıların mənəvi hissləri, daxili həyəcanları ilə əlaqədar yaranmışdır. Əsasən lirik bir xasiyyət daşıyır. Aşıq dinləyicini cəlb etmək üçün bir aktyor kimi hərəkət edir, qəhrəmanın keçirdiyi ruhi hallarla əlaqədar öz hərəkətini, davranışını da tez-tez dəyişdirir. «Koroğlu»nu ifa edən aşıq, hər şeydən əvvəl bir qəhrəman kimi özünü aparır. «Leyli və Məcnun», «Aşıq Qərib» kimi dastanlarda isə aşığıların hərəkət ifaları öz xarakterini tamamilə dəyişdirir. Dastanın qoşmaları sıx şəkildə nəsr hissəsi ilə bağlıdır. Qoşma nəsrə deyildiyi fikri tamamlayır. Qəhrəmanın lirik iztirablarını verir. Ona görə də dastanlarda çox zaman qəhrəmanlar «dildə demək mümkün deyil», «qulaq asın sazla deyim» - deyə müraciət edirlər.

Dastanların əvvəllərində ustadnamə verilir. Bu, hər şeydən qabaq o dastanın ruhuna uyğundur. Bu, hər şeydən qabaq o dastanın ruhuna uyğundur. «Abbas və Gülgəz», «Aşıq Qərib»dəki ustadnamə ilə «Əsli və Kərəm», «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin» dastanlarında deyilən ustadnamə arasında böyük bir fərq vardır. Ustadnamə aşığı poeziyasının mühüm bir şəkli. Burada aşığılar dünya, həyat, yaşayış haqqında öz görüşlərini verir. Mücərrəd də olsa fəlsəfi fikirlər irəli sürürlər. Dünyanın vəfasızlığından danışır, zalimlərə, hökmdarlara əxlaq dərsi verir, xalqa nəsihət edir, ağıl-kamaldan söhbət açırlar. Ustadnamə poemaların proloquna bənzəyir. Burada, dastanda iştirak edəcək qəhrəmanların başına gələcək hadisələr haqqında ilk təsəvvür yaradılır. Aşıq dastanının əvvəlində 1-2, yaxud 3 ustadnamə oxuyur.

Məs.: «Aşıq Əmrah» dastanında olan bir ustadnaməni misal çəkək:

*Abi-atəş, xaki-baddan xələq olduq,
Neçə şirin-şirin canlar qocalır.
Gəl çox da qəm yemə divana könlüm,
Hökumət sahibi xanlar qocalır.*

*Yaxşı adam bu dünyada ölməsin,
Yaman adam uzun ömür sürməsin.
Kişinin oğulsuz varı olmasın,
Hər sabah malını sanar, qocalır.*

*Binamusun arı olmaz nəbada,
Aşnanın sir sözün tez verər yada.
Bir igid ki, yoxsul olsa dünyada
Hər yetən üzünü danlar, qocalır.*

*Yazıq aşığı Mənsur şad olub gülməz:
Gözündən tökülən qan yaşı silməz:
Adam var, yaxşı ilə yamanı bilməz,
Adam var, bir sözdən anlar qocalır.*

Bəzən aşıklar bir dastanı 2-3 günə danışır. Yenə qurtarmırlar. Belə olduqda aşiq, dinləyicilər yorulmasın deyər, ortada bir qaravəlli söyləyir. Qaravəlli satirik, yumoristik, məzəli bir nağıldır. Tamaşaçıların yorğunluğu çıxdıqdan sonra aşiq yenə də öz dastanını söyləməyə başlayır. Aşıqlar dastanda bir hadisədən başqasına keçmək üçün maraqlı priyomlardan istifadə edirlər. Çox vaxt bir hadisə tamamlanmır, yarımçıq qoyulur. Beləliklə, dinləyici intizarda saxlanılır. Aşiq deyir ki, «İndi Ziyad xan toy tədarükündə olsun, sizə kimdən xəbər verim, Şah Abbasdan» və s. Bu, dinləyiciləri həmişə intizarda saxlamaq, bir hadisədən sonra o birisinə dinləyicini hazırlamaq üçün gözəl üsullardan biridir.

Dastanın finalında bir sonluq da verilir. Əgər qəhrəmanlar qələbə çalıblarsa, öz arzularına yetişiblərsə şən, gözəl, gümrah bir müxəmməs söylənir. Aşıqlar buna «duvaqqapma»

deyirlər. Burada iki sevgili tərif edilir. Onların gözəl, xoşbəxt həyatı qələmə alınır. Əksinə, əgər qəhrəmanlar məhv olurlarsa, burada şeir yoxdur. Amma xalq o biri dünyada da olsa onları görüşdürmək istəyir. Amma xalq o biri dünyada da olsa onları görüşdürmək istəyir. «Leyli və Məcnun»da, «Əsli və Kərəm»də belə epizodlar vardır. Şah İsmayılın gözələrinin sağlması, Kərəmin, Əslinin keşis tərəfindən tilsimlənməsi, Aşiq Abbasın dəfələrlə xariqilədə qüvvə tərəfindən ölümdən xilas edilməsi və s. göstərmək olar. Lakin belə səhnələr romanlarda azdır və çoxu dastanlarda hadisələrin əsas inkişafını, qəhrəmanların əsas mübarizə və fəaliyyətini müəyyən etmir.

Azərbaycan eposunun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən birisi də eposla poeziyanın sıx surətdə birləşməsidir. Məlumdur ki, türkdilli xalqların eposları əsasən üç formada, şəkildə olur: şeirlə, yəni nəzmlə, nəsrə və bir də nəzm və nəsrin birləşməsi şəklində. Azərbaycan eposu bu cəhətdən seçilir. Bizim dastanlarımızın hamısında nəzmlə nəsr növbələşir. Özü də çox orqanik surətdə növbələşir. Başqa sözlə, həm nəzmi və həm də nəsri bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Əgər ayırsaq, onda məna itəcək, pozulacaqdır. Nəsr hissəsini aşıklar, sənətkarlar çox şirin, maraqlı bir dillə söyləyir, nəzm hissəsini isə saz havalarına uyğun çalıb ifa edirlər. Çox diqqətəlayiqdir ki, Azərbaycan dastanının elə nəsr hissəsi özü də bir poeziyadır. Aşıqlar bacardığı qədər nəsr hissəsini də poetik bir şəkildə qururlar, daxili qafiyələrdən istifadə edirlər, Azərbaycan dilinin bütün incəliklərini, məziyyətlərini səfərbər edərək çox cazibədar bir əsər yarada bilirlər. Dastanlarımızdakı nəzm və nəsr hissəsi çox qədim ənənələrlə bağlıdır. Başqa sözlə, bu cəhətə biz ozan yaradıcılığının ecazkar nümunəsi olan məşhur «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında rast gəlirik. Doğrudur, «Kitabi-Dədə Qorqud»da demək olar ki, nəsr və nəzm bir-birinə qarışmışdır, elə nəsrin özü də xüsusi bir poetikaya malikdir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, dastanın hər bir boyunun sonunda Dədə Qor-

qud gəlir, necə deyərlər, qopuzunu işə salır, boy boylayır, söy söyləyir. İndiyə qədər tədqiqatçıların demək olar ki, az diqqət yetirdiyi və bir-birindən hələ lazımınca ayırd edilmədiyi bu sözlərin biri dastan (boy), biri də şeirdir (söy). Doğrudan da bütün dastan boyu şeirlə nəsr növbələşir. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud»un nəşrlərində şeir hissəsi söyləmə başlığı altında ayrılmışdır. Elə bir məqam, situasiya gəlir ki, doğrudan da dastanda şeirə, qopuza ehtiyac duyulur, onda söyləmələr verilir.

«Dirsə xan evinə gəldi, çağırıb xatununa söylər, görəlim, xanım nə söylər:

SÖYLƏMƏ

*Bəri gəlgil, başım baxtı, evim taxtı,
Evdən çıxıb yüyürəndə səlvı boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlım!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Küz almasına bənzər al yanaqlım!
Qadınım, diləyim, döləyim!»*

Boylarda belə söyləmələrə ehtiyac duyulur, nəşə bir əhvalat, hadisə ilə bağlı olur, hətta hiss, həyəcanla əlaqəli belə söyləmələr çoxdur. Dirsə xanın arvadı ilk dəfə ova çıxmış yeganə balasını böyük intizarla gözləyir. Vaxt gəlib çatır, ancaq balası gəlib çıxmır. Onun ürəyinə nəşə damır, xəyalına min cür fikirlər gəlir, böyük gərginliklər keçirir. Nəhayət, oğlunun gəlmədiyini görərək meşəyə qaçır, hər yeri axtarır, balasını yaralı bir şəkildə ölümçül vəziyyətdə tapır, «oğlanın anası oğlanın üstünə çapıb çıxma gəldi. Baxsa, görsə oğlancığı al-qana bulaşmış yatır. Çağırılan oğlancığına söylər, görəlim, xanım, nə söylər:

*Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl axı..!
On ikicə süküciyin örən olmuş, yığışın axı...
Tanrı verən dadlı canın seyrandaymış indi axı.
Öz gövdəndə canın varsa, oğul, ver, xəbər mana!
Qara başım qurban olsun oğul sana! – dedi.*

Çox maraqlıdır ki, bizim dastanlarımızın sonrakı inkişafı mərhələsində rast gəldiyimiz dəyişmələrin, şeirləşmələrin ilk nümunələri də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında saxlanmaqdadır.

Qazan aydır:

*Qaranqu axşam olanda qayğılı Çoban!
Qara yağmur yağanda çaxmaqlı Çoban!
Ünüm inlə, sözüm dinlə!
Ağban evim şundan keçmiş gördünmü, degil mana!
Qara başım qurban olsun Çoban sana! – dedi:*

Çoban aydır:

*Qırx incə belli qızla halalın
Boyu uzun Burla xatun ağlayıban bundan keçdi.
Qırx yigitlən oğlun Uruz
Başı açıq, yalınayaq kafirlərin yanınca dustaq getdi.*

Bamsı Beyrəklə Banı Çiçəyin necə deyərlər, dəyişməsi bu cəhətdən daha xarakterikdir:

Beyrək aydır:

*Mərə qız!
Nə ağlarsan, nə bozlarsan ağam deyü?!
Yandı bağırim, göynədi içim.
Məgər sənin ağan yox olubdur?
Yürəyinə qaynar yağlar qoyulubdur?
Banı çiçək (P.Ə.)*

Qız deyir:

*Çalma ozan! Ayıtma ozan!
Qaralica mən qızın nəsinə gərək ozan?!
Qarşı yatan qara dağı sorar olsan,
Ağam Beyrəyin yaylasıydı.*

Ağam Beyrək gedəli yayladım yox.

və sairə. Bu səpkidə deyişmələr, mükəllimələr dastanda kifayət qədər vardır. Belə deyişmələr, sonralar bizim dastanlarımızda təkmilləşmiş, dastanların, xüsusilə məhəbbət dastanlarının əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Burada bir cəhəti də əlavə etmək istəyirik. Nəzm və nəsr dastanlarımızın sadəcə forma xüsusiyyəti olaraq qalmır. Bir də bu ona görə belə qurulmuşdur ki, Azərbaycan dastanı musiqi ilə bağlıdır. Dastanın qoşmaları, yəni şeiri musiqisiz təsəvvür olunmur. Bütün qoşmalar isə bu məqsədlə də dastanlara daxil edilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından sonra musiqi, ritm Azərbaycan dastanına bir tərkib hissəsi kimi daxil olur. Bu o deməkdir ki, biz dastanlarımızı, sonralar, qoşmalarız təsəvvür edə bilmərik. Əgər qoşmaları «Koroğlu» və sonrakı məhəbbət dastanlarından çıxarsaq, onda o dastan olmaz. Belə olduqda nəticə bu olur ki, qoşma Azərbaycan eposunun kökü, özülüdür. Əlbəttə, bu, həmişə belə olmur. Çox güman ki, qoşma ilə nəql, nəzm və nəsr qoşa yaranır, bir-birilə əlaqəli yaranır, biri digərini tamamlayır. Təsəvvür edək, «Əsli və Kərəm» dastanını düzüb qoşan aşiq əvvəlcə onun hansı hissəsini yaradır? Qoşmalarını, yaxud nəql hissəsini. Diqqətli müşahidələr göstərir ki, bu proses bütün dastanlarda – həm məhəbbət dastanlarının özlərində, həm də qəhrəmanlıq dastanlarında eyni, bir-birinə oxşar surətdə getmir. Məsələn, biz belə təsəvvür edirik ki, «Əsli və Kərəm», «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Yusif və Züleyxa», «Tahir və Zöhrə» kimi qədim dastanlarımız ilk öncə rəvayət, hekayət, nağıl, qissə şəklində yaranıb. Yəni onların nəsr hissələri əvvəl olmuşdur. Sonralar ozan-aşiq sənətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq nəzm hissəsi də yəni qoşmalar da artırılmışdır. Həmin dastanların formalaşma prosesini biz belə təsəvvür edirik, yaxud bir sıra xalq nağılları əsasında aşiq dastanları düzəltmişlər, onların da formalaşma prosesi belə getmişdir. Ancaq bu sözləri yalnız aşiq dastanları haqqında demək olmur. Ustad aşıqlarımız haqqında yu-

xarıda adlarını çəkdiyimiz «Qurbani», «Abbas və Gülgəz», «Sarı Aşıq və Yaxşı», «Abdulla və Cahan», «Valeh və Zərnigar» və başqalarının əvvəlcə qoşmaları yaranmışdır. Yəni həmin dastanın sahibləri olan ustad aşıqlar qoşma yaradıcılığını davam etdirmiş, sonra həmin qoşmaların əsas hissəsini düzüb-qoşduğu dastanlara salmışlar. Son nəticədə hər iki tipdən olan dastanlar xalq romanı kimi sonra gələn aşıqlar tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Qəhrəmanlıq dastanlarında nəzm və nəsr özünəməxsus bir proses keçmişdir. Məs.: «Koroğlu» dastanının formalaşmasını biz necə təsəvvür edirik? Koroğlu kimi xalq qəhrəmanı xalqın düşmənlərinə qarşı apardığı mübarizə yollarında göstərdiyi igidliklər el içərisində əks-səda tapmış, xalq sənətkarları onun haqqında mahnılar, nəğmələr qoşmuşlar, sonra da məclislərdə onun qəhrəmanlığı haqqında əhvalat, xatirə, epizodlar söylənmişdir. Beləliklə, əvvəlcə yaranmış nəzmə sonra nəsr də qoşulmuşdur. Yavaş-yavaş dastan formalaşmış və qəna dolmuşdur. Bu fikri ilmləmək üçün gəlin, bir anlığa sonrakı dastan yaradıcılığımız üzərində kiçik müşahidələr aparaq. Qaçaq Nəbi, Səttarxan, Qatır Məmməd haqqında ilk öncə mahnı və qoşmalar yaranıb eli dolaşmış, məclisləri gəzməmişdir. Mahnılardan sonra isə hekayət və əhvalatlar söylənməyə başlamışdır. Yenə də zaman keçdikcə mahnı və epizodlar birləşmişdir. Yuxarıda dedik ki, dastanın nəzm hissəsi kök, özül, əsas tarix və həqiqətdir. Ona görə ki, əsrləri keçdikdə nəsr hissəsi dəyişilə bilər, unudula bilər, onu aşıqlar – sənətkarlar çox asanlıqla müxtəlif variantlarda söyləyirlər. Ancaq mahnı, qoşma, şeir parçaları vəzn, qafiya, bölgü təktlərlə əlaqədar olduğu üçün sabit qalır, çox az dəyişir. Əsrlərin qarənliqlərinə, keşməkeşliklərinə, zorakılığına qoşmalar sinə gərir və zamanəməzə qədər gəlib çıxırlar. Bax bu mənada qoşmalar Azərbaycan eposunun qızıl fondudur. Çox zaman bu və ya digər dastanın unudulmuş əhvalat və epizodları məhz salamat qalmış qoşma-mahnı vasitəsilə bərpa olunur. Belə nadir qoşmalara görə dastanlarımızın bir sıra problem-

ləri barədə hazırda müəyyən mülahizələr yürüdülür. Buna bir misal çəkək. Ancaq ad, titulu haqqında danışılarda rus, türk, Azərbaycan tədqiqatçıları həm də vaxtilə bu sənətkara «işiq» deyildiyini söyləyirlər. Söyləmək adicə danışığıdır. Bunun üçün müəyyən fakt, misal da lazımdır. Koroğlu özünü «aşiq» və «işiq» adlandırır. Ancaq onun bu sözləri yeganə bir qoşmada ifadə olunmuşdur. 1721-ci ildə Təbrizdə qələmə alınan «Nəğmələr» əlyazmasında deyilir:

*Koroğlum der mən aşığam
Aşiq deyiləm işığam.*

Bu nadir kəlam məhz şeirlə olduğu üçün uzaq keçmişdən gəlib bizə çatmışdır. Deməli, nəsr və nəzm hissələri bizim dastan fondumuzda özünəməxsus bir proses keçirmiş, çox möcüzəli bir şəkildə qovuşmuş və ayrılmaz olmuşdur. Azərbaycan eposunun bəzəyi onun nəzm hissəsidir.

Dedik ki, Azərbaycan eposu musiqi, melodiya ilə bağlıdır. Bunu biz hətta bizə gəlib çatan, qədim əlyazmalarında da görürük. Musiqinin təğənnini bildirən sözlər qoşma və mahnıların özünə əlavə olunmuşdur. Yenə 1721-ci il əlyazmasından bir nümunəni gətirək:

*İllərilən arzumanın çəkəram
Yeri hay, məlum, çəkəram, broy!
Gözüm yaşı ümman olmuş, sel sonam!
Sel, broy, broy!
Aşiq oldum, ben günahkar olmadım
Yeri hay, məlum olmadım, broy!
Zara gəlmiş əfqanımdan el, sonam!
El sonam, broy, broy!*

Qoşmaya diqqət yetirin: İkinci, dördüncü, altıncı, səkkizinci misraları çıxanda, qoşmanın birinci bəndi qalır. Qoşmaya aid olan bütün tələblər burada ödənilmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində oxunan mahnı, melodiya uyğun saydığımız misralar artırılmışdır. Beş bənddən ibarət olan həmin qoşmanın dördüncü bəndi belədir:

*Səhər-səhər çəmənləri gəzərsən:
Yeri hay, məlum gəzərsən, broy, broy!
Bolu bəyin məclisində məzəsən,
məzəsən broy, broy!
Mislin yoxdur, qızıl güldən təzəsən
Yeri hay, məlum, təzəsən, broy!
Sənə xoriyat əli dəydi, sol sonam!
Bol broy, broy!*

Heyf ki, notlar yoxdur, həmin qoşmanın ifa edildiyi motiv, melodiya orda aydın olardı.

Yaxud gürcü mənbələrindən götürülmüş bir neçə parçaya nəzər salaq. Bu şeir gəraylı üstündədir. Yenə burada hava, motivlə əlaqədar əlavə olunan söz və ifadələr maraq doğurur:

*Mən yarımın ellərinə
mən qurban
Varsam, nazilən, nazilən
Nazilən, o nazik şahbazilən...
Əl-əl üstə qulluğunda
mən qurban
Durrəm nazilən
Nazilən, ey nazik şahbazilən.*

Yenə də burada bir bənddə səkkiz misra əmələ gəlmişdir. Bənddəki misralar, melodiya ilə əlaqədar artırılan ifadələr onu səkkiz misraya gətirib çıxarmışdır. Bu şeir də beş bənddən ibarətdir. Aleksandr Xodzko 1842-ci ildə Londonda çap etdirdiyi «Koroğlu» kitabının sonunda dastanların oxunduğu melodiya not yazılarını da vermişdir.

Qoşmalar, mahnılar tədqiqat üçün də gözəl material verir. Nəsr hissələri tapılmayan dastanlar çox zaman nadir qoşmalarda özünü müdafiə edib saxlayır. Məs.: Respublika Əl-yazmaları İnstitutunda «Əsli və Kərəm» dastanına aid bir sıra qoşmalar mühafizə edilir. Cümlələrdə qalan bu nümunələr müxtəlif əsrlərdə yazıya köçürülüb. Bunların içərisində elə qoşmalar var ki, indiyə qədər toplanıb çap edilmiş və edilməmiş heç bir variant da yoxdur. Məs.:

*Müşgül işə düşdüm çağıraram səni,
Yetiş fəryadıma ya İsa mənim.
Bir sərv boylunun sərgərdanıyam
Susayıb qanıma, bu tərsə mənim.*

*Sənan təkəni oda atdım Quranı
Donquz güddüm ələ alıb əsanı.
Tərk etdim Mehdini, tutdum İsanı
Məcsidim olubdur gəlisə mənim.*

*Mən Kərəmə, bu sözləri söyləyəm,
Dərin-dərin dəryaları boylaram,
Yeddi ildi xaçə qulluq edəyəm
Yoldaşım olubdu məxrəsə mənim.*

Dastanın heç bir variantında Kərəmin belə fəryadları yoxdur. Kərəm Şeyx Sənan kimi Quranı oda atıb, yeddi ildir ki, xaçə qulluq edir, dad, fəryad çəkər, sevgilisinə çatmaq üçün aşiq daha nə kimi məşəqqətlərə qatlaşır? Görünür, «Əsli və Kərəm» dastanında bu qoşma ilə bərabər əhvalat, epizod, hadisə olmuşdur ki, bu epizodun əks-sədası həmin qoşmada qalmışdır. Belə qoşmalar hətta dastanların müəyyən variantları belə olduğunu göstərməkdədir.

Çox maraqlıdır ki, əsrlər uzununu bir xalqdan başqa bir xalqa məhz hər şeydən əvvəl həmin dastanların mahnıları, qoşmaları keçir. Bu qoşmalarda ərazi, dil yaxınlığı olan xalqlar-

da meydana gələn variantların özülünü təşkil edir. Yenə də «Əsli və Kərəm» dastanlarına müraciət edək. Qədim cümlələrin birisində qalmış bir qoşma belə başlayır:

*Gəl-gəl Əslim sənə bir söz söyləyim
Ya sən müsəlman ol, ya mən erməni.
Mən olsam erməni, el qınar mənə
Sən dön ol müsəlman, mən alım səni.*

Dastanın türk variantında qoşma belə başlayır:

*Məddəd-məddəd Əsli sənəni əlindən
Gəl qız müsəlman ol, qalma erməni.
Bənim bir dərdimi binə yetirdin
Gəl qız müsəlman ol, qalma erməni.*

Türkmən variantı:

*Qəlip keçdi mundan neçə erməni
Ya sən musulman bol, ya mən erməni.
Şum qara sağarda qorseydim səni
Ya sən musulman bol, ya mən erməni.*

«Sarı Aşıq və Yaxşı» və «Arzu və Qənbər» dastanları da nəzmlə nəsrin növbələşməsindən ibarətdir. Ancaq çox maraqlıdır ki, burada nəzm hissəsi ancaq bayatılardan ibarətdir. Ona görə ki, Sarı Aşıqın əsas yaradıcılığı bayatılardan ibarət idi. Çox maraqlıdır ki, burada da əsas əhvalat, fakt, tarixi-ictimai məzmun bayatılarda verilir. Kiçik bir bayatıda mühüm tarixi hadisə, aşıqın həyatı və fəaliyyətilə bağlı əhvalatlar saxlanmışdır:

*Aşığı tərsinə qoy
Tər tənə tərsinə qoy,
Yaxşını qibləsinə
Aşığı tərsinə qoy.*

Bu kiçik bayatı da aşığın özü və sevgilisi Yaxşı ilə bağlı bir tarixi fakt verilmişdir. Guya Sarı Aşıq öləndə öz vəsiyyətini bu kiçik bayatıda ifadə etmişdir. Yaxud belə bir bayatı:

*Mən aşıq dərmə-dərmə,
Dərməni dərmə-dərmə
Tikilməmiş çardaqdan
Əkilməmiş bostandan
Doğulmamış bir oğlan
Çağırır dərmə, dərmə!!*

Həmin bayatı «Sarı Aşıq və Yaxşı» dastanında işlənmiş və özündə belə bir əhvalatı qoruyub saxlamışdır. «Aşıq bir dəstə qıza rast gəlir, bir az aralı isə başqa bir qız tək-təhna çox fikirli halda pəncərə yığır. Bu qızın ürəyindən keçənləri qızlar Sarı Aşıqdan xahiş edirlər. Aşıq şərh edir: pəncərə yığan qızın könlündən keçir ki, kaş bir oğlum olaydı, bostanın qırağında bir qəlbi çardaq tikəydi. Çardaqda oturub bostanı qoruyaydı. Bostana girən olanda oğlum çağırır deyəydi: «Bostana girən yemişləri dərmə, dərmə!» Dastanın mühüm epizodu ilə bağlı olan həmin bayatı, deməli, həmin epizodu qoruyub saxlamışdır. Yaxud yenə «Sarı Aşıq və Yaxşı» dastanında belə iki bayatı var:

*Mən aşıq qaşığı aşı,
Bişirər qaşığı aşı.
Aşığı yoldan eylər
Yaxşının qaşığı aşı.*

Yaxşı qaşığı aşını bişirib güləfrəngiyə çıxır və sevgilisi Sarı Aşıq – haqq aşığını səsləyir. Onun haqq aşığı olmasını yoxlamaq istəyir:

*Aşıq, aşın bişdi gəl.
Bişib yerə düşdü gəl,
Sənə keçən güncü söz
İndi yada düşdü gəl.*

Birinci bayatı çağırılarda Yaxşı elə başa düşür ki, sevgilisi ondan qaşığı aşı istəyir. Aşı bişirib sevgilisini nahara haraylayır və ikinci bayatını çağırır, doğrudan da haqq aşığı olan və uzaq səfərdə olan Sarı Aşıq bu bayatının səsinə gözlənilmədən peyda olur və şərh edir ki, ay sevgilim, mən səndən aş istəməmişəm, mən demişəm ki, aşığı yoldan eylər, Yaxşının qaşığı, qaşığı. Başqa sözlə, qaşığı. Görün böyük bir maraqlı əhvalat iki bayatı vasitəsilə qorunub saxlanmışdır. Yenə təkrar edirik ki, şeir, nəzm hissəsi Azərbaycan eposunun etibarlı tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda olan cümlələrdə çoxlu qoşma, mahnılar mühafizə olunur. Bəzi mahnılara, şeir parçalarına görə vaxtilə müəyyən dastanların mövcud olması qənaətinə gəlmək olur, mahnı var, ancaq dastan yoxdur. Əhvalatlar unudulub gedib, ancaq mahnılar yaşayır. Hümmət Əlizadə 1941-ci ildə «Koroğlu» dastanının 14 qoldan ibarət çap etdirmişdir. Kitabın sonunda 40-dan artıq qoşma verilmişdi. Bu qoşmalar «Koroğlu» dastanının qızıl fonduna daxil olan nümunələrdir. Əhvalatları, epizodları unudulub, ancaq onlar yaşayır. Doğrudur, sonralar axtarışlar nəticəsində «Koroğlu»nun bir sıra yeni qolları tapıldı, həmin qoşmaların bir qismi də bu qolların içində yaşayırdı. Ancaq çoxlu qoşmalar var ki, bunlar vaxtilə «Koroğlu» dastanının digər qolları olduğunu və xalq içərisində məşhurluğunu da göstərməkdədir. Məs.: «Həmzənin Qıratı aparması» qolu var. Bu qolda bir sıra qoşma, gəraylı, bayatı və s. söylənir. Bu qoşmalar, mahnılar məhz qolda təsvir edilən hadisələrlə əlaqədardır. Məhz bu şeir nümunələrinə əsaslanaraq qolu bərpa etmək olar (əgər hadisələr yazılıb saxlanmamışsa, yaxud bəzi epizodlar unudulubsa və s.). Deməli, bir çox əhvalat və epizodları xalq şeirə – mahnıya salır ki, unudulmasın, şeir yaxşı yadda qalır və əhvalatları da şeir uzaq keçmişimizdən gətirib gəlir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan eposunu mahnısız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Azərbaycan dastanının əsas etibarlı hissəsi nəzm hissəsidir ki, bu da dastanların təd-

qiqi, araşdırılması, tarixlə bağlı bir sıra problemlərin həllində əsas mənbə kimi mühüm rol oynayır.

Bəzi nağıl və rəvayətlərimizdə də biz şeir parçalarına rast gəlirik, ancaq bunlar musiqi ilə ifa edilmir. Bu cəhət yalnız bizim dastanlarımıza xasdır. Onda belə bir sual ortaya çıxır: «Əsli və Kərəm», «Leyli və Məcnun», «Yusif və Züleyxa», «Tahir və Zöhrə», «Fərhad və Şirin» və s. bunlar ilk öncə yəni çox əvvəllər, məsələn, X-XII əsrlərdə nə formada olmuşdur? Başqa sözlə, onlarda şeir parçaları mövcud idi mi? Yaxud Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun»u hansı formada götürüb işləmişdir. Əlbəttə birdən-birə cavab vermək çətindir, ancaq bizə görə adlarını çəkdiyimiz dastanlar o zaman yalnız nəsr hissəsindən ibarət olmuşdur, rəvayət şəklində xalq içərisində dolaşmışdır. Ozan yaradıcılığı olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da şeir şəkilləri vardır, çünki musiqi ilə bağlı olduğundan şeirlər qopuzun müşayiətilə ozanlar tərəfindən oxunmuşdur. Bütün bunlarla əlaqədar indi başqa bir cəhət meydana çıxır. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dastanların hamısı Sovet hakimiyyəti illərində yenidən toplanmışdır. Bunlar isə artıq ənənəvi dastan formasındadır, yəni şeirlə nəsr növbələşir. Deməli, həmin dastanları indi gördüyümüz formaya onların yaradıcısı və yaşadıcısı aşığılar salmışlar. Qədimdən bəri el içərisində dolaşan rəvayətlər aşığılar tərəfindən dastana döndərilmişdir. Bu baxımdan yəni aşığı yaradıcılığının məhsulu olduğundan həmin dastanlar musiqisiz keçinə bilməzdi, qoşma, gəraylı, ustadnamə, müxəmməs elə bayatı, divani ilə birlikdə həmin rəvayətlərə musiqi ilə daxil olmuş və dastan şəklinə salınmışdır. Deməli, Azərbaycan dastanını qoşmasız-nəzmsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, musiqisiz də təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də Azərbaycan dastanının yaranması və inkişafında Azərbaycan aşığının rolu əvəzsizdir. Aşığı nəinki xalq arasında olan rəvayət və əfsanələri, nağılları yenidən işləyib dastanlar yaradır, o eyni zamanda tamamilə yeni mövzulara əl atır, müasir mövzularda da yeni-yeni

əsərlər meydana gətirir. O biri tərəfdən aşığı öz başına gələn əhvalatları dastana salır, bu dastanın əsas nəzm hissəsi isə onun düzüb-qoşduğu ən yaxşı şeir nümunələrindən ibarət olur. Beləliklə, folklorumuzda yeni tipli dastanlar – aşığı dastanları yaranmış olur. Azərbaycan eposunun aşığıla bağlılığı başqa bir problem də ortaya atır, o da dastanlarımızın formalaşması problemidir.

Azərbaycan dastanı nə vaxt indi gördüyümüz formaya düşmüşdür? Bizə görə bu suala cavab vermək üçün Azərbaycan aşığı sənətinin inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq lazımdır. Başqa sözlə, dastanlarımızın yaradıcısı, yaşadıcısı və təkmilləşdiricisi olan Azərbaycan aşığı hansı dövrün, hansı əsrin övladıdır, hansı əsrdə inkişaf edib, təkmilləşib və çiçəklənib. Ozanların yaradıcılığı az da olsa gəlib bizə çatıb, özü də yazılı surətdə. Bu, məşhur «Dədə Qorqud» dastanıdır. Ancaq aşığı yaradıcılığı belə deyil, onun dastanları yazıya köçürülməyib, yalnız şifahi yaşayıb və bu yolla da gəlib bizə çatmışdır. Bu mənada belə dastanların – yəni aşığın yaratdığı dastanların formalaşma dövrünü dəqiq müəyyənləşdirmək çətindir. Bəzən dastan qəhrəmanının, əgər bu tarixi şəxsiyyətdirsə, yaşadığı dövrə həmin dastanın formalaşma dövrünü müəyyənləşdirmək meylləri görünür. Ancaq məlum həqiqətdir ki, qəhrəmanın yaşadığı dövrdə yox, daha sonralar, əlbəttə, onun haqqında dastanlar formalaşsın bilər. Deməli, Azərbaycan eposunun indi bizə gəlib çatdığı formada yaranıb formalaşmasını biz aşığı poeziyasının inkişafı və geniş yayılması dövrü ilə müəyyən edə bilərik.

Azərbaycanın qəhrəmanlıq eposu və tarix problemi eposşünaslığımızın əsas problemlərindən olaraq qalır. Məsələ burasındadır ki, bütün dünya xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları o xalqların tarixilə əlaqədardır. Prof.M.H.Təhmasib çox doğru olaraq Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının bir qismini qədim bahadırılıq süjetləri ilə əlaqələndirir. Həmin süjetlər bizim qədim əfsanə, nağıl və xatirələrimizdə gəlib bizə çatmışdır. Sonralar qəhrəmanlıq dastanlarımız formalaşar-

kən həmin süjetlərdən bu və ya digər dərəcədə istifadə olunmuşdur. Biz bura müəyyən dərəcədə qədim Midiya əfsanələrini, «Dədə Qorqud» dastanlarında olan bir sıra süjetləri, «Məlik Məmməd» tipli nağıllarımızın süjetlərini daxil edə bilərik. Qəhrəmanlıq dastanları, şübhəsiz, cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. Deməli, onları bu dastanları yaradan xalqların tarixindən ayırmaq mümkün deyildir. Əksinə, tarix bunların əsas mənbəyi, formalaşma səbəbidir. Bununla belə, epos xalqın əsrlər boyu yaratdığı, yaşatdığı xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə bağlı formalaşdığından xalq müxtəlif yollarla əvvəllər yaratdığı bu dastanlara uyğun süjetlərdən, motivlərdən, nəğmə və mahnılardan istifadə edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı Azərbaycan xalqının tarixinin müəyyən dövründə baş verən hadisələrlə bağlıdır. Bu tarixi hadisələr dastanın özülünü təşkil edir və formalaşması üçün əsas olmuşdur. Ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud»u qədim Azərbaycan əfsanə, əsatir, rəvayətlərindən və qəhrəmanlıq, bəhadrılıq nəğmələrindən ayırmaq mümkün deyildir. Bu mənada alman alimi Ditsin «Təpəgöz boyu»ndakı əsatirləri, əfsanələri hətta yunan polifemlərindən də qədim saymasında müəyyən həqiqət vardır. Eləcə də dastanda təsvir olunan digər süjetlər haqqında da eyni sözləri demək olar. Yaxud «Koroğlu» dastanına nəzər salaq. «Koroğlu»nun XVI-XVII əsrlər Azərbaycan tarixi ilə bağlı formalaşmasını bütün sovet folklorşünas və tarixçiləri təsdiq etmişlər. Ancaq «Koroğlu»nu min illər tarixə malik Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrindən təcrid etmək olmaz. «Koroğlu»nu yaradan Azərbaycan xalqı eramızdan əvvəl «Tomris əfsanəsi»ni yaratmışdır. O zamandan başlayaraq xalqımızın folklor yaradıcılığında mükəmməl və sabit ənənələr yaranıb inkişaf etmişdir. Bu ənənələr bu və ya digər dərəcədə «Koroğlu»da öz əksini tapmalı idi. Çox doğru olaraq folklorşünaslığımızda Cavanşir, Babək, Qazan, Koroğlu surətləri arasında oxşarlıq tapmaq meylləri meydana gəlmişdir. Tomrisdən başlayan tellər Koroğluya qədər qırılmamışdır. Bu telləri qoru-

yub saxlayan Azərbaycan xalqıdır, onun dünyaya şöhrət salan folklorudur. Folklorşünaslarımızın vəzifəsi isə bu telləri arayıb-axtarıb aşkarlamaqdan ibarət olmalıdır. «Koroğlu» Azərbaycan xalqının əsrbəsr boyu yaratdığı folklor ənənələri əsasında formalaşmamışdır. Ancaq o çox möhkəm bir surətdə XVI-XVII əsrlərin tarixi ilə bağlıdır. Çox diqqətəlayiqdir ki, həmin əsrlərin qəhrəmanlıq ənənələri «Koroğlu»da cəmləşdirilmişdir. Başqa sözlə, digər xalq qəhrəmanlarının şərinə qoşulan mahnı və nəğmələr də çox zaman Koroğlunun adına bağlanmışdır. «Koroğlu» dastanı özü əfsanə, əsatir və ənənələri ilə qədim Azərbaycan folkloruna bağlıdır. Ona görə də dastanın ilk qolunun əsatir təsvirlərinə əsaslanaraq tədqiqatçılar Koroğlu epik surətinin mənşəyini qədim Azərbaycan bəhadrılıq əsatirləri, əfsanələri və süjetləri ilə əlaqələndirirlər. «Koroğlu» dastanında böyük bir dövrün – əsrlərin ənənələri çarpazlaşmışdır. Koroğlu XVI-XVII əsrlərin tarixi şəxsiyyəti və çox qədim dövrlərin epik surətidir.

Müəlliflik məsələsi bizi ümumiyyətlə, dastanlarımızda mühüm problemlərdən biridir. Məlumdur ki, xalq yaradıcılığında müəlliflik problemi indi də ən aktual mövzulardan olaraq qalır. Şifahi yaranan və şifahi yaşayan xalq əsərlərində, əlbəttə, müəllifin təxəllüsünü sazlamaq mümkün olmur, zaman keçdikcə o, unudulub gedir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bu problemin özünəməxsus cəhətləri vardır. Xalq sənətkarları ən kiçik poetik forma olan bayatıda belə öz imzalarını qeyd edirlər. Aşıq şeirlərində aşıqlar öz təxəllüslerini qeyd edirlər, onlar bunu şeirlərin son bəndində söyləyirlər. Bu cəhət dastanlarda da müəyyən dərəcədə qorunub saxlanır. Azərbaycan eposunda həll olunmalı problemlərdən birisi də məhz budur. Məs.: məhəbbət dastanlarından danışanda göstərilir ki, hər bir dastanın yaradıcısı guya onun qəhrəmanıdır. Bu qəhrəman aşıq-şair olmuş, başına gələn qəzyləri dastana salmışdır. Məs.: Kərəm, Şah İsmayıl, Novruz, İbrahim və b. eyni zamanda aşıq olmuşlar. Əlbəttə, bu fikir mübahisəlidir. Kərəmin vaxtilə aşıq-şair kimi şeir

qoşması və dastan düzəltməsi müəyyən dərəcədə ağıla bənddirsə, bu xüsusiyyəti Şah İsmayıl şamil etmək çətinidir.

Aşıqlarımızın həyat və yaradıcılığına həsr edilən dastanlarımızda bu, başqa cürədir. Çünki həmin dastanlar tarixdə yaşamış, hətta əsri belə məlum olan ustad aşıqların adlarına bağlanmışdır. «Abbas və Gülgəz» Aşıq Abbas Tufarqanlı-nın, «Valeh və Zərnigar» Aşıq Valehin həyatını, şeirlərini özlərində əks etdirən dastanlardır. Burada da iki mülahizə yaranmışdır. Birincisinə görə həmin dastan aşıqların ölümündən sonra formalaşmış, ikinci mülahizəyə görə isə ustad aşıqlar özləri sağlığında həmin dastanların ilk ibtidai variantlarını yaratmışlar, sonra gələn aşıqlar isə yalnız onları təkmilləşdirmişlər. İndi bu mülahizələri qəhrəmanlıq dastanlarına şamil edək. Qəhrəmanlıq dastanlarının heç bir baş və yaxud ikinci dərəcəli qəhrəmanı aşıq olmamışdır. Düzdür, onlar özlərini bir növ aşıq adlandırırlar. Məs.: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Dədə Qorqud eyni zamanda ozandır. «Koroğlu» dastanında Koroğlu «mən aşığam» deyir və yeri gələndə sazını hərbi geyimin altından çıxarır və heç bir aşıqdan geri qalmayaraq şeirlər qoşur, özü də Koroğlunun əsas şeirləri, əksəriyyət etibarilə qəhrəmanlıq nəğmələridir.

Dədə Qorqudu məşhur ozan adlandıranlar Koroğlunu da gözəl bir aşıq hesab edirlər. Bu məsələlər də folklorşünaslığımızda geniş təhlilə möhtacdır. Düzdür, müəyyən işlər görülmüşdür. Ancaq daha dərinlərə getməyə ehtiyac duyulur. Əgər Dədə Qorqud ozansa, Koroğlu da aşıqsa, bəs sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarımızın baş qəhrəmanları kimlər olmuşlar? XIX əsrin Qaçaq Nəbisi, XX əsrin Səttar xanı, Qatır Məmmədi, Kamil Qasimov da aşıq olmuşmu? Onlar da həmin dastanlarda şeirləri, mahnıları öz dilləriylə söyləyirlər, yəni bu şeirlərin müəllifləri kimi çıxış edirlər. Deməli, bu, qədimdən başlayan bir ənənədir, qəhrəmanlıq, məhəbbət dastanlarının bütün qəhrəmanları dastan boyu öz dillərilə şeir, mahnı oxuyurlar. Ancaq Məcnunun, Fərhadın, Ta-

hirin, Yusifin, Kərəmin, Novruzun, Lətif şahın, Şah İsmayılın, eləcə də Qaçaq Nəbinin aşıq olmasını söyləmək çətinidir. Deməli, belə qənaətə gəlmək olur ki, dastan yaradıcıları məhz aşıqlar olduğu üçün onlar qoşmaları həmin qəhrəmanların dililə özləri söyləyirlər.

Koroğlu haqqında yazanlar elə doğrudan da onun aşıq olduğunu təsdiq etməyə cəhd göstərirlər. Xalq şairi Səməd Vurğunun bu barədə belə bir fikri vardır ki, zaman, illər keçəcək, bəlkə də Koroğlunun igidliyi, qəhrəmanlığı unudulacaq, ancaq şair Koroğlunun şeir inciləri heç bir vaxt yaddan çıxmıyacaq. Prof.M.H.Təhmasibdə də Koroğlunu aşıq-şair hesab etmək meylləri vardır. Guya Koroğlu adında bir aşıq-sənətkar olmuş, dastanın əsas şeirlərini də o, yaratmışdır. Bu mülahizə başqa bir fikri də çəkib gətirir. O da ondan ibarətdir ki, «Koroğlu» dastanının yaradıcısı aşıq-şair müğənni Koroğlu olmuşdur. Bu mülahizəni hətta «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da tətbiq etmək meylləri vardır. Elə prof.M.H.Təhmasibə görə «Dədə Qorqud» bir ozan kimi həmin dastanın əsas yaradıcısıdır. Biz yuxarıda da demişik ki, Azərbaycan dastanının əsas yaradanı və yaşadanı ozan – aşıqlardır. Bir sözlə, Azərbaycan aşıqları – ozanlarının kollektividir. Ancaq hər bir dastanın bir aşıq tərəfindən yarandığını sübuta yetirmək folklorşünaslığımızın müasir mərhələsində çətinlik törədir.

Əgər biz bu prinsipi məhəbbət dastanlarına müəyyən dərəcədə tətbiq edə bilsək də qəhrəmanlıq dastanlarına şamil etmək çətinidir. Çünki «Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi dünyaca məşhur dastanların ilk öncə bir aşıq – ozan tərəfindən yarandığını demək, əlbəttə, çətinidir. Xalq ədəbiyyatının yaradılmasının belə bir qanunauyğunluğu var, bu və ya digər janr ilk öncə bir sənətkar tərəfindən düzülüb-qoşulur, özü də ibtidai-bəsit formada, ilk variantda. Ancaq bu əsər sonra şifahi dilə keçir, onun yaşayışı, həyatı da bundan sonra başlayır. Məsələn, bir bayatı, mahnı, lətifə, nağıl ilk dəfə, ibtidai şəkildə bir yaradıcı tərəfindən dünyaya gətirilir. Əgər bu nü-

munə elə xoş gəlirsə, el içərisində yaşamaq hüququ qazanırsa, ondan sonra bu əsərin əsl yaşayışı, həyatı başlayır. Xalq, xalq sənətkarları əsrlər uzununu bu nümunə üzərində iş aparır, onu məzmun, ideya və forma cəhətdən təkmilləşdirir, təmizləyir, cilalayirlər. Başqa sözlə, o, əsər üzərində kollektiv işləyir. Əgər bu prinsipi, qanunauyğunluğu dastan kimi epik-lirik səpgidə yaranan əsərə tətbiq etmək mümkünsə, onda bütün dastanlarımızın da əvvəlcə bir şəxs – müəllif tərəfindən yaradıldığını ehtimal etmək olar. Ancaq bizim qənaətimiz odur ki, bu qanunauyğunluğu uzaqbaşı məhəbbət dastanlarına aid etmək olar. Ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi iri həcmli böyük, geniş epik təsvirlərə malik, ayrı-ayrı müsbət qol və boylara malik dastanların bu yolla formalaşdığını söyləmək mümkün olmur. Məs.: cünglərdən tapılan bir qoşmada orta əsr feodal dövrünün silahları bir-birilə mübahisə edir. Bu qoşmanın möhür bəndində Koroğlunun adı var. Guya bu qoşmanı Koroğlu qoşub, müəllifi odur. Bu barədə düşünərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, silahlar haqqında qoşulan mahnıya müəllim kimi Orta əsrin qəhrəmanı bu silahlardan baş çıxaran, onları çox məharətlə işlətməyi bacaran Koroğlunun adına qoşulmuşdur.

Akademik H.Araslı XVII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatından danışarkən bu dövrün bir sıra hadisələrinin folklorda əksi məsələsinə toxunur. «Koroğlu» ilə əlaqədar iki qoşma misal çəkir, ikisi də qədim əlyazmalarından götürülmüşdür. H.Araslıya görə qoşmalarda təsvir olunan hadisələrin «Koroğlu» dastanına bir o qədər də əlaqəsi yoxdur. Ancaq qoşmaların möhürbəndində Koroğlunun bir müəllif kimi adı verilir:

*Xotkar gəldi qılın başın çarəsin,
Qatarlaşıb qəhrəmanlar gəlmişdir.
Qırx min cəbbəxana, qırx min topxana
Biləsinə necə xanlar gəlmişdir.*

*Koroğlu der, dönsün belə zamana
İrəhmət yaxşıya, lənət yamana
Bu gün Şah Sədi getdi amana
Qırx min də allı-felli gəlmişdir.*

Akademik H.Araslı doğrudan da qoşmanın Koroğlu dastanı ilə əlaqədar olmadığını qeyd edir.

Gəraylı üstündə deyilmiş bu şeiri aşağıda veririk:

*Qalxan deyər, mən əlayam,
Qaçan iyidə bəlayam
Mərd iyidə xub qalayam
Bircə qolu çatancaadır.*

*Cida deyər mən nökarəm
Cibbəvü çovşan sökərəm
Bildir-bildir qan tökərəm
Qane yerə batancadır.*

*Qılinc deyər mən hünərəm
Şıxıyıb göydən enərəm,
Düşməni iki bölərəm
Qara polad soyuncadır.*

*Tüfəng deyər mən axaram,
Qara bürcündən baxaram,
Mərd iyidi tez yıxaram
Gizlənibən atıncadır.*

*Tapanca der, mən azaram,
Bəylər belində gəzərəm.
Mərd iyidi tez üzərəm
Mənə barmaq dəgincədir.*

*Koroğlu der, mən dəliyəm,
Həm dəliyəm, həm doluyam.
Mərd iyidin mərd quluyam
Bir meydanda oluncadır.*

Şeirdən görünür ki, həmin əsəri Koroğlu deyil, başqa bir sənətkar qoşub, ancaq Koroğlunun adına bağlamışdır. Kim deyə bilər ki, qılınc, toppuz, cida, əmud, qalxan və s. məharətlə oynadan bütün qəhrəmanlar içərisində yalnız Koroğlu namərd dünyasının gəlib çatdığını söyləmişdir. Bütün qəhrəmanlar tufəng çıxanda təəccüblənmiş, təəssüflənmiş, ancaq şeiri, qoşmanı yalnız Koroğlunun adına bağlamışdır:

*Titrayır əllərim, tor görür gözüüm
Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?
Dolanmır dəhanda söhbətim, sözüm
Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?*

*Belə zaman hara, qoç igid hara,
Mərdləri çəkirlər namərdlər dara,
Baş əyir tərlənlər, laçınlar sara,
Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?*

Yuxarıda deyildiyi kimi, bu sözləri tufəng icad olunandan sonra namərdlərin mərdlər üzərində ağalığını bərqərar edən zamanə haqqında bütün iyidlərin dilindən Koroğlu söyləyir. Başqa sözlə, Koroğlu haqqında dastan yaradan Azərbaycan el sənətkarları orta əsr Azərbaycan qəhrəmanlarının sözlərini Koroğlunun dililə mahnıya salırlar. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dastanının müəllifi, yəni fərd mənasında müəllifi məsələsi üzərində hələ çox düşünmək, müşahidə və axtarışlar aparmaq lazım gələcəkdir.

Yuxarıda dedik ki, Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları öz köklərini qədim əfsanə, əsatir, nağıl və qəhrəmanlıq mahnılarından götürür. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi dastanlarda nə qədər əsatir, əfsanə və qəhrəmanlıq motivləri vardır. Bunlar hamısı XVI-XVII əsrlərdə, «Koroğlu»nu for-

malaşdıran xalq sənətkarları tərəfindən dastana əlavə edilmişdir. Bu sözləri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları haqqında da demək olar. X əsrdən bəri qəhrəmanlıq motivləri əsasında yaranan dastan və dastan parçaları olmuşdur. Bunlara misal olaraq «Qara oğlu», «Qara Məlik», «Şah İsmayıl və Tach» kimi dastanları göstərə bilərik.

ŞAHKAR DASTANIMIZ «ƏSLİ VƏ KƏRƏM»

Salman Mümtaz

Dastan yaradıcılığı. Dastan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının böyük bir qoludur. Həcm etibarı ilə də dastanlar folklorumuzun digər janrlarından böyükdür. Azərbaycan eposu xalqımızın hafizəsindən süzülən böyük sərvətdir. Adəti üzrə dastanları əsasən iki qrupa ayırırlar: qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları. Göründüyü kimi, hər iki qrupun əlaməti üstündədir. Qəhrəmanlıq dastanları xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini özündə bədii şəkildə ifadə edir. Qəhrəmanlıq dastanları xalqımızın əsrlər boyu öz ürəyindən qoparıb yetirdiyi övladlarının qəhrəmanlıq və şücaətini tərənnüm edir. Məhəbbət dastanları say etibarilə qəhrəmanlıq dastanlarından çoxdur. Məhəbbət dastanları xalqın nisbətən dinc yaşadığı dövrünün məhsuludur. Məhəbbət dastanlarında Azərbaycan xalqının bağrından qopan insanların həyatı, məişəti, mübarizəsi, sevgisi, məhəbbəti, ağılı, kamalı, humanizmi bədii şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Bu mənada Azərbaycan eposu xalqın əsrlər boyu yaradıb formalaşdırdığı böyük bir məktəbdir. Əsrlər uzununu bu məktəb vasitəsilə Azərbaycan xalqı öz övladlarını tərbiyə edib boya-başa çatdırmışdır. Xalq öz balalarında arzu etdiyi əsas xasiyyətlərini, əlamətlərini dastan qəhrəmanlarının şəxsiyyətində cəmləşdirib gənc nəslə aşılamışdır. Böyük, zəngin bir məktəb olan Azərbaycan eposu ilə xalqımız fəxr eləməkdədir.

Azərbaycan xalqı yaratdığı hər bir dastan vasitəsilə müəyyən bir fikir, ideya irəli atmış, onu feodal dünyasında hökm

sürən, köhnə, yaramaz, xalqa zidd qanun-qaydalara, məişət normalarına qarşı qoymuşdur. Hər bir dastan vasitəsilə müəyyən bir ideya, arzu, dilək, ideal irəli sürülür. Məsələn, «Şah İsmayıl» dastanında ədalətli hökmdar məsələsi qoyulur. «Leyli və Məcnun»da feodalizmin zərərli, köhnə ehkamlarına zidd gedərək dövrün sərt qanunlarını pozaraq açıq-açıq bir-birinə təmiz eşq elan edən gənclərin faciəsi irəli atılır. «Aşıq Qərib»də sənət, söz, mənəvi zənginlik mala, dövlətə, zorakılığa qarşı qoyulur.

Məhəbbət dastanlarında iki əsas, böyük qəhrəman olub. Aşıq və Məşuqə. Bunların həyat yolu zəminində xalq özünün bütün arzu və istəklərini təsvir edir. Hər iki qəhrəman həm Aşıq, həm də Məşuqə böyük və çətin yol keçirlər. Xalq bu iki qəhrəmanın həyat yolunu öz məişəti, həyatı, arzu və istəkləri, diləkləri, təmiz və saf sevgisi fonunda təsvir edərək gələcək nəsil üçün yollar göstərir, öz həyat təcrübəsinə əsaslanaraq mühüm, əxlaqi, ictimai nəticələr çıxarır. Aşıqların həyatı qəhrəmanlar, məşuqların həyatı isə qadınlar, qızlar üçün örnək kimi qiymətləndirilir.

Məhəbbət dastanlarımıza müxtəlif vaxtlarda müxtəlif adlar da verilmişdir. Məsələn, XIX əsrdə macar alimi İ.Kunoş onları xalq romanları, yaxud məhəbbət romanları adlandırmışdır. Əhməd bəy Ağayev onları sərgüzəşt, yaxud xalq romanları adlandırır. Əsədulla bəy Şahtaxtı isə poema deyə təhlil edir. Bizim folklorşünaslarımız da məhəbbət dastanlarını müxtəlif cür adlandırmışlar, hətta nağıl da deyilmişdir. Mən ali məktəb tələbələri üçün folklordan yazdığım dərslikdə dastanlar haqqında xalq romanları terminini də işlətmisəm. Məhəbbət dastanlarımızın bəlkə də sayı-hesabı olmamışdır. Onların az bir hissəsi bütövlükdə gəlib bizə çatmışdır. Çoxlu dastanların bəzi epizodları, bəzilərinin isə bir sıra qoşmaları gəlib bizə çatmışdır. Əlbəttə, bunların yaranma və formalaşma yolları da müxtəlif şəkildə olmuşdur. Molla Cümənin gəraylı üstündə «Dolana-dolana» rədifli iri həcmli

bir şeiri vardır. Orada aşiq hər bir dastana bir bənd şeir həsr etmişdir. Onların adlarını aşağıda veririk.

«Vərqa və Gülşaa», «Tahir və Zöhrə», «Yusif və Züleyxa», «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Əsli və Kərəm», «Arzu və Qənbər», «Şah İsmayıl və Gülüzər», «Mehr və Mah», «Şahsənəm və Qərib».

*Cavankən qəddini əyib,
Gizlin sirrin xalqa yayıb,
Kərəm yandı Əsli deyib
Dili dolana-dolana.*

Məhəbbət dastanlarımızın bir çoxunun kökündə əsas etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları dayanır. Böyük nəhəng abidənin ənənələri nəinki folklorumuzda, hətta sonrakı dövr ədəbiyyatımızda da özünə yer tapmışdır. Xüsusilə orta əsrlərdə yaranan məhəbbət mövzusunda olan poemalarda bu özünü daha qabarıq göstərir. «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Alı xan və Pəri», «Şahzadə Seyfəlmülük», «Şah İsmayıl» və b. dastanları misal çəkmək olar. Bizə görə Məhəmməd Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasını yazarkən Azərbaycan məhəbbət dastanları ənənələrindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Həmin ənənələr «Kitabi-Dədə Qorqud»dan bizim orta əsrlər məhəbbət dastanlarımıza, oradan da Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığına keçmişdir.

Aşıq və dastan. Məhəbbət dastanları sayca çoxdur, forma və məzmun etibarilə rəngarəngdir. Əlbəttə, onlar müxtəlif vaxtlarda yarandığı üçün formalaşma yolları da qanuni olaraq müxtəlif olmuşdur. Bu yollardan bir neçəsini göstərməyi lazım sayıram. Birinci yol odur ki, bir sıra məhəbbət dastanlarımız məhz qədim rəvayət, hekayət, əfsanə və əsatirlər əsasında formalaşmışdır. Bunlara misal olaraq «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Tahir və Zöhrə» və eləcə də «Əsli və Kərəm»i göstərmək olar. İkinci yol məhəbbət dastanlarının nağıllardan düzəldilməsi yoludur. Bunun ən gözəl nümu-

nəsi «Alı xan və Pəri xanım» dastanıdır. Üçüncü yol odur ki, bir sıra dastanlarımız dünya xalqları içərisində qədimdən bəri mövcud olan beynəlxalq – səyyar süjetlərdən formalaşdırılmışdır. Bu yolu, əlbəttə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da ozanlar başlamışlar. Sonra belə bir süjet kamil şəkildə aşıqlar tərəfindən «Aşıq Qərib» dastanında işlənmişdir. Bir sıra məhəbbət dastanlarımız ustad aşıqlarımızın həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh kimi aşıqların həyat və yaradıcılığı öz bədii ifadəsini bir sıra məhəbbət dastanlarımızda tapmışdır. O dastanın baş qəhrəmanı həmin ustad aşıqlardır. Deməli, göstərdiyin bütün bu yolların əsas iştirakçısı və müəllifi yenə də Azərbaycan aşığıdır. Məncə, hələ beşinci bir yol da vardır. Bizim bir sıra şairlərimiz aşiq-xalq poeziyası üslubunda kifayət qədər şeirlər yazmışlar. Məsələn, M.P.Vaqif, Q.Zakir, Ə.Nəbatı kimi sənətkarlar haqqında da aşıqlar məhəbbət dastanları meydana gətirmişlər.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, məhəbbət dastanlarımızın formalaşması yolunda əsas rol oynayan bu dastanları yaşadan Azərbaycan aşığı olmuşdur. Aşıq sənəti də Azərbaycan xalqını türk dünyasında tanıdan və sevdiren mənəvi sərvətlərdən biridir. Aşıq sənəti Azərbaycan xalqının min illər boyu yaratdığı bitməz-tükənməz, heç zaman rayihəsi sönməyən bədii sənət dünyasıdır. Bu sənət Azərbaycan xalqının qanından qaynayıb büllur çeşmə kimi çağlamışdır. Aşıq sənəti qədim Azərbaycan torpağının bitirib-yetşirdiyi ən qiymətli bədii incilər toplusudur. Bu sənət Azərbaycan xalqının şairanə təbiətini, fəza kimi sonsuz xəyalını, mindilli rübabını, yaradıcı təxəyyülünün sonsuzluğunun bədii ifadəsidir. Yerin qalın qatlarından çıxaraq pərvəriş tapan bu poetik sənət öz təbii axını ilə inkişaf etmiş, əsrlər boyu xalqa üz çevirən ən böyük və dahi sənətkarları maraqlandırmışdır. Aşıq sazı və sözü ilə insan mənəviyyətinə nüfuz edən sənətkardır. Aşıq sənəti min illər boyu xalq üçün böyük bir məktəb olmuşdur. Bu məktəbdə xalq özünün ən sevimli sənət-

karlarını el dərdi, təəssübü çəkən ağsaqqalları boya-başa çatdırmışdır. Aşıq min illər boyu elin gənclərini öz tərbiyə və estetik məktəbindən keçirib boya-başa çatdırmışdır. Aşıq, varsaq, dədə, ağsaqqal, ozan, işiq kimi adlar daşıyaraq xalqın bütün xeyir və şərində iştirak etmişdir. Min illər boyu Azərbaycan balaları saz və sənət haqqında hamıdan əvvəl məhz aşiqdən eşitmişlər. Aşıq el anasıdır. Çünki o, elimizin ən böyük, ən dahi sənətkarlarına döşündən süd vermişdir.

Bizə görə, «Əsli və Kərəm» dastanının kökləri çox qədim keçmişimizə gedib çıxır. Təsəvvür edək ki, «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Yusif və Züleyxa», «Tahir və Zöhrə» böyük Nizaminin dövründə nə formada idi. Bu cəhəti biz «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında da deyə bilərik. Elə birçə «Leyli və Məcnun» üzərində təcrübə aparsaq, bunu aydın görmək olar. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dastanlar, elə «Əsli və Kərəm» özü də sadə əhvalat, hekayət, rəvayətlərdən ibarət idi. Məsələn, «Əsli və Kərəm» xalq arasında, necə deyirlər, bir nağıl formasında danışılıb. Biri var idi, bir yox idi, bir Molla, bir də Keşiş var idi. Bunlar qonşu idilər. Ancaq heç birisinin övladı yox idi. Dərdləşib belə qərara gəldilər ki, onlardan birisinin oğlu, o birisinin isə qızı olarsa, bir-biri ilə evləndirsinlər. Uzun nəzir-niyazdan sonra onların övladları dünyaya gəlir və sairə və sairə axıradək davam edir. Qoşma və mahnılardan istifadə olunmur.

Aşıq sənətinin sürətli inkişafı, çiçəklənməsi nəticəsində belə əhvalat, rəvayət və nağıllardan dastanlar formalaşdırılır. Özü də hər bir əhvalat nağıla, dastana çevrilə bilməzdi. Elə əhvalat, rəvayətlər seçilirdi ki, məhəbbət dastanlarının epizod, macəra, poetik parçalarına uyğun gəlsin, onda həqiqi mənada dastan alınardı. Məhəbbət dastanlarında aşıqlar demişkən «yurd yeri» var, başqa sözlə, onların məlum qəlibi olur. Yəni məhəbbət dastanları ustadnamə ilə başlayır, sonra şeir və nəsr növbələşir, sonda da duvaqqapma olur. Deməli, bütün bu əhvalat, hekayət, nağılları dastana çevirən sonralar tarixin təbii axarı nəticəsində çiçəklənən

aşıq yaradıcılığının görkəmli nümayəndələri olmuşdur. Bir cəhəti də qeyd edək, məhəbbət dastanlarının ifasında hər daim həmin ustadlar yad edilmişdir. Ustadların əxlaqi, tərbiyəvi, öyüd-nəsihətlə dolu əsərləri ilə hər şeydən əvvəl dinləyicilərə çatdırılmışdır. Saf, təmiz, ülvəi, dünyəvi, insani yerə, tarixə, həyata bağlayan məhəbbət müqəddəsləşdirilmişdir.

Aşıq yaradıcılığında sufilik. Son zamanlar aşıq sənətinin sufiliklə bağlılığı haqqında mülahizələr söylənməkdədir. Aşıq sənətinin bu keyfiyyəti barədə əvvəllər demək olar ki, heç danışılmamışdır. Sufilik Həsənoğludan M.P.Vaqifə qədər olan bütün klassik ədəbiyyatımızı çuqlamışdı. Ola bilməz ki, əsasən orta əsrlərdə çiçəklənən aşıq yaradıcılığı sufilikdən kənarda qalsın. Ancaq bu təsir necə olub, hansı həcmdə olub, hansı yolla olub bunu araşdırıb açıqlamaq folklorşünaslığımızın əsas problemlərindən biridir.

Yaxud Ozan necə olub ki, aşığa dönüb. Ozan orta əsrləri keçib aşığa dönmüşdür. Belə mülahizə irəli sürürlər ki, Ozan sufi təkyəsinə girib, abdala, dərvişə dönüb sonra da aşıq olmuşdur. Bizə görə Ozan heç vaxt təkyəyə girməmişdir, tarixin, həyatın təbii axarı Ozanı aşıq eləmişdir. Onu da əlavə edim ki, aşıq sənətinin sufiliklə əlaqəsinə aludə olmaq doğru deyil. Aşıq yer sənətkarıdır. Sufilikdən fərqli olaraq onun sevgilisi, butası yerdədir, yer gözəlidir. Aşığın həyatı da yerdədir, onun sevgisi, qəmi də yerdədir. Qurbani Diridən Gəncəyə sevgilisi Pərinin arxasınca gedir. Abbas Tufarqanlı Təbrizə, Novruz Misirə, Əbülfəzl Yəmənə, Valeh Qarabağdan Dərbəndə sevgilisinin, butasının arxasınca gedir. Azərbaycan aşığının türk dünyasında ən böyük tarixi xidməti məhəbbəti göydən, sufilərdən alıb yerə endirməsindədir.

Bir neçə kəlmə də haqq aşığı barədə. Son illər yazılan əsərlərdə deyilir ki, haqq aşığı – haqqa aşıq, yəni Allaha aşıq deməkdir. Ancaq bizə görə belə deyildir. Haqq aşıqı Haqqdan – Allahdan, Tanrıdan vergi almış sənətkardır. Dədə Qorquda da Allah həmin vergini, ilhamı vermişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lap müqəddiməsində bu barədə

deyilir: «Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyun-dan Qorqut Ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə deyərsə olurdu. Qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Haq təala onun könlünə ilham edərdi».

Ulu Tanrı vaxtilə bu vergini, ilhamı Nizamiyə, Xaqaniyə, Nəsimiyə, Xətaiyə, Füzuliyə, Vaqifə, M.F.Axundova, Səbirə, C.Məmmədquluzadəyə, C.Cabbarlıya, S.Vurğuna da vermişdi. Haqq aşıqları xüsusi keyfiyyətləri ilə seçilir, onlar müqəddəs və toxunulmazdırlar. Haqq aşıqlarını səciyyə-ləndirən keyfiyyətlər vaxtilə ozanların şəxsində cəmləşmişdi. Sonralar ozanlar aşığa çevrilərkən həmin keyfiyyətlər ənənəvi olaraq haqq aşıqlarının üzərinə keçmişdir. Başqa sözlə, haqq aşıqlarının keyfiyyətləri yalnız titullarını qazandığı dövrün məhsulu deyil. Onlar ozanlardan yadigar qalmışdır. Əmin Abid məqalələrinin birində ozanlara xas olan keyfiyyətləri belə müəyyənləşdirir: «Övliya, peyğəmbər, müğənni, məsləhətçi, dədə, qopuzçalan, sözqoşan, loğman və başqa keyfiyyətləri göstərmək olar. Bu keyfiyyətlər ənənəvi olaraq haqq aşıqlarının şəxsində cəmləşdirilmişdir. Dədə Qorqud ismi əzəm oxuyub Dəli Qarcarın əlini qurudur. Abbas Tufarqanlı zəhər quyusuna düşür, sağ-salamat çıxır. Kərəm tabutda ölünü tanıyır. Deməli, ozanı aşığa tarixin təbii axını çevirdiyi kimi ozanların əlamətləri də haqq aşıqlarının şəxsində cəmləşmişdir. Rəşid bəy Əfəndiyev ozanlar haqqında deyir: «Ən qədim türk ellərində camaat arasında nüfuz qazanmış, bilikli, möhtərəm şəxslər var imiş ki, ona o zamanlar ozan deyərmiş. Bu ozanlar camaat arasında yuxu təbir edən, istiqbal təyin edən, müşğulatlari həll edən, qanlı qadaları qaytaran mütəbbir şəxslərdən ibarət imiş».

Hələ XIX əsrin sonlarında görkəmli Azərbaycan maarif xadimi, etnoqraf və folklorşünas Mahmudbəy Mahmudbəyov da haqq aşıqları barədə öz mülahizələrini söyləmişdir.

Əvvələn, M.Mahmudbəyov aşıqları iki qrupa ayırır. Nəğməkar – improvizatorlar. Onlar dünyanı gəzir, sevgili axtarırlar. Bir də – peşəkar aşıqlar vardır. Hər ikisinin ayrılmaz

dostu üç simli sazdır. M.Mahmudbəyova görə «improvizator aşığı vergini allahdan alır, yəni Xıdır İlyas ona piyalədə su içirir, o da onu alıb improvizatorlar olur. Bu aşığıların ikinci cəhəti odur ki, onlar əlində saz dünyanı gəzir, butasının gözəlliyini tərənnüm edir, ya sevgilisini tapır, ona qovuşur, yaxud da məhəbbət alovunda yanır». Bu aşığılar ədibə görə müqəddəsdir, toxunulmazdır, onlar hər kəsin əziz qonağıdır. Nağıl-poemaları da məhz bu aşığılar qoşur, ona görə onlara haqq aşığı deyirlər. Haqq aşığının nağılında qəhrəman fəvqəladə qüvvəyə malikdir. O, öz mahnısı ilə iti axan çayı dayandıra bilir, vəhşi heyvanlar belə onlardan qaçmırlar, maral ovçudan qaçıb haqq aşığına sığınır. Mahmudbəy Mahmudbəyovun yazdığına diqqət edək. O, haqq aşığılarında sufilik görmür, onların allaha məhəbbəti də başqa cürdür, bu aşığıların ilahi məhəbbəti də yoxdur. Onlar müqəddəs olsalar da yenə də yer sənətkarlarıdır, sevgililərini yerdə axtarırlar və sevir. M.Mahmudbəyova görə «azərbaycanlılar haqq aşığılarını səyyar kimi təsvir edirlər. Onların gəzdirdiyi ərazi isə Zaqafkaziya, Azərbaycan, Kiçik Asiyadır. «Qərib və Sənəm» nağılında Qərib Təbriz əhlidir, oradan sevgilisinin arxasınca Tiflisə gəlir. Sevgilisində çatmaq üçün pul qazanmağa Türkiyəyə, Karsa, Ərzuruma, Hələbə gedir».

Aşığın sevgilisi Allah deyil, yer gözəlidir. Aşiq sufi eşqi deyil, yer məhəbbətini, bəşəri sevgini tərənnüm edir. Bir sıra ustad aşığılarımız sufiliyə qəbul eləməyib. Doğrudur, bəzi sufi terminləri işlətməmiş, sufiliyə işarə vurmuş, ancaq onların ayaqları yerdə, torpaqda, həyatda, tarixdə, el içində el gözəllərinin yanında olub. Bununla belə İslam, onun mifologiyasını vəsf edib. Qurani-Kərimin surələrini şeirlərinə salmışlar.

Molla Cümə:

*İslamın çırağı, haqqın həbib
Ol Məhəmməd Mustafanı neylədin, dünya.*

Aşıqşünaslarımız ustad aşığıların yaradıcılığında işlənen Qurani-Kərim surələrini axtarıb tapmalı, üzə çıxarmalıdır. Onda aşığılarımızın Böyük Tanrıya olan məhəbbəti özünü büruzə verəcəkdir.

Oxuculara məlum olsun ki, mən aşiq sənətində sufilikdən ona görə söhbət açdım ki, son dövrlərdə hətta məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarını da sufi sənətkarı kimi qələmə vermək meylləri vardır. Mən şəxsən tamamilə bunun əleyhinəyəm. Kim deyər ki, həyatda, yerdə gözəlləri olan Şah İsmayıl, Alı xan, Abbas Tufarqanlı və Qurbani, Kərəm, Qərib öz sevgililərini yerdə qoyub məhəbbəti göydə axtaracaqlar. Onların Ulu Tanrıya, Allaha məhəbbəti sufilərin məhəbbətindən tamamilə fərqlənir.

Deyim ki, Məhərrəm Cəfərli mənim ən yaxşı tələbələrimdendir. O, Azərbaycan məhəbbət dastanları haqqında yaxşı bir doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə etmişdir. Mən onun elmi axtarışlarını bəyəniyəm, hətta doktorluq dissertasiyasının opponenti də olmuşam. M.Cəfərlinin Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası haqqında kitabı da çap olunub. Əlbəttə, kitabda yeni-yeni axtarışlarla bərabər mübahisəli və mənim şəxsən razılaşmadığım cəhətlər də yox deyildir. Kitabın 102-ci səhifəsində oxuyuruq: «Təsəvvüfdə məcazi və ilahi məhəbbət var. Məcəzi məhəbbət qadındır, ilahi məhəbbət isə bu qadında təcəllə etmiş, mütləq başlanğıca – ilahinin özünüdə. Məhəbbət dastanlarının baş qəhrəmanları haqq, yəni Allah aşığıdırlar. Məsələnin bütün mahiyyəti də elə bununla bağlıdır. Süjetin toyla, yaxud yasla qurtarmasından asılı olmayaraq məhəbbət dastanı qəhrəmanları əsas sınaqdan çıxırlar. Əsas sınaq onların haqq aşığı olmalarının imtahanıdır» (səh.25). «Haqq aşığılyi Allaha aşığılyıq deməkdir. Ona isə buta verilən real qızıdır. Demək bu yer qızı, yer insanı Allahın təcəllisidir. Qəhrəman bu real qızın simasında haqqa – Allaha aşiq olur. Bu aşığılyın sonu isə qələbədir. Beləliklə, qəhrəmanın aşığılyında məhəbbəti təsəvvüfi traktovkası bütün ifadə planları ilə qabarıqdır.

Qəhrəman qızda təcəlla edən Tanrıya aşıqdır – bu, həqiqi məhəbbətdir. Qəhrəmanın aşiq olduğu ilahi gözəlliyin daşıyıcısıdır. Yəni o, özü olmaqla bərabər həm də məcazi bir insandır. Qəhrəmanın qıza yönəlmiş məhəbbəti bu baxımdan məcazi məhəbbətidir».

Məcəzi məhəbbət həqiqi, real məhəbbət deyil, real məhəbbət isə allahadır. Gəlin əyri oturaq, düz danışaq. Nə üçün Qurbani öz sevgilisinə çatmaq üçün onu allaha döndərir, guya allah Qurbaninin Pərisində təcəlla edir. Axı mən Qurbaninin Pərisini indicə görürəm. O, Gəncədə oturub, qara qaşları, gözləri var, qara telləri də üzünə tökülüb, əynində qoftasını, donunu və ayağında başmaqlarını da görürəm. Həqiqi, real el qızı – gözəlidir. Məhərrəm müəllim, bunu yerindən tərpədir, zorla ilahiləşdirirsən. Onun məhəbbəti də realdır. Onun ayaqlarını yerdən üzmə, qoy dünyəvi real, həyatı məhəbbəti ilə yaşasın. Qurbanini də sevsin. Bütün bunları söz oyununa döndərməyin nə mənası və nə xeyri.

Orta əsrlər ədəbiyyatımızda ana dilli şeirimiz uğrunda mübarizə və bu mübarizədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının rolu və əhəmiyyəti. Orta əsrlərdə sözün həqiqi mənasında poetik vüsətli, gözəl və zəngin ədəbiyyatımız yaranmışdı. Bu ədəbiyyatı allahdan vergi almış böyük sənətkarlarımız yaratmışdır. Orta əsrlər ədəbiyyatımızın ən böyük tarixi əhəmiyyəti olan problemi anadilli şeirimiz uğrunda mübarizə problemidir. Bütün sənətkarlarımız ədəbiyyatımızı ərəb-fars girdəblərindən xilas uğrunda mübarizə aparmışlar. Həsənoğludan Molla Pənah Vaqifə qədər olan dövrdə fəaliyyət göstərən şairlərimiz sözün həqiqi mənasında qəhrəmanlıq göstərmişlər. Həsənoğlu ilə başlayan, necə deyərlər, poetik döyüşlər M.P.Vaqifin yaradıcılığında qələbə ilə başa çatmışdır. Molla Pənah Vaqifin şəxsində xalq-aşıq şeiri forması yazılı ədəbiyyatımızda bərqərar olmuşdur. Orta əsrlərdə məhz ana dilli şeirimizin qələbəsini şərtləndirən bir sıra amillər var. Bu amillərin köməyi ilə ana dili orta əsrlər ədəbiyyatımızda qələbə çalmışdır. Əvvələn çox ibrətamizdir ki, hətta bütün

əsərlərini klassik şeir üslubunda yazan şairlərimiz doğma xalqının ana dilinə bütün incəliklərinə qədər bələd olmuşlar. Doğma ana dilində də onların şeirləri var. Bir neçə misal göstərək:

Həsənoğlu:

*Rəhmsiz xəlf olunubdur o nigarım nə edim
Aparıb fikri bütün səbrü qərarım nə edim
El mənə tənə qılır, söylə tükənməzmi yasın
Axı mən bağrı yanıq aşiqi zaram nə edim.*

Qazi Bürhanəddin:

*Ərənlər öz yolunda ər tək gərək,
Meydanda erkək kişi nə tək gərək
Yaxşı yaman qatı yumşaq olsa xoş
Sərvəram dəyən kişi erkək gərək.*

Nəsimi:

*Yüz min cəfa qılsan mənə
Mən səndən üz döndərmənəm
Canım ola qurban sənə
Mən səndən üz döndərmənəm.*

*Sevdim səni mən can ilə
Qul olmuşam qurban ilə
Qoy and içim Fürqan ilə
Mən səndən üz döndərmənəm.*

*Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xiyalinə
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xiyali nə?*

*Bunları bilməyən nə bilmiş ola
Adı anın evi yıxılmış ola.*

Şah İsmayıl Xətai:

Bizim yerdə bahar olur, qış olmaz,

*Ötər bülbülləri dilləri durmaz.
Qoxusu kəsilməz, rəngi də solmaz
Nəcəf bağı-gülüzardır məhəbbət.*

Məhəmməd Əmani:

*Bahar oldu, tazə güllər açıldı
Sərvinazım sallanıban seyr elə
Şükufə ovrağı hər yan saçıldı
Sərvinazım sallanıban seyr elə.*

Məhəmməd Füzuli:

*Məni candan usandırdı cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən muradım şəmi yanmazmı?*

*Dünya işinin mədarı yoxdur
Heç kimsəyə etibarı yoxdur
Eylər birisini sahibi tac
Ol birisin eylər ona möhtac.*

Həbib:

*Ey könül eşq əhlinə hərdəm gülərdin şəm tək
Mən deməzmidim ki, bir gün ağlıyasıdır gülən.*

Qövsə Təbrizi:

*Badi-səba, məndən saqiyyə söylə
Siyahməst eylədi gözlərin məni,
O kafəri xünxar yağıya söylə
Siyahməst eylədi gözlərin məni.*

*Gəlmişəm kuyində mehman olmağa
Zünnar bağlamağa, Sənan olmağa
Qaşların yayına qurban olmağa
Siyahməst eylədi gözlərin məni.*

Orta əsrlərdə insan, onun ağılı, kamalı, gözəlliyi, qiyməti poeziyamızın əsas mövzularından olur. Bu cəhətlər əksərən, qoy oxucular məni bağışlasın, klassik ədəbiyyatımıza xalq yaradıcılığından gəlirdi. Dərin məzmun, poetik vüsət klassik şeirimizin məziyyətlərindən sayılmalıdır. Qəhrəmanlıq, sədaqət, vəfalı, ağıllı, humanist, cəmərd və sairə xüsusiyyətlərlə silahlandırılmış məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları bütün qüvvət və rəngarəngliyi ilə klassik ədəbiyyatımızı bəzəyirdi. Bütün bunlar isə öz növbəsində ana dilinin qələbə çaldığı klassik ədəbiyyatımızda **intibahın** meydana gəlməsini şərtləndirirdi. Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Həbib yaradıcılığında dünyanın əsrəfi olan insan öz ağılı, kamalı, gözəlliyi və humanizmi ilə hər şeydən yüksəkdə dururdu.

Ana dilli şeirimizin qələbəsini şərtləndirən əsas amillərdən biri də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, xüsusilə də aşiq sənətinin gur inkişafı və çiçəklənməsi idi. Əgər deməyimiz caizdirsə, xalq ədəbiyyatı elə bil bütün orta əsr klassik ədəbiyyatımızı bürümüşdü. Aşiq şeirinin formaları, ifadə tərz, aydınlığı, təmizliyi, ana dilliliyi, musiqiliyi ilə orta əsr sənətkarlarını özünə cəlb etmişdir. Orta əsrlərdə heç bir sənətkar xalq ədəbiyyatına, xüsusilə də aşiq şeirinə biganə qalmamışdır. Folklorun Qazi Bühranəddin, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Füzuli, Məhəmməd Əmani, Məsihi və başqa sənətkarların yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. Ümumiyyətlə, dastan yaradıcılığı, xüsusilə də məhəbbət dastanları orta əsr ədəbiyyatımızda yaranan bütün poemalara məzmunu, yüksək bədii dəyəri, obrazlar sistemi ilə qüvvətli təsir göstərmişdir. XIV-XVIII əsrlər klassik ədəbiyyatımızı iki tül bürümüşdü (ifadəmə görə oxuculardan üzr istəyirəm). Biri sufilik tülü, ikincisi isə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı tülü idi. Sufilik də Şərqdə dünya şöhrətli əsərlər meydana gətirdi. Xalq sənəti həyatdan, torpaqdan pöhrələndiyindən daha böyük, daha təsirli, qüvvətli və xalqa doğma və əziz olduğundan ədəbiyyatımızı ağışuna alıb apardı, hətta bəzi yad təsirlərdən xilas elədi, hətta bizi doğru yola salaraq şö-

rətləndirdi. Çox diqqətəlayiqdir ki, bu zaman, yəni orta əsrlərdə klassik şairlərimiz Azərbaycan dilində bir sıra gözəl poemalar da yaratmışlar. Bu poemaların ana dilli şeirimizin inkişafına böyük təsiri olmuşdur.

Ana dilində Xətai (bu başqa Xətəidir) “Yusif və Züleyxa” poemasını yazmışdır. Yenə ana dilimizdə ilk “Leyli və Məcnun” (bundan Füzulinin xəbəri olmamışdır) poemasını şair Həqiri yazmışdır. Şair Zəmirinin də (XVI əsr) yenə Azərbaycan dilində “Leyli və Məcnun” poeması vardır. Sufi şair kimi tanınmış Şah Qasım Ənvarın şeirindən bir parça:

*Sabahın olsun mübarək
Çələbi, bizi unutma.
Salam ilə can verdik
Çələbi, bizi unutma.
... Oda yaxasan xanım sən,
Yerə tökəsən qanım sən
Çələbi dilim, canımsan
Çələbi, bizi unutma.*

XV əsrdə Hamidi, Bəşiri, Kişvəri kimi şairlər öz şeirlərini doğma ana dilində yazırdılar. Xəzani kimi şairimizin ana dilində yazdığı şeirlərdən bir bənd misal gətirək:

*Qurban olum, yarın hilal qaşına
Pərvanə tək mən dolanım, dönüm başına
Şayəd ola, rəhmi gələ gözüm yaşına
Gözüm yaşı yer üzünü aldı, neyləyim.*

Akademiklərdən Məmmədcəfər Cəfərov “Füzuli düşünr”, Fuad Qasımlı “Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur” monoqrafiyalarında Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan xalq bayatılarından necə ustalıqla istifadəsi haqqında maraqlı müşahidələr aparmışlar. Məsələn, Azərbaycan xalq bayatısı:

*Əzizinəm, gündə mən
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar
Sənə qurban gündə mən.
Məhəmməd Füzuli:
İldə qurban bir kəsərlər, xalqı aləm eyd üçün
Günbəgün, saatbəsaat mən sənə qurbanınəm.*

Qeyd edək ki, bəzən M.Füzulini sırf sufi şair kimi qələmə vermək cəhdləri vardır. Doğrudur, şairin sufi əsərləri də şədevrdir. Ancaq Məhəmməd Füzulini dünya korifeyləri sırasına çıxaran bəşəri məhəbbəti, dünyəvi eşqi vəsf etməsidir. Dünyanı yaşadan, yerdə həyatı saxlayan məhz yer, torpaq məhəbbətidir. Mən bu günlərdə bizim kahinimiz, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına səcdə etdiyimiz akademik Məmməd Cəfər müəllimin Füzuliyə həsr elədiyi kitabından aşağıdakı qeydləri oxudum, sitat böyük olsa da, çox ibrətamiz fikirlərdir, onları yazmağı qərar aldım: «Məcnunun romantik xəyallarını əsas götürüb bu gözəl əsəri başdan ayağa ilahi, mistik sufiyanə eşqi tərənnüm edən bir əsər kimi izah etməyə cəhd edirlər. Məgər «Leyli və Məcnun» kimi yüksək humanist görüşlər, nəcib insani hisslər, duyğular təbliğ edən və əsrlərdən bəri milyonların qəlbində özünə yer tutan, sevilən qiymətli bir sənət incisinə göstərilən bu təxribatçı münasibətilə razılaşmaq olarmı? Bəs əsərdə təsvir olunan canlı həyat hadisələri, Qeys, Leyli, İbn Səlam kimi həyat və səadət üçün çırpınan gözəl insanlar onları dünya səadətindən məhrum edən yaramaz ictimai münasibətlərin, adət-ənənələrin, maddi-mənəvi köləliyin tənqidi, Zeyd və Nofəl kimi dostluq, sədaqət, həqqa niyyətin timsalı olan insanlara, qəlbində insanlara olan böyük məhəbbət, onların fədakarlığı, gözlərinin ağı-qarası olan yeganə övladlarını itirən ata-anaların sonsuz kədəri, bütün əsər boyu dərin qəlb ağrısı ilə təsvir olunan böyük həyat faciəsi, insan faciəsi. Bunlardamı mistikadır, sufiyanə eşqin tərənnümüdür?!» Öz fikir və mülahizələrini təsdiq üçün Məmməd Cəfər müəllimin qələmi ilə daha bir neçə kəl-

mə deməyi vacib sayıram: «Leyli və Məcnun» müəllifi olan dahi Füzulini həyatda narahat edən, fələklərin gərdisindən narazı salan budur ki, zamanə cahillərin, ikiüzlülərin, hünərsizlərin kamincə dövrən edir. Dövrən alçaqların, həyasızların, bütün nəcib insani sifətlərdən məhrum olan, mehri-vəfadan xəbərsiz olan nadanların itaətindədir, ancaq onların fərmanına boyun əyir; Qeys, Leyli və şair Füzuli kimi ləyaqətli insanlar isə hünər sahibləri, açıq göz, yüksək kamal və idrak sahibləri olduqlarından, haqsızlığa, hüquqsuzluğa, mənəvi əsarətə, köləliyə itaət etməyən, boyun əyməyən, böyük ruhlı, böyük qəlbli insanlar olduqlarından alçaq zamanə onları xar edib, intihəsiz dərdə, qəmə, məhrumiyyətə düşər edibdir...».

Orta əsrlər ədəbiyyatımızın xalqa yaxınlaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də məhəbbət dastanlarımızın böyük təsirə malik ənənələri olmuşdur. Dastan qəhrəmanlarının bədii cəhətdən kamil obrazları, dastanların dili və bədii xüsusiyyətləri bu işdə mühüm rol oynamışdır. Bunu biz hər şeydən əvvəl orta əsrlərdə yaranan klassik poemalara məhəbbət dastanlarının təsirində görürük. Orta əsrlərdə görkəmli şairlərimiz öz poemaları ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişlər. Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri», Şah İsmayıl Xətəinin «Dəhnamə», Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun», Məsihinin «Vərqa və Gülşə» poemalarını misal göstərmək olar. Bu poemaların hamısının özəyində xalq ədəbiyyatımızın mövzu və motivləri dayanır. Əssar Təbrizinin «Mehr və Müştəri» poemasını mənim keçmiş tələbəm, əslən Güney Azərbaycandan olan, Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi mərhum Qasım Cahani tədqiq eləmişdir. Həmin poemadan Qasım Cahani namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir, sonra da onu 1968-ci ildə kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Qasım Cahani bu gözəl kitabında göstərir ki, Əssar Təbrizi «Mehr və Müştəri» poemasını «Mehr və Mah» adlı Azərbaycan xalq məhəbbət dastanının motivləri əsasında yazmışdır. «Mehr

və Mah» dastanı vaxtilə kitabça şəklində çap olunmuşdur. Şairin Mehr və Müştəri surətlərinin yaradılmasında xalq məhəbbət romanlarımızın ənənələrindən yaradıcı surətdə istifadəsini fakt və nümunələrlə əsaslandırırmışdır.

Böyük, görkəmli şairimiz Şah İsmayıl Xətai də «Dəhnamə» poemasını da bütünlükdə Azərbaycan məhəbbət dastanlarının sabit ənənələri əsasında araya-ərsəyə gətirmişdir. Görkəmli Xətəişünas alim, filologiya elmləri doktoru Əzizəğa Məmmədov mövzumuzla bağlı «Dəhnamə» poeması haqqında deyir: «Xalq şeiri və dastanlarının qüvvətli təsiri özünü göstərir. Məhəbbət dastanlarında olduğu kimi burada da eşqdən xəbərsiz şair yuxuda gözəl bir pəriyə aşiq olur. Xalq dastanlarında Aşiq çox vaxt ruhani dərviş vasitəsilə sevgilisinin «butasını» alır və onun yaşadığı məkanla tanış olur. «Dəhnamə»də isə Aşiq Hatifdən gələn səsi ilə məşuqəsinin yaşadığı məskəni öyrənir. Xətəinin poemasından belə bir nəticə çıxır ki, məhəbbəti ilahi bir qüvvə kimi qəbul etmək olmaz. O, tamamilə real və qarşılıqlı sevgi əsasında yaranan bilər». 21 yaşlı Xətəinin xalqın şifahi yaradıcılığına, məhəbbət dastanlarına, aşiq sənətinə bu qədər aşina olması, əlbəttə, bizi heyran etməyə bilməz.

Məhəmməd Füzuli də «Leyli və Məcnun» poemasını bu dövrdə yazmışdır. «Leyli və Məcnun»da məhəbbət dastanlarımızın ənənələri haqqında yuxarıda qısa danışmışıq. «Leyli və Məcnun» yazıldıqdan sonra bütün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə də məhəbbət dastanlarına böyük təsir göstərmişdir. Bununla belə məndə belə bir qənaət əmələ gəlmişdir ki, Məhəmməd Füzuli məhz nağıl, rəvayət, əfsanə şəklində söylənən «Əsli və Kərəm» dastanını eşitmişdir.

Bütün orta əsrlərdə xalq arasında müxtəlif variantlarda «Vərqa və Gülşə» dastanı dolaşmışdır. Nəhayət görkəmli şairimiz Məsihi bu variantlardan istifadə edərək «Vərqa və Gülşə» poemasını yazmışdır. Məsihi bu poemasında da Azərbaycan məhəbbət dastanlarının ənənələrindən geniş istifadə etmişdir. Vərqanın, Gülşənin, Möhsün şahın surətlə

rini yaradarkən Məsihi Azərbaycan xalqının məhəbbət dastanları qəhrəmanlarının surətlərinə çəkdiyi bəzək, buta, xasiyyət və cizgilərdən yararlanmışdır. Məsihinin dastanın sonunda Vərqa ölür. Onu qəbrə qoyurlar. Gülşə Vərqanın qəbri üzərinə gəlir və orada ölür. Onlar qırx il torpaqda qalırlar. Sonra pak və təmiz olduqları üçün dirilirlər və yenidən evlənirlər.

Molla Cümənin şeirlərinin birində deyilir:

*Vərğa Gülşə nə etdilər
Xalqın gözündən itdilər
Qırx il də yerdə yatdılar
Halı dolana, dolana.*

Bu cəhət bir sıra xalq romanlarımızda rast gəldiyimiz ənənəvi sonluqdur. «Əsli və Kərəm» dastanının türkmən variantında sonluq belədir: «Kərəmi keşişin Əsliyə bağışlamış olduğu toy paltarı yandırır. Kərəmi dəfn edirlər. Əsli 40 il qəbrin üstündə ağlayıb yas saxlayır. Nəhayət göylər rəhmə gəlir. Kərəm dirilir. Əslinin də gözəlliyi, gəncliyi özünə qaytarılır. Onlar Kərəmin vətəninə gedir, xoşbəxt həyat sürürlər». Dastan təkcə türkmən variantında belə qurtarır. Qalan bütün variantlarda hər iki gəncin ölümü ilə bitir.

Türk alimi Erol Oktayın Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Azərbaycan dərgisində, Ankarada 1978-ci ildə çap olunan məqaləsindəki aşağıda verdiyimiz qeydləri «Kredo» oxucularına çatdırmaq istəyirəm. «...XVI əsrin sonlarından etibarən tamamilə milli kulturu ilə yaşamağa başlayan Azərbaycan türklüyünün milli həyatını tərənnüm edən ən sağlam vasitə klassik ədəbiyyatla xalq ədəbiyyatı arasında dilcə bağlayıcı bir körpü vəzifəsi görən aşiq ədəbiyyatı olmuşdur. Türk xalqları arasında ən əlverişli bir gəlişmə sahəsi Azərbaycan torpaqlarında bulunmuşdur. «Koroğlu» burada doğulduğu kimi romantik poemalardan «Aşiq Qərib», «Şah İsmayıl»,

«Lətif şah və Telli» və sairə bu çevrə xalqının ruhundan qopmuşdur».

Əsli Kərəm neçə kərəm. 1913-cü ildə böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov özünün «Leyli və Məcnun» poemasından sonra ən görkəmli və dahi operası olan «Əsli və Kərəm»i yazdı. Opera Bakıda tamaşaya qoyuldu, tez bir zaman içərisində xalq arasında geniş şöhrət tapdı, ağızlara düşdü. O zaman Bakıda el arasında opera haqqında necə deyirlər, belə bir məsəl yarandı və dildə-dodaqda dolaşmağa başladı: Əsli Kərəm neçə kərəm, yəni operaya neçə kərəm (dəfə) baxmaq olar ki. Əlbəttə operanın mərkəzinə böyük bəstəkarımız dahi dastanın – Əsli və Kərəmin məzmununu qoymuşdu. Xalq dühasının bu nadir incisi Üzeyir bəyin şöhrətli musiqisi ilə tez bir zamanda xalqın sevgi və məhəbbətini qazandı. Hətta böyük ictimai xadim və yazıçı N.Nərimanov da operaya resenziya yazıb çap elətdirdi.

«Əsli və Kərəm» Azərbaycan xalqı içərisində ən geniş yayılmış dastanlardandır. Azərbaycan şəraitində dastan müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif şəxslər tərəfindən toplanmış və dəfələrlə də çap edilmişdir. İlk nəşr 1913-cü ilə aiddir. Rza Zaki dastanın türk variantını «Kərəm ilə Əsli» adında Bakıda çap elətdirmişdir. Sonralar 1938-ci ildə dastanı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının nəşriyyatı ayrıca kitabça halında buraxmışdır. 1939-cu ildə Əliheydər Tahirovun çap elədiyi «Dastanlar» kitabına «Əsli və Kərəm» dastanı da daxil edilmişdir. Yenə həmin illərdə Hümmət Əlizadənin «Aşıqlar» kitabında dastandan külli miqdarda qoşmalar verilmişdir. «Əsli və Kərəm» dastanının bir neçə qoşmasını da Salman Mümtaz «El şairləri» kitabına salmışdır. Daha sonralar dastan həm kitabça halında çıxmış («Gənclik», 1956), həm də dastanlardan ibarət toplularda düşmüşdür. 5 cildlik «Azərbaycan dastanları»nda, iki cildlik «Xalq dastanları»nda da «Əsli və Kərəm» dastanı vardır. 1979-cu ildə «Azərbaycan məhəbbət dastanları» kitabı çap olunub və «Əsli və Kərəm» həmin nəşrə də düşmüşdür.

Buraya onu da əlavə etmək ki, XIX əsrdə rus mətbuatında «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında da yazılara rast gəlirik. İzrailov familyalı bir şəxs «Əsli və Kərəm» dastanının qısa məzmununu vermişdir. Bu adi bir nağılı xatırladır, qoşmalar yoxdur. Nağılın sonunda maraqlı bir qeyd var: «Kərəm elə yanıqlı-yanıqlı oxuyur ki, onun ağzından od çıxır və onu yandırır».

XIX əsrdə Boqoyavlinski, Qriqoryev də məhəbbət dastanlarımız, o cümlədən «Əsli və Kərəm»dən ayrıca olaraq bir aşiq kimi məlumat vermişlər. Məşhur folklor toplayıcımız **Hümmət Əlizadə** «Aşıqlar» kitabında «Əsli və Kərəm» dastanından müstəqil qoşmalar vermişdir. Təkrar edirik, bu qoşmalar çox orijinal və bədii cəhətdən mükəmməl nümunələrdir. Qoşmaların əvvəlində verdiyi kiçik bir izahatda Hümmət Əlizadə yazır: «Aşıq Kərəm «Əsli və Kərəm» dastanının qəhrəmanıdır. Aşıqlar arasında məşhur ustad sayılan 95-100 yaşlı İran aşığı Aşıq Əlinin dediyinə görə Aşıq Kərəm Gəncə xanı Ziyad xanın oğludur. Ziyad xan isə Şah Abbas dövrünün xanıdır. O, Gəncəyə Şah Abbas tərəfindən xan təyin olunmuşdur».

Onu əlavə edirəm ki, mənə Hümmət Əlizadə Kərəm və Əslinin qoşmalarını aşiq Əlidən toplamışdır. Onun yazdığı qeydlərdən məlum olur ki, aşiq Əlidə «Əsli və Kərəm» dastanının ayrıca variantı olmuşdur. Həmin variant xüsusilə aşağıdakı qeydlər vasitəsi ilə də təsdiq olunur. Hümmət Əlizadənin qeydlərini özü yazdığı kimi veririk: O zaman oxucu aydıncasına görəcəkdir ki, bu doğrudan da «Əsli və Kərəm» dastanının xüsusi bir variantıdır. Variantın qoşmaları бүтүnlүkdə toplanıb «Aşıqlar» kitabında çap edilmişdir. Bunları Hümmət Əlizadə aşiq Əlinin dilindən yazıya almışdır. Hümmət Əlizadənin yazdığına görə aşiq Əli Güney Azərbaycanının Sulduz mahalının Nağadı kəndində doğulmuşdur. Yuxarıda dedik ki, onun yüzə yaxın yaşı var. Aşıq Əli 1917-ci ildə Bakıya köçərək əvvəlcə neft mədənlərində işləmiş, 1919-cu ildə isə Qazax rayonunun Köç-Əskər (Köçəs-

gər) kəndində aşıqlıq etmişdir. O, çox gözəl hafizəyə malikdir, 50-yə qədər nağıl, dastan və şeirlər bilir. 30-cu illərdə lirik və müasir mövzuda çoxlu şeirlər yazmışdır. Hümmət Əlizadə aşiq Əlinin dilindən məşhur «Koroğlu» dastanının bir neçə qolunu yazıya alıb çap etmişdir. Bizdə belə bir qənaət hasil olub ki, aşiq Əli «Əsli və Kərəm» dastanını Güney Azərbaycanından gətirmişdir. Ona görə bu şeirləri dastanın Güney Azərbaycan variantı kimi qəbul edilməsini lazım sayırıq.

«Aşıqlar» kitabında «Əsli və Kərəm» dastanından 79 qoşma vardır. Həmin variant haqqında Hümmət Əlizadə aşağıdakıları yazır: «Ziyad xanın Qara Məlik adlı bir keşiş xəzinəçisi var imiş. Qara Məlikin Nərgiz adlı bir gözəl qızı var imiş. Bir gün Kərəm bağçada Nərgizi görür, ona aşiq olur. Qız dəxi Kərəmi sevir. Bir-birlərinə nişanə verib əhdi-peyman bağlayır və hələlik bu sirr ikisinin arasında qalsın deyə adlarını da dəyişirlər. Kərəm ata və anası qoyduğu Mahmud adını Kərəm, Nərgiz isə Nərgiz adını Əsli qoyur. Aradan xeyli keçir. Kərəmin məhəbbəti daha da artır, bu hadisə ətrafa yayılır. Əhvalatı Ziyad xan bilir. Elçi göndərir. Əslinin Kərəmə verilməsinə qızın anası Məryəm, qızın özü və başqa qohumları da razı olur. Yalnız Qara Məlik razı olmur. Din təəssübü çəkib qızını Kərəmə vermək istəmir. Ancaq Ziyad xanın qəzəbindən qorxaraq üzdə razı olur. Əsli Kərəmə nişanlanır, bunun üstündən bir müddət keçir. Əslini Kərəmə köçürəsi olurlar. Qara Məlik bunu bilib bir gecə qızı və arvadı ilə Gəncədən qaçır. Kərəm onların arxasınca getmək istəyir. Kərəmin anası Qəmərbanu, atası Ziyad xan mane olur. Ona «Gəncədə qal, sənə başqa bir qız alar» – deyir. Kərəm razı olmur. Sofi adlı yaxın bir dostunu da özünə lələ edib saz götürür, çöllərə düşür. Mahal-mahal, oymaq-oymaq, oba-oba gəzib Əslini axtarır. Bir çox yerlərdə Əsli ilə görüşüb deyisir, ona təriflər söyləyir. Lakin ona qovuşa bilmir.

Hümmət Əlizadə çox orijinal və qiymətli qoşmalar çap etmişdir. Bunlar böyük dastanımızın tədqiqatı işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

*Mən Kərəməm, Gəncə mənim bağlarım,
Duman gəldi çiskin aldı çağlarım,
Ağ kağız əlimdə yaman çağlarım,
Deyib dərdim yazan yerdi bu yerlər.*

Bu qoşmalar Əslinin bütün varlığı, ürəyi, həyatı ilə Kərəmə olan məhəbbətini ifadə edir. Əslinin canından, ürəyindən, iliyindən gələn məhəbbəti izhar üçün sözlər tapmaq çətindir. Ancaq Əsli bu sözləri tapır və ülvə, təmiz məhəbbətinin təbiiliyinə bizi inandırır.

*Qızlar, gedin xan Kərəmi gətirin,
Bir boyuna baxıb seyrən eylərəm.
Eşqin piyaləsin doldurun verin
Saqinin əlindən dövrən eylərəm.
Hər kəs versə xan Kərəmdən bir xəbər
Xan babam yerinə bir xan eylərəm.*

*Yolunda qoymuşam bu canı səri
Əsliyəm dərdindən oldum sərsəri
Kərəm qədəm qoyub girsə içəri
Ağ üzdən bir busə ənam eylərəm.*

Professor **Əhməd Cəfəroğlu** da «Əsli və Kərəm» dastanına aid qoşmalar toplamışdır. Bu qoşmalar onun «Anadolulı elləri ağızlarında dərləmələr», «Güney Doğu ellərimiz ağızlarından toplamalar» adlı kitablarında çap edilmişdir. Bu qoşmalar çox orijinaldır. Demək olar ki, bizim dastanımızda qarşılığı yoxdur. Ancaq oxşar qoşmalara da rast gəlmək olur. Məsələn:

Ə.Cəfəroğlunun variantı:

*Dərdli Kərəm diyər ya bən nədəyim,
Eşimə, dostuma xəbər edəyim,
Başım alıb da diyar-diyar gedəyim
Bilmədiyim dağlar yol alar bu gün.*

Həmin şeir bizim dastanımızda belədir:

*Mən Kərəməm neyləmişəm, neyləyirəm,
Xəncər alıb bağrım başını teyləyirəm,
Üz tutub qürbətə səfər eyləyirəm,
Qarlı dağlar mənə yol oldu bu gün.*

Qonşu gürcü xalqı da öz məclislərində Azərbaycan dastanı «Əsli və Kərəm»in mahnılarına Azərbaycan dilində qulaq asmışlar və sevə-sevə dinləmişlər. Həmid Vəliyev «Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində» adlı əsərində gürcü xalqının Azərbaycan dilində oxuduğu mahnılardan misallar vermişdir. Bəzi mahnı və misralardan nümunələr:

*Xəbər gəldi Əsli köçüb yurdundan,
Çadır otağından qurban olduğum
Ağlını başımdan aparıb getdi
İndi şoqəribnən qurban olduğum.*

Yaxud:

*Anam yoxdur gələ girə qoluma
Mən Kərəməm gecə-gündüz ağlaram
Əsli kimi vəfadarım var mənim. və s.*

«Əsli və Kərəm»in başqa bir türk variantı da **Rza Mollov** tərəfindən çap edilmişdir. Dastan 1956-cı ildə Sofiyada işıq üzü görmüşdür. «Kərəm ilə Əsli» adlanır. Dastanı Bolqarıstandan mənə lütfə göndərmişlər. Həcm etibarilə bizim dastandan genişdir. Bir də ki burada Kərəm daha çox ölkələr, kəndlər, diyarlar, şəhərlər dolaşır. Körpü, dağ, yamac, meşə, viranə, qurd, kəllə və digər əşyalarla rastlaşır. Burada da hadisələr Hələb şəhərində tamamlanır. Kitabın lap axırında yazılır ki, 1949-cu il İstanbulda «Bozqurd kitab evi» tərəfindən buraxılan nüsxədən faydalanmışdır. Orada guya mənzum qisimlərdə bir çox qısaltmalar, vəznə pozan təhriflər var

idi. Sonra əlavə olunur ki, 63 il əvvəl İstanbulda basılan başqa bir nüsxə ilə müqayisədən sonra kitab çap olunmuşdur.

Türk variantında hadisələr İsfahanda baş verir. Hökmdar və keşiş bir yerdə yaşayırlar, övladları olmur. Keşiş deyir ki, gəl bir gözəl bağ salaq, orada günümüzü keçirək. Bağ salınır. Bir gün hökmdar və keşişin arvadları bağa gəzməyə çıxırlar. Elə bu zaman bir nəfər kəndçi əlində fidanlarla bağa gəlir və deyir ki, bu, alma fidanıdır, alın, əkin, tez bar verəcəkdir. Onlar fidanları alırlar. Uzun müddət fidan meyvə vermir. Bir gün fidan satan hökmdarın arvadının yuxusuna girir və deyir ki, indicə fidan alma verəcək. Həmin almanı hökmdarın arvadı və keşişin arvadı yarı bölüb yeyirlər. Onların övladları olur, oğlanın adını Əhməd Mirzə, qızın adını Qara Sultan qoyurlar.

Əlbəttə, bu variant haqqında ətraflı danışmağa imkan yoxdur. İki cəhəti qeyd etmək istəyirəm. Necə deyərlər, Kərəmin «səyahəti» zamanı rast gəldiyi bütün şəhər, el, kənd, meşə, körpü hamısı ona tanışdır və bütün bu yerləri o Sofi lələyə göstərərək şərh edir. Bizcə, bütün bunlar Əhmədbəy Ağayevin dediyi kimi türk qövmələrinin vaxtı ilə yaşadığı ərazilərdir. İkinci cəhət odur ki, nəşrin demək olar ki, bütün səhifələrinin çıxarışında dastanda işlədilən Azərbaycan sözlərinin osmanlıya tərcüməsi verilmişdir. Məsələn: ləbi balım (qırmızı dodaqlım), od (atəş), maral (dişi geyik), edər (söylər), toy (ziyafət), böhtan (iftira), bəli (əvət), badi-səba (lütif ruzigar), cüda (ayrı), otaq (süslü çadır), namə (məktub), türab (torpaq), zar (yanıb-yaxılma), xar (tikan), imdi (şimdi), nuş etmək (içmək), nar (atəş), köz (atəş parçası), ağı (zəhər), həmişə (büsbütün), dil (könül), dəhan (ağız) və sairə.

Haqqında danışdığımız türk variantının sonluğunda da fərq var. Kərəm və Əslinin külləri qarışır, onları yerə tapşıırırlar. Xəbər Paşaya çatır. Onun əmri ilə Sofi lələyə 40 gün 40 gecə toy eləyirlər. Cümə gecəsi «dua və niyaz ilə Sofini gərdəyə qoydular. Sofi Tanrıya şükür etdi və iki bənddən ibarət bir qoşma söyləyir».

«Əsli və Kərəm» dastanının bir variantını da **Əsədulla bəy Şahtaxtlı** çap eləmişdir. Bu variant «Kaspi» qəzetində çıxıb, adı belədir: «Zakavkaziya türklərinin xalq poeziyası haqqında bəzi qeydlər» («Kaspi» qəzeti, 1906, №225, 226). Bu variantda Kərəm Gəncə xanı Ziyad xanın oğludur. Qeyd edək ki, sonra görəcəyimiz kimi 1900-cü illərdə Əhmədbəy Ağayev qəzetin baş redaktoru kimi çap elədiyi variantda isə İsfahan xanın oğludur. Maraqlıdır ki, Ü.Hacıbəyov da «Əsli və Kərəm» operasında Kərəmin məhz İsfahanlı olması variantından istifadə etmişdir. Əsədulla bəy isə Əhmədbəy-dən 5 il sonra çap elədiyi variantında Kərəmin Gəncəli Ziyad xanın oğlu olduğunu yazmışdır. Əsədulla bəy Şahtaxtlı Əhməd bəyin məqaləsinin heç adını da çəkmir. Əsədulla bəyin variantı həqiqətə daha çox yaxın olduğu kimi, həm də Azərbaycan xalqı içərisində daha geniş yayılmış bir variantdır. Mən bu variantdan doktorluq dissertasiyamda istifadə etmişəm, geniş danışmağa imkanım olmayıb. Mənə qədər Əsədulla bəy variantının, elə Əhmədbəy Ağayev variantının da heç kəs tərəfindən adı çəkilməmişdir. İndi mən bu variantlardan nisbətən geniş danışmaq istəyirəm.

Bu nisbətən qədim variantlardan biridir. Əsədulla bəy bu nüsxəni haradan, hansı mənbədən kimdən götürməsi barədə heç nə yazmır. O zaman «Əsli və Kərəm»-in nə şəkildə mövcudluğu üçün bu variantın məzmununun gətirilməsinin və təhlilinin mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Ona görə də irəlidə Əsədulla bəy variantının məzmununun verilməsini vacib hesab edirəm. Bir də çox maraqlı bir qeyd verək: Əhmədbəy Ağayev 1900-cü ildə yazdığı məqaləsində tatar (əlbəttə Azərbaycan nəzərdə tutulur) xalq poeziyası adlandırdığı halda Əsədulla bəy 1906-cı ildə yazdığı məqaləsini «Zaqafqaziya türklərinin xalq poeziyası» adlandırmışdır.

Məqalənin əvvəlində Şahtaxtlı göstərir ki, poemanı təhlil etmək üçün əvvəlcə onun məzmununu xülasə etmək lazımdır. Poemanın məzmununa keçməzdən əvvəl Əsədulla bəyin çox maraqlı girişi var. O, yazır ki, Zaqafqaziya türklərinin

bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etməyi vacib sayıram. O, belə yazır: «Türk millətini səciyyələndirən əsas əlamətləri: чечность (bu sözün qarşısında rusca – Azərbaycanca lüğətində aşağıdakı keyfiyyətlər yazılmışdır: düz, təmiz, doğru, vicdanlı, namuslu, sədaqətli, səmimi, qəhrəmanlıq, qonaqpərvərlik və müsbət intellektual bacarıqdır)». Müəllif sonra məşhur fransız yazıçısı Jorj Sandın aşağıdakı sözlərini də məqaləsinə daxil edir. Jorj Sand «Mattea» hekayəsində türklərə belə bir səciyyə verir: «Türklər hər daim və eləcə indi də dünyanın ən düz, təmiz, vicdanlı xalqı olaraq qalmaqdadır». (Jorj Sand. Əsərləri. Pantelyevin nəşriyyatı, II cild, səh.384). Əsədulla bəy bundan sonra Qafqaz türklərinin yaradıcılığı haqqında məlumata keçir.

Əsədulla bəy Şahtaxtlı davam edir ki, müəyyən dərəcədə böyük xalq yaradıcılığı nümunəsi, necə deyirlər, «aşiq sözü» adlanır. Aşiq – ərəb sözüdür, hərfi tərcüməsi, aşiq, vurğun deməkdir. Beləliklə, biz aşıqların improvizasiyaları ilə rastlaşırıq. Bu improvizasiyaların yaradıcısı orta əsr trubadurları kimi yolları çoxlu maneələrlə dolu olan məhəbbəti tərənnüm edirlər. Adi şeirlər və improvizasiyalar aşıqların başına gələn min cürə maneələrlə nəsr yolu ilə müşayiət olunur. «Aşığın sözü» o qədər də çox deyildir. Bunlar Aşiq Kərəmin, Aşiq Qəribin, Aşiq Tahirin, Aşiq Koroğlunun sözləridir.

Bu məhəbbət poemaları içərisində bizə görə ən gözəli Aşiq Kərəmin hekayəsidir. Onun məzmunu aşağıdakı kimidir. Bizə belə gəlir ki, əvvəlcə poemanın məzmununu vermək və ondan sonra təhlilini aparmaq məqsədə uyğundur. Əsədulla bəy əvvəlcə «Əsli və Kərəm» dastanının məzmununu verir. Məzmun tez-tez dastandan gətirilən qoşmaların rusca hərfi tərcüməsi ilə müşayiət olunur. O, səhifənin sonunda əlavə edir ki, həmin nəsr hissəsinin və həm də qoşmaların tərcüməsi müəllifə məxsusdur. Müəllif yazır ki, tərcümənin dəqiqliyinə xüsusi səy göstərmişdir. Əsədulla bəyin variantının özünəməxsus məzmunu vardır. Biz də hazırda bu variantın qısa məzmununu vermək niyyətindəyik. Əsədulla bəyin

variantı belə başlayır: «Gəncə xanı Kərəm gecələrin birində erməni keşişi Qara Məlikin qızı Əslini, Əsli də Kərəmi yuxuda görürlər. Onlar bir-birinə məhəbbət bəsləyirlər. Günlərin birində Kərəm sağ əlində tərən quşu ova çıxır. Sürətli tərən Kərəmin əlindən qoparaq göyə qalxır və sakitcəsinə bir bağa düşür. Kərəmi hirs götürür. Kərəm özünü bağa yetirir, görür ki, tərən sərv ağacının budağında sakitcə oturmuşdur. Tərənə yaxınlaşmaq istəyəndə Əslinin mülayim səsinə eşidir, sən demə, bağ Əslinin imiş. Əsədulla bəy burada Əslinin dilindən deyilən böyük bir qoşmanın hərfi tərcüməsini gətirir. Əsli və Kərəm bir-birinə çox gözəl şeirlər deyirlər. Elə bu vaxt bütün bunları bağda Qara Məlik eşidir. Əsli və Kərəmin məhəbbəti haqqında heç düşünmək istəməyən Qara Məlik qızını da götürüb qaçmağı üstünlük sayır. Bu zaman Kərəm qoca anasının ayaqlarına yığılıb ona yalvarır ki, gedib Əslini istəsin. Kərəmin anası razılaşıb, təntənə ilə Qara Məlikin evinə gəlib yalvarır. Yenə burada Əsədulla bəy dastandan hərfi tərcümə ilə gətirdiyi qoşmanı verir. Qara Məlik Kərəmin anasına sakitcə qulaq asır, məsxərə ilə ona cavab qaytarır. Kərəmin anasının yalvarışlarına Qara Məlik «bu heç vaxt ola bilməz» cavabını qaytarır. Ailəsini götürüb qaçır. Əsli isə bütün bunlara ağlamaqla cavab verir. Bu zaman Kərəm lələsini yanına çağırır. Həyəcan və arzularının, gecəsi və gündüzünün dərd, qəm içində olduğunu deyir. Əslini axtarmaq üçün kömək diləyir. Məqalənin bu yerində lələnin dilindən böyük qoşma verilir. Kərəm də öz növbəsində lələsinə cavab verir. Ona da əlavə edir ki, Əsədulla bəy mətnin içində çoxlu qoşmalardan istifadə etmişdir. Bir cəhət maraqlıdır ki, Əsədulla bəy məzmununu verdiyi bu dastanı harada, kimdən eşitdiyini, hansı mənbədən, qaynaqdan istifadə etdiyini yazmır. Görünür, onun əlində «Əsli və Kərəm» dastanının mükəmməl bir variantı olmuşdur. Lələ (Əsədulla bəy onun adını yazmır) Kərəmlə getməyə razılıq verir. Onlar yola düşür, gecə-gündüz qarlı-boranlı yerlərdən, dərələrdən, dağlardan keçib gedirlər. Lələnin (variantda onun adı göstə-

rilmir) və Kərəmin qarşısına birdən bir mağara çıxır. Onlar istəyirlər ki, orada gizlənsinlər. Ancaq boran-çovğun kəsilmir, duman çəkilmir, qar da ərimir ki, ərimir. Bir gün Kərəm və onun qoca Lələsi görürlər ki, mağaranın qapısı buz örtüyü ilə tutulub. Onlar bağlı mağarada qalıblar. Nə qədər burada qaldıqlarını bilmirlər. Bir gün Kərəmin atasının qoca silahdaşı, Kərəmin isə tərbiyəçisi və sadıq dostu olan qoca lələ zəifləyir və vəfat edir. Kərəm isə sağ qalır, yalnız Əsli haqqında fikirləşir. Bir gün oradan - buz mağaranın qabağından tacir karvanı keçir. Kərəmin qulaqları bu səsi eşidir və sazını çıxarıb ucadan oxuyur. O, deyir ki, mən Kərəməm, uzaq ellərin elçisiyəm, buz mağarasında məhv oluram. O bir Allahı çağırıram bütün ruhumla. Sevdiiyim Əslimi axtarıram..... Bu yanıq şeirləri eşidən karvanbaşısı əmr edir ki, buz örtüyünü sındırsınlar. Kərəm gün işığına çıxır və böyük şəfqətlə Allaha məhəbbətini izhar edir. Onlar adəti üzrə qoca lələni dəfn eləyərək yola rəvan olurlar. Çox yollar qət edirlər, qorxulu, qarlı dağlar keçirlər, bir vadiyə çatırlar. Orada gecələmək üçün yer var idi. Kərəm oraya daxil olur, birdən gözü sevgilisi Əsliyə sataşır, rəngi ağarır və əsməyə başlayır. Qara Məlik Kərəmə baş əyir, yad adam olduğunu başa düşüb, onu nə narahat etdiyini soruşur. Kərəm cavab verir ki, dişləri ağrayır. Qara Məlik diş çıxarmaq və diş qayırmaq ustası idi. Ona görə də razılıq verir. Kərəm Əslidən xahiş edir ki, başını onun dizi üstünə qoymağa icazə versin ki, dişləri çıxarmaq asan olsun. Kərəm başını Əslinin dizləri üstündə daha çox saxlamaq üçün düz 32 dişini çıxartdırır. Onda Qara Məlik başa düşür ki, bu qonaq Kərəmdir, hirs onu götürür. Kərəm Qara Məlikdən xahiş edir ki, Əslini ona versin. Onda Qara Məlik bu şərtlə razı olur ki, əvvəlcədən Kərəm sehirli zənciri açsın. Bu, Kərəm üçün o qədər də çətin iş deyil idi. Kərəm zənciri əlinə alır və sazını götürüb oxumağa başlayır. Əsli əvvəlcədən bilirdi ki, zəncir parçalanacaq və ondan alov qalxacaq. Ona görə Əsli bir bardaqla su gətirib evin küncünə qoymuşdu. Ancaq Qara Məlik onu yağ

ilə əvəz eləmişdi. Zəncirdən od çıxır və alov Kərəmi bürüyür. Onda Əsli cəld bardağı Kərəmin üstünə tökür. Kərəmi daha böyük alov bürüyür. Əsli özünün günahsız əllərini qarğayır və özünü Kərəmin üstünə atır. Bununla öz bədənini ilə Kərəmin alovunu söndürmək istəyirdi. Ancaq qışqırır, onu da Kərəmlə birlikdə alov bürüyür. Onda Gəncə xanı Kərəm yanıqlı bir mahnı oxuyur. Bu mahnı - qoşmanın hərfi tərcüməsini Əsədulla bəy öz məqaləsinə daxil etmişdir. “Əsli və Kərəm”in məzmunu haqqında yazdıqlarını Əsədulla bəy belə tamamlayır. Bu poema bax belə qurtarır.

Əsədulla bəy yazır ki, Kərəmin məhəbbəti elə kökündən faciəlidir, çünki onun yuxusuna xristian qızı girmişdi. O, yuxunu ilahidən almışdı. Deməli, xalqın daxilində belə bir inam var idi ki, taleləri birləşdirən qüvvə din və milli ayrılıq qarşısında bərabərdir. Faciəvi poema belə qurtarır. Beləliklə, kədərli poema adi insan səadətinə mane olan dini dözümlülük əleyhinə etirazdır. Bizə görə, poemanın ideyası elə bundan ibarətdir.

Poemada Kərəmin obrazı çox uğurlu surətdə səciyyələndirilmişdir. Poetik vergiyə malik, dərin ruhu və qəlbi olan, zərif və alovlu sevməyi bacaran Kərəm öz sevgilisinin ardınca ölkələri dolaşır, qorxu bilmir, bəzən ölümə qarşılaşır, ancaq məhəbbət yolunda o, dönməzdir. Bununla belə onun kədəri və xoşbəxtliyi ilahiyyə yaxındır, onda inam var ki, heç nə onun səadətinə mane olmayacaq, elə ona görə də bu Aşıqi ilhamlandırır. Kərəmi heç bir qorxu, hətta sevgilisinin, lələsinin də ölüm qorxusu onu yolundan döndərmir. Çox qorxulu, kədərli hadisələrdən sonra o, kiçik bir səadət əldə edir, başını sevgilisinin dizinə qoyur. Bu isə onun birinci və sonuncu mükafatı idi. Əsli isə elə bir gözəl idi ki, məhz belə qəhrəman və dəyanətli bir aşıqi sevirdi. Əsli qadınlara malik gözəlliyə sahib, axıra qədər məhəbbətindən dönməyən məxluqdur. Birinci görüşdə Kərəmə deyir ki, o, hətta ölümə belə hazırdır, atasının qərarına əks getmək iqtidarında deyil. Ona görə də həmişəlik sevgilisi ilə birləşmək üçün elə bir qə-

rar çıxara bilmir. Məkrli Qara Məlik yezidin dəqiq surətidir. O, öz dinində möhkəmdir, bütün məkrliyini işə salır, heç bir ilahi, insani qanunlar qarşısında dayanmır və öz doğma qızını qəbirə göndərir. O biri insan isə bu bədbəxt sevgiyə kömək göstərir. Ziyad xanın keçmiş silahdaşı, tərbiyəçisi başqa bir aləmdə ona kömək göstərir. Biz poemanın sırf Şərq koloritinə oxucunun diqqətini çəkməyə bilmərik, özünəməxsus təsvir üsulu, xalq yaradıcılığını səciyyələndirən sadə təsvir üsulunu, ayrı-ayrı şeir parçalarının özünəməxsus keyfiyyəti xüsusi maraq doğurur. Beləliklə, Əsədulla bəy Şahtaxtli «Əsli və Kərəm» dastanında olan Kərəm, Əsli, Qara Məlik, Sofi (məqalədə onun adı yoxdur), Ziyad xan surətlərini dastandan gətirilən uğurlu misallarla təhlil edir. Poemanın yüksək şeiriyyəti, surətlərin bitginliyi, Kərəmin qürbət eldəki həyatı, həyəcan və həsrətləri xalq yaradıcılığının sadə, təsirli ifadələri ilə təhlil edilir. «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında digər görkəmli alimlərimizin mülahizələri də olmuşdur. H.Arashlı, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, Azad Nəbiyev, İsrafil Abbaslı, Tağı Xalisbəyli də vaxt-vaxt dastan haqqında yazmışdır. Məsələn, H.Arashlının yazdıqlarından bəzi nümunələri qeyd edək: H.Arashlıya görə, yuxarıda dediyimiz kimi «Əsli və Kərəm» dastanı XVII əsrdə yaranıb, digər məhəbbət dastanlarımız kimi o da XVIII əsrdə təkmilləşdirilmişdir. H.Arashlı dastan haqqında məqaləsində yazır: «Əsərdə ölkənin başı qarlı dağları, gur çayları, göy çəmənləri, gün-görməz meşələri parlaq boyalarla təsvir edilir, sevilir və sevdilir. Dastanda dəfələrlə durnalara müraciət olunur, qəhrəman durnalara xitab edərək onlardan vətən sorasını alır, dərdlərini söyləyir, sifarişlərini göndərir».

Mən şəxsən «Əsli və Kərəm»i qədim dastanlar sırasına daxil etmişəm. M.H.Təhmasib də bu fikri təsdiqləmişdir. Bizim «Əsli və Kərəm» dastanının əsas iki variantı vardır: Türk və türkmən variantları. Türk variantında Kərəm İsfahanlı, türkmən variantında isə Təbrizlidir. Azərbaycan dastanının bütün variantlarında Kərəm Gəncəlidir. Deməli,

dastanın meydana gəlmə yeri, yayılma ərazisi, əsasən Qafqazdır. «Əsli və Kərəm» elə bir yeri, elə bir ərazini, şəraiti təsvir edir ki, orada erməni və azərbaycanlılar qonşudurlar. Bu baxımdan «Əsli və Kərəm» dastanının Azərbaycan xalqı tərəfindən yarandığını və bu dastanın ilk vətəninə – meydana gəldiyi yerin Azərbaycan olduğunu söyləməliyik. Kərəmi eyni zamanda Qarabağlı adlandırırlar. Bunu elə Kərəm özü dastanda öz dili ilə bir neçə yerdə təsdiq edir. Türkmən variantında təsvir olunur ki, Kərəm Təbrizdən Qarabağa ova çıxır və Əsli ilə ilk dəfə orada görüşür. Türkmən variantında deyilir:

*Genci-Qarabağda sevdim bir gözəl
Bal dökülər dodağından tilinə.*

Məşhur rus sovet tarixçisi İ.Petruşevski yazır ki, Azərbaycanda Səfəvilər dövründə mərkəzi Gəncə olmaq etibarilə Qarabağ vilayəti var idi. V.M.Jirmunski və H.G.Zərifov da «Əsli və Kərəm» dastanının Azərbaycan mənşəyindən bəhs edərək yazırlar: «Əsli və Kərəm» də ilk öncə Azərbaycan aşığılarının ifasında yaranıb meydan çıxmışdır» (Özbək qəhrəmanlıq dastanları, Moskva 1947). Macar alimi İqnat Kunoş da «Əsli və Kərəm»in Azərbaycanda yarandığını təsdiq etmişdir.

«Əsli və Kərəm» dastanının tədqiqatında ən mühüm problemlərdən biri, əlbəttə, əsərin tarixi zəmini, formalaşma dövrünün aydınlaşdırılmasıdır. Yuxarıda dediklərimizə bəzi cəhətləri də əlavə etmək istəyirəm. «Əsli və Kərəm»də bizim bir sıra dastanlarımızın qəhrəmanlarının adları çəkilir. Burada Məcnun, Fərhad, Xurşid, Qənbər, Qərib və başqa qəhrəmanlar xatırlanır. Xüsusilə, nağıllardan düzələn, aşığıların həyat və yaradıcılığına həsr olunan dastanlar və onların qəhrəmanları «Əsli və Kərəm»ə daha yaxındırlar.

Dastandan qoşmalar:

*Kim görmüşdü Fərhad ilə Şirini,
Onlar da sevdilər bir-birini*

*Atdı külüngünü yardı sərini
Fərhad kimi yarçün ölən olmadı.*

Yaxud:

*Xurşid öz Mahının dizinə yatdı,
Qənbər Arzusunun tozuna batdı.
Dünyada Şahsənəm murada çatdı
Aşıq Qərib kimi gülən olmadı.*

*Şah İsmayılın yarı Ərəbizəngi
Leyla da bir zaman Məcnunun dəngi
Onlara da imdad olan olmadı.*

“Əsli və Kərəm” dastanının qədimliyini göstərən amillərdən biri də onda qədim, arxaik sözlərin işlənməsidir. Məsələn, nəsnə (şey), say (layiq), yey (yaxşı), uğur (yol), üşənmək (incimək), yazı (çöl), qaramaq (baxmaq), duş (yuxu), dövlət (ağıl), ün (səs), qat (yan), üslu (ağıllı), göz (dəfə, kərə), qırcın (tel), silə (vətən), belə (birlikdə) və sairə sözlər tez-tez təkrar olunur. Dastan əsrləri dolaşdıqca Azərbaycan aşıqları onda olan bəzi qəliz, köhnə, arxaik sözlərdən təmizləmişlər. Ancaq hələ qalanları da çoxdur: zağ, əndəlib, həmnəşin, bədr, zənəxdan, həzar, təbib, sər, fərar, didə, türab, firqət, səfinə, eynəlyaqut və sairə.

Akademik Budaq Budaqov da «Əsli və Kərəm» dastanı ilə əlaqədar olaraq bir məqalə yazmışdır. Məqalə belə adlanır: «Erməni keşislərinin türk qurbanları» («Ədəbiyyat» qəzeti, 1996, №17). Məqalədə göstərilir ki, B.Budaqov 1994-cü ildə Van gölünün suyunun qalxması ilə əlaqədar konfransda iştirak etmişdir. Budaq müəllim mənim tələbə yoldaşım olmuşdur. Pedaqoji institutda eyni vaxtda oxumuşuq. O, coğrafiya fakültəsində, mən isə dil və ədəbiyyat fakültəsində. Çox yaxşı münasibətimiz olmuşdur. Ona görə ondan bəhs etməyi lazım bilirəm. B.Budaqov məqalədə konfrans dövründə həm Van gölü, həm də Göyçə gölü ilə əlaqədar eşitdiyi iki əfsanəni misal gətirir. Hər iki əfsanədə təsvir olunur ki, erməni

qızına bütün varlığı ilə aşiq olmuş türk-Azərbaycan gəncləri erməni keşisi tərəfindən min bir hiylə ilə sulara qərq edilmişdir. Bütün bunlarla bərabər bilavasitə «Əsli və Kərəm»lə bağlı B.Budaqovun mülahizələri də vardır. Bunların bəziləri ilə razılaşmaq olar, bəzi mülahizələr isə mübahisə doğurur. Məqalədə oxuyuruq: «Əsli və Kərəm» dastanının ilkin müəllifinin milli mənsubiyyətinin erməni və ya azərbaycanlı olduğu araşdırılsa, yaxşı olar. Məncə, bu dastanın müəlliflik hüququ erməni mütəfəkkirlərindən birinə məxsus olmalıdır. Çünki «Əsli və Kərəm» dastanının məzmununa yaxın başqa uydurmalar da mövcuddur ki, onlar yalnız erməni millətinin nümayəndələrindən birinə mənsub ola bilər”.

Hörmətli Budaq müəllim! «Əsli və Kərəm» dastanı Azərbaycan xalqının dimağından süzülüb, xalqımızın bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bilirsinizmi ki, bütün XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində ermənilər Azərbaycan folkloru ilə yaşamışlar. Ermənilərin bütün məclislərində Azərbaycan dilində dastanlar, nağıllar, bayatılar, aşıq şeirləri Azərbaycan dilində ifadə edilmişdir. Mirəli Seyidov, Əkbər İrəvanlı yazırlar ki, 300-dən çox erməni aşığı öz şeirlərini məhz Azərbaycan dilində qoşmuşlar. Aydın olsun ki, bunlar yalnız öz şeirlərini deyil, bizim folklorumuzu da bizim ana dilimizdə ermənilər arasında ifa etmişlər. Daha sonra həmin erməni aşıqları öz şeirlərini deyil, Azərbaycan aşıqlarının şeirlərini oxumuşlar. Elə o zamandan da bizim folklor əsərlərini öz adlarına çıxmağa başlamışlar. Oğurluğun, mənimsəmənin tarixi də, məncə, elə bu zaman başlamışdır. Budaq müəllim, «Əsli və Kərəm» Azərbaycan xalqının doğma övladıdır, onun ciyər-parasıdır. Ermənilər elə bir qiymətli, dünya şöhrətli əsəri yaratmaq iqtidarında deyillər. Daha sonra B.Budaqov yazır: «Biz Azərbaycan alimləri, xüsusilə folklorçular dastan və nağıllarda olan erməni-azərbaycanlı probleminə laqeyd yanaşmamalıyıq... Van gölü adasındakı «**Axtamar**» əfsanəsini, eləcə də «Əsli və Kərəm» dastanının da təbliğinə son qoyulmalıdır. Xalq yaradıcılığında və xüsusilə dastanlarda olan

erməni-azərbaycanlı münasibətinə aid əfsanələr, nağıllar, dastanlar ciddi tədqiq olunmalıdır».

Hörmətli Budaq müəllim! «Əsli və Kərəm» haqqında o zaman dediyiniz bu sözləri indi deməzdiniz, qətiyyənlə deməzdiniz. Çünki «Əsli və Kərəm» dahiyanə əsərdir. Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi qiymətli hədiyyələrdən biridir, xalqımızın psixikasından doğub yuvarlanıb formalaşan bədii bir incidir. Neçə əsrdir Kərəmin yağısı Azərbaycan xalqının ürəyində yaşayır, bir də, bir də Aşıq Ədalətin sazında.

Mən Qax rayonunun İlisu kəndində dünyaya gəlmişəm. Uşaqlığım İlisuda keçib. İlisu dağ kəndidir, dağların qoyunda bir yamacın üstündədir. Bu kənddə Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində, müharibə illərində mən İlisuda radio, konsert, kino görməmişəm, muğamata qulaq asa bilməmişəm, sazın zərif nələsinə eşidə bilməmişəm. Ancaq biz uşaqlar özümüz özümüzü əyləndirirdik, nağıla qulaq asır, bayatı çağırır, tapmaca deyir, bayatılar oxuyurduq. Böyük Vətən müharibəsinin lap ərəfəsində, mən yenicə məktəbə getməyə başlamışdım. Kəndimizdə bir neçə pətefon var idi. Onlardan birisi də bizim evdə idi. Onu oxudub onunla əylənirdim. Aşıqlardan Əsəd, Mirzə Avakın mahnılarını çox sevirdim. Bir valda da «Əsli və Kərəm» dastanından mahnılar var idi. Xüsusilə Kərəmin «Yaxan düymələ, düymələ» mahnısının sözlərini, havasını əzbərləyib evdə, küçədə, doqqazda, məktəbə, oduna gedəndə oxumaqdan doymurdum ki, doymurdum.

*Sallanıban gələn dilbər
Yaxan düymələ, düymələ
Məni dərdə salan dilbər
Yaxan düymələ, düymələ.*

*...Kərəm sənə nələr demiş
O dil-dodağını yemiş*

*Kətan köynək bəndi gümüş
Yaxan düymələ, düymələ.*

Valın o biri tərəfində isə Kərəmin Gürcüstanla bağlı mahnısı verilmişdi. Kərəm Əslini axtara-axtara gəlib Gürcüstana çıxır.

*Getdim çıxdım Gürcüstan elinə
Elləri var bizim elə bənzəməz...*

- gülləri var, dilləri var, halları var bizim elə bənzəməz. Bu mahnı xüsusilə Əhməd bəy Ağayevin çox xoşuna gəlmişdir. Mən bu mahnının həm sözlərini və həm də havasını əzbərləmişdim, tez-tez oxuyurdum. Bir gün atam gəldi ki, o mahnı qadağan olunub, valları yığışdırırlar. Mən o zaman heç nə başa düşmədim. Sonralar ağıma gəldi ki, axı Gürcüstan Stalinin vətənidir, necə yəni bənzəməsin, nə bilim, bəlkə də başqa səbəbləri də olub.

Professor Mikayıl Rəfilinin məsləhəti ilə 1957-ci ilin elmi tədqiqat planı əsasında «Əsli və Kərəm» haqqında elmi iş yazmışdım. Əsər makina yazısı ilə 75 səhifə idi. Məni indi təəccüb bürüyür. Mən orada nə yazmışdım, hansı mənəbə və qaynaqlardan istifadə etmişdim. O zaman elmi işimi institutumuzun elmi hissəsinə təqdim etmişdim. İkinci nüsxəsini isə saxlamışdım. İndi axtarıb onu arxivimdən tapa bilmədim. Görünür, kimsə onu məndən alıb istifadə edib qaytarmamışdır. Hal hazırda kitabxanamızdan onu tapmaq müşkül işdir, ona görə ki, onu arxivə təhvil vermişlər. Həmin əsərimi çap etmək barədə heç düşünməmişdim. O zaman əlyazmaları fondunda (o vaxt belə adlanırdı) işləyərkən qədim cümlələrin birisində «Əsli və Kərəm» dastanı ilə bağlı bir qoşmaya rast gəlmişdim. Dastanımızın çap olunan və olunmayan heç bir variantında bu qoşma yoxdur. Cümlənin nömrəsi belə idi: 10553. Qoşmada bir-iki sözü çox çalışıb dəqiq oxuya bilməmişdim. Qoşmanı elmi işimə daxil etmişdim, ancaq oxuya bilmədiyim üçün üç sözün yerinə nöqtələr qoymuşdum. Sonra bir gün M.H.Təhmasib müəllimə həmin cümlənin nömrəsini vermişdim. M.H.Təhmasib müəllim qoşmanı bütöv oxuyub

dissertasiyasına daxil etmişdi. O, bu barədə yazırdı: «10553 nömrəli cüngdə təsadüf edilmiş tək bir qoşma isə bu dastanın (söhbət «Əsli və Kərəm»dən gedir – P.Ə.) məşhur «Şeyx Sənan» əfsanəsinə çox yaxın bir variantının da olduğunu göstərir. Qoşma belədir:

*Müşgül işə düşdüm çağıraram səni,
Yetiş fəryadıma ya İsa mənim.
Bir sərv boylunun sərgərdanıyam
Susayıb qanıma bu tərsa mənim.*

*Sənan təkə oda atdım Qurani,
Donquz güddüm ələ alıb əsanı,
Tərk etdim Mehdini, tutdum İsanı
Məscidim olubdur kəlisə mənim.*

*Mən Kərəməm bu sözləri söylərəm,
Dərin-dərin dəryaları boylaram
Yeddi ildir xaçə qulluq eylərəm
Yoldaşım olubdur məxrəsa mənim.*

(M.H.Təhmasib, Xalq dastanları, səh.281-282)

M.H.Təhmasib müəllimə bütün hörmətim, izzətimlə bərabər deməliyəm ki, bu qoşmanı Kərəm deməmişdir, həm də bu qoşma ilə bağlı dastanın variantı da olmamışdır. Vaxtilə dastana əlavə olunan bu qoşma ifa zamanı bizim aşığılarımız tərəfindən atılmışdır. Kərəm heç vaxt bu qoşmada təsvir olunan kimi olmamışdır. Görün Kərəm nə deyir:

*O İsa, mən Məhəmməd ümməti
Haq yoluna dönməz isə nə çarə.*

Kərəm istəyir ki, Əsli haqq yoluna dönsün. Ondan sonra onunla qovuşa bilər. Haqq yolu isə Məhəmməd yoludur, İslam yoludur, başqa yol yoxdur.

Yuxarıda adını çəkdiyim elmi-tədqiqat işimdə mən Azərbaycan dastanı və onun türk və türkmən variantlarından oxşar qoşmalar tapıb müqayisə eləmişdim. Hazırda yazdığım

mövzu ilə bağlı olduğu üçün indi o qoşmalardan bəzi bəndləri məqaləmə daxil edirəm:

Türk dastanında:

*İnanma sən keşişlərin fəndinə,
Həftə pəhrizinə, əlli gününə
Gəl Əslim sən də gir islam dininə
Gəl qız müsəlman ol qalma erməni.*

Türkmən variantında:

*El-elə bereli, şexre baralı
Kazıdan, molladan xəbar alalı
Xar din qəbul olsa şonda baralı
Ya sen musulman bol, ya men ermeni.*

Bizim dastanımızda isə qoşmanın bu bəndi belədir:

*Səhər-səhər şəbnəm tutar qızıl gül,
Qızıl gül cığasın çəkər o bülbül
Kərəm deyər səndən alım kami dil
Sən dön ol müsəlman mən alım səni.*

Bu bəndlərə diqqət edin. Azərbaycan və türk dastanlarında Kərəm Əslini islam dininə çağırır, yalnız ondan sonra qovuşmağın mümkün olduğunu söyləyir. Türkmən variantında isə deyilir ki, hansı din qəbul olsa ona inanaq.

Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun» poeması və «Əsli və Kərəm» dastanı. Orta əsr Azərbaycanın, bütün türk dünyasının və bütün Şərqi ən böyük Aşiqi Məhəmməd Füzulidir. Böyük şairimiz, hətta bütün Şərqi Aşiqi olan Məcnundan da özünü yüksəkdə tutur.

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm Məcnunun ancaq adı var.*

Digər bir etiraf:

*Məndən Füzuli, istəmə əşəri mədhüzəm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.*

Məhəmməd Füzuli məhəbbət, gözəllik, vəfa, sədaqət, yer, həyat, insanlıq Aşığıdır. Bizim məhəbbət dastanlarımızda Aşıqlar hamısı müsbət surətlərdir. Onlarda əsil insanlara məxsus ən incə, zərif, nəcib xüsusiyyətlər təsvir edilmişdir.

M.Füzuli insanlığa, vətənə, elə aşiq bir sənətkardır. «Aşiq» haqqında bizim böyük alimimiz Məmməd Cəfər müəllimin aşağıdakı sözlərini lütfə öz məqaləmə daxil edirəm: «Ümumiyyətlə, aşiq bizim klassik şeirimizdə hər yerdə həyat, səadət eşqi, xalq müdrikliyi, xalq hikmətini təmsil edir. Aşiq surətinin xalqa bağlılığını biz şifahi xalq şeirində daha aydın görürük. Füzuli kimi bizim el aşıqları aşiq Tufarqanlıdan başlamış Aşiq Ələsgərə qədər özlərini aşiq adlandırmaqla fəxr etmişlər... Ağ saçlı analarımızın da bayatılarının lirik qəhrəmanı çox zaman aşiq sözü ilə başlanmışdır». Səməd Vurğun vaxtilə demişdir ki, «nə üçün Füzulini 400 il bizim xalq əzbərdən oxuyur? Çünki bu şeirlərdə xalq ruhu yaşayır».

Şairin «Leyli və Məcnun»un xalq arasında çox sevilib bununla bağlı hətta variantlar da meydana gəlmişdir. Azərbaycan xalqı böyük şairimiz haqqında belə bir məsəl – aforizm yaratmışdır:

*Məcnun dərd əlindən dağa çıxdı
Dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı.*

Sonralar xalq arasında şair əfsanəyə çevrilir, onda bu məsəl belə dəyişdirilir:

*Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı
Dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı.*

Azərbaycan xalqı içərisində dolaşan rəvayətlərdən birində göstərilir ki, daha şairimizə Ulu Tanrının vergisini, ilhamını Xızr peyğəmbər gətirmişdir.

«Leyli və Məcnun» dünya şöhrətli dastandır. Bütün orta əsrlər ədəbiyyatında «Leyli və Məcnun» dastanının təsiri özünü göstərmişdir. Diqqətəlayiqdir ki, «Leyli və Məcnun» Füzulinin qələmindən çıxıb bütün Şərqi səs salıb. Dastana diqqətli yanaşma göstərir ki, Məhəmməd Füzuli poemasında doğma xalqının şifahi söz sənətindən nə qədər incilər, mirvarilər seçib götürmüş, öz poeziyasının seyrinə salmışdır. Diqqət edilsə, «Leyli və Məcnun» və «Əsli və Kərəm» dastanlarında oxşar cəhətlər çoxdur. Məsələn, hər iki dastanın

qəhrəmanı uzun nəzir-niyazdan sonra dünyaya gəlir. «Səhərişi gün Ziyad xan Gəncə əhlini fəqir-səğirən hər nə ki var, bir yerə cəm elədi, qarınları doyurdu, əyinlərini geydirdi, əlsiz-ayaqsızlara pul verib yola saldı. Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçəndən sonra Ziyad xanın bir oğlu, Qara keşişin də bir qızı dünyaya gəldi».

«Leyli və Məcnun»da:

*Çox nəzrlər etdi hər məzarə
Çox qıldı niyaz girdikərə
Çün vədə irişdi doğdu bir ay
Xurşid ruxiylə aləmar ay.
Ol növrəsə Qeys qoydular ad,
Zatında çün var idi məhəbbət
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.*

Ziyad xanın oğlunun adını Mahmud, qızın adını da Məryəm qoydular. Əsli və Kərəm bir-birini görüb məhəbbətə düşər oldular. Məlumdur ki, sonralar Qeys Məcnun, Mahmud da Kərəm olur. Həm Qeysin və həm də Kərəmin M.Füzuli demişkən:

*Zatında çün var idi məhəbbət
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.*

M.H.Təhmasib yazır ki, «Əsli və Kərəm» Azərbaycanda çox böyük təsir dairəsinə malik olan «Leyli və Məcnun» əfsanələrindən də müəyyən dərəcədə faydalanmışdır. Əsərdə Kərəmin Məcnuna bənzədildiyi yerlər çoxdur.

*Kərəm deyər mən nə idim, nə oldum
Cismim tük çıxartdı Məcnuna döndüm.*

*Yaşılbaşlar uçub qonar göllərə
Məcnun kimi düşdüm çöldən çöllərə.*

*Kərəm deyər düşdüm qürbət ellərə
Gələn ağlar, gedən ağlar yol ağlar.*

Məhəmməd Füzuli Leylini belə tərif edir:

*Əndamı lətifeyi-ilahi
Dəryayi-lətafət içrə mahi
Şahbaz baxışlı, ahu gözlü
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü.*

Kərəm isə Əslini belə tərifləyir:

*Sallana-sallana çıxdı qarşıma,
Boyu sərv, yanaqları al Əslim.
Nə huri, nə mələk ona tay olmaz
Dili şəkər, dodaqları bal Əslim.*

*Qara vəsmə çəkib qələm qaşına
Ağ ipək çalması çalıb başına
Sinə bənzər ahu-ceyran döşünə
Aç qolların, gəl boynuma sal Əslim.*

Poemada təsvir olunur ki, Məcnun və Leylini bir-birindən ayırırlar. Məcnun Leylinin həsrətini çəkir:

*Gördü ki, behiştə hur gəlməz
Gün çıxdı hənuş nur gəlməz.*

M.Füzuli deyir:

*Leyli demə – cənnət içrə bir hur
Məcnun demə – zülmət içrə bir nur.*

Kərəm deyir:

Bənzər Əsli cənnətdəki huriyə.

Dastanda Əslini də Kərəmdən ayıraraq aparırlar. Kərəm həsrətlə sevdini axtarır:

*Aşdı getdi qarşı dağlar ardına
Xan Əslim yadıma düşdü aqlaram
Heç təbiblər çarə etməz dərdimə
Xan Əslim yadıma düşdü aqlaram.*

«Leyli və Məcnun» poemasında deyilir:

*Vardır bu həşəmdə min qəbilə
Hər təifə içrə min cəmilə
Bir-bir qılalım gamu sənə ərz
Yetsin yerinə bizə olan fərz.*

«Əsli və Kərəm» dastanında deyilir:

«Kərəmin atası Ziyad xan əhvalatdan halı olub dedi: Oğul, sən gəl, o qızın eşqini ürəyindən çıxart. Mən burada könlün istədiyi bir qızı sənə alım».

«Leyli və Məcnun» poeması ilə «Əsli və Kərəm» dastanının daha bir sıra oxşar cəhətləri vardır. Məsələn, Füzuli «Leyli və Məcnun»da Məcnunun «dağ», «çəsmə», «Ahu», «Kəbutər» (göyərçin) və sairə ilə müsahiblərini təsvir edir. «Əsli və Kərəm» dastanında Kərəmin «yol», «badi-səba», «durna», «meşə», «qaya», «çay» və sairə ilə müsahibə və görüşləri vardır. Bu barədə M.H.Təhmasib yazır: «Dastan boyu Kərəm öz sevgilisini müxtəlif adamlardan, cansız körpülərdən, meşələrdən, qayalardan soruşduğu kimi qurddan da soruşur. Əlbəttə, bu gəlişgözlə, yaxud təsadüfi deyil. Bu istər-istəməz oğuzların qədim totemi olan müqəddəs boz qurdu və «Kitabi-Dədə Qorqud»un ikinci boyunda Qazan xanın «Qurd üzü mübarək» olar deyib əsir aparılmış ailəsini qurddan soruşduğunu yada salır». Diqqətəlayiqdir ki, hər iki dastanda ceyran əhvalatı vardır.

Məhəmməd Füzuli deyir:

*Boynu burulu, ayağı bağlı,
Şəhlə gözü nəmli, canı dağlı
Əhvalına rəhm qıldı Məcnun
Baxdı ona tökdü aşkı-gülgün.*

Məcnun ovçuların əlindən alıb ahunu azad edir:

*Üz urdu üzünə, qıldı əfqan
Göz sürdü gözünə, oldu gıryan.*

Kərəm göz dolandırdı gördü ki, ovçular iki quzulu bir ceyranı vurublar. Ceyran balalarının yanında inildəyir. Qızıl qanı gülləri qıp-qırmızı qızardıb.

*Güllə dəyib bu ceyranın üzünə
Qan tökülüb topuğuna, dizinə
Gözü bənzər xan Əslimin gözünə
Əsli xanın ceyranıdır bu ceyran.*

Kərəm gəlib ceyranın yaralarını bağladı, aparıb yaxındakı mağaraya qoydu, sonra sazını dilləndirib dərddli-dərddli oxumağa başladı:

*İnsan acəb zalım oldu qazılar,
Sınəsində yaraları sızılar,
Kərəm kimi öz yurdunu arzular,
Bu dağda bir ceyran ağlar, inildər.*

Daha bir maraqlı cəhət. Böyük aşığımız Molla Cümə Leyli, Məcnun, Əsli, Kərəmin faciələrini şeirlərinin birində eyni bir bənddə xatırlayır:

*Ey dünya əlindən gedərəm dada,
Əsliyə Kərəmi yandırdın oda,
Başında məskəni quşlar yuvada
Məcnunla Leylanı neylədin, dünya.*

M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasında indicə bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı daha bir sıra məqamlar var. Yada salaq ki, Leyli çox ağır vəziyyətdə müxtəlif əşyalara müraciət edir və öz dərddini söyləyərək onlarla öz vəziyyəti arasında oxşarlıq tapıb aydınlaşdırır. M.Füzuli Leylinin bu vəziyyətini möcüzəli bir dillə qələmə alır, oxucunun hiss və duyğularını cilovlayır. Leylinin çıraq, pərvanə, Ay, səbə, bulud, baharla söhbətləri poemanın ən təsirli yerlərindəndir. Məlumdur ki, bu epizod Nizamidə yoxdur, böyük Füzulinin ixtirasıdır. Bizə görə, bu təsirlərin kökü gedib xalqımızın ən qədim söz sənətinə çıxır. Əgər diqqət edilsə, xalqın Əslinin dili ilə söylədiyi çoxlu yanıqlı qoşmalar məhz Leylinin şikayətləri mövzusunda.

Məhəmməd Füzuli «Leyli və Məcnun»da Leylinin dili ilə deyir:

Çıraq

*Sən gecə həmin yanarsan ey zar!
Mən gecəvü gündüzəm giriftar.*

Pərvanə

*Bir görməyə yarı can verərsən,
Bir zövqə iki cahan verərsən.*

Ay

Kim aşiqisən bir Afitabın.

Səbə

*Mən bərgi-xəzanəm, olmuşam xur,
Sən tazə bəharəsən tələbkər.*

Əbr-bulud

*Dəryalara tökmə abi-ruyin!
Al suyu bu çeşmə-xunfəşəndan.*

M.Füzuli Leylinin dili ilə bu sözləri söyləyir. Əlbəttə, bunların Kərəm və Əslinin dastanda müxtəlif əşyalara, canlılara müraciətlə dediyi sözlər arasında çox sıx əlaqə görünür.

Burada çox maraqlı və əhəmiyyətli bir cəhət ortaya çıxır. Ay və Günəş haqqında Azərbaycan xalqı çoxlu miflər yaratmışdır. Ay və Günəşin bacı və qardaş olması, Ay və Günəşin sevgililər olması, Ay və Günəşin ana və bala olması haqqında və sairə. Səməd Vurğun bu miflərin birisindən istifadə edərək «Ayın əfsanəsi» kimi qüdrətli bir poema yaratmışdır. Səməd Vurğunda Ay və Günəş ana və baladırlar. Məhəmməd Füzulinin Leylinin dili ilə dediyi misradan görünür ki, Ay və Günəş məhz sevgililərdir. Leyli Aya müraciətlə deyir: Sən bir Afitabın – Günəşin aşiqisən. Bu mifdə həttə deyilir ki, Ay Günəşi qısqaqır, ona deyir ki, sən gündüzlər çıxma, sənün üzünü görməsinlər. Günəş isə cavabında deyir ki, mənim tikanlarım var, üzümə baxanların gözlərinə batırıram. Deməli, böyük dahi şairimiz məhz bu mifi bəyənmiş və ondan istifadə etmişdir. Bizə görə, bu da Azərbaycan mifologiyasına böyük şairimizin qiymətli hədiyyəsidir. Diqqətləyiq ki, hər iki dastanın sonunda rəmzi epizodlar vardır. Məsələn, Kərəmin yanması, Əslinin ölümü, Leylinin, Məcnunun ölüm səhnələri, Zeydin yuxusu və sairə.

«Əsli və Kərəm» dastanında xalq bitgin və mükəmməl surətlər yaratmışdır. Əsli, Kərəm, Sofi, Ziyad xan, Qara keşiş, Qəmərbanu və sairəni xalq çox diqqətlə və ustalıqla işləmişdir. Hər bir surətin dastanda özünəməxsus yerli-yerində mövqeyi vardır. Xalqın bu surətləri yaradıb formalaşdırması

işində ustalığı bizi heyran edir. Dastanın əsas surətlərindən biri də Qara keşişdir. Azərbaycan xalqı ermənilərin bütün xasiyyət və xislətinə bələddir. Çünki əsrlər boyu xalqımız bu bədxah qonşunun hər bir üzünü görmüşdür. İndiki ermənilərin yalan, aldatmaq, xəyanətkarlıq, satqınlıq, kin-küdurət, xəbislik, qəddarlıq, alçaqlıq, intiqamçılıq, içi çürüklük, məkr və sairə hamısını Azərbaycan xalqı tapıb, Qara keşişin surətində əyani surətdə toplamışdır. Qara Keşişin əlində Əsli və onun anası qara qula çevrilmişlər. Qara keşiş ömrü boyu onu adam eləyən, ona çörək verən, ailəsini dolandıran qonşusuna bütün abır-həyasını itirərək xəyanət eləyir.

Biz indiyə qədər Qara keşişi tənqid eləmişik ki, niyə qızını Kərəmə vermir, niyə öz doğma balasını oda-közə atır, nəhayət məhv edir. Keşişi öz qızına düşmən kimi qələmə vermişik. Ancaq heç vaxt açıqca deməmişik ki, Qara keşiş Kərəmə, müsəlmana, türkə sonsuz nifrət bəsləyir. Onu öz qızını məhv etməyə vadar edən də məhz Kərəmə olan nifrətidir. Bir neçə dəfə dastanda onun ağzından aşağıdakı sözləri eşitmişik. «Xan sağ olsun, biz erməniyik, siz müsəlman, ölsəm də qızımı müsəlmana vermərəm». Qara keşiş Tiflisdə knyaza deyir: «Mən qızımı bir müsəlman oğlunun əlindən qaçıdırıb sənə pənah gətirmişəm». Qara keşiş qızına deyir: «Nə qədər ki, mən sağam o müsəlman oğlunun üzünü görməyəcəksən. Yenə Qara keşiş dastanın lap sonunda Süleyman paşaya deyir: «Əvvəla mən erməniyəm, o müsəlmandı». Yadımıza salaq ki, o, Kərəmin başına nə oyunlar gətirir, onu oğru adlandırır, böhtanlar atır və heç vaxt bir dəfə də olsun Kərəmlə adam kimi danışmır. Kərəmə açıq-açıqına öz məramını alçaq, satqın fikirlərini demir, onu dəfələrlə alladır və uçuruma aparır. Qara keşişin erməni mənəviyyəti var, xalq onu dastanda çox ustalıqla açmışdır. Kərəm açıq-rəqəbli, kəramət sahibi, hər şeyə inanan, geniş qəlbli, insanlarda milliyyətinə, dininə görə fərq görməyən bir şəxsdir.

Biz xəzinədarı qəddarlıqda, xanı isə yumşaqlıqda təqsirləndirmişik. Xan bilir ki, xəzinədar bu məhəbbətə yol ver-

məyəcəkdir. Xan onu da bilir ki, bu məhəbbəti boya-başa çıxara bilməyəcəkdir. Düşünürsən, dastanı nə xan, nə də vəzir yaradıb, dastanı yaradan xalqdır. Çıxarılan nəticə də, qənaət də xalqa məxsusdur. Deməli, dastanı düzüb-qoşan xalqın qənaəti belədir. Azərbaycanlıların və ermənilərin məhəbbəti baş tutmur. Həyat boyu bəzən baş tutsa da xalq dastan vasitəsilə buna yol vermir. Əhməd bəy Ağayev bu məhəbbəti cinayətkar məhəbbət adlandırır. N.Nərimanov xalqın gəldiyi qənaəti başqa cür mənalandırır. Ədibə görə bu gənclərin məhəbbəti idealdır, əlçatmaz bir ideal. Bu ideal baş tutsa idi, məhəbbət öz müqəddəs mənasını itirərdi.

Diqqətləyiq və ibrətamiz bir mülahizə. Yuxarıda da deyildiyi kimi dastanı yaradan xalqdır, Azərbaycan xalqıdır. Xalq istəsəydi, Əsli və Kərəmi qovuşdurardı. Şah İsmayilla Gülzarı, Alı xanla Pərixanımı, Qurbani ilə Pərinə, Valehlə Zərnigarı, Abbasla Gülgəzi qovuşdurduğu kimi. Deməli, Azərbaycan xalqı özü bunun qeyri-mümkünlüyünü başa düşüb dastanı belə tamamlamışdır. Hər şeydən əvvəl müəlliflə – xalqla razılaşmalıyıq. Qara keşişi qəddar, xəbis, rəzil, məkrli, Ziyad xanı da mülayim, humanist, xeyirxah yaradan da xalqdır. Kərəmi gözüyaşlı ölkələri, obaları gəzdirən də xalqdır. Öz doğma balasını, türk oğlunu xalq yandırır külə döndərir, ancaq erməni ilə məhəbbətinə icazə vermir.

Əsli «Əsli və Kərəm» dastanını baş qəhrəmanlarından biridir. Fikirləşdim, mən Əsli surəti haqqında nə yazım, onu necə səciyyələndirim. İlk öncə qarşıma Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun» dastanının baş qəhrəmanlarından biri olan Leyli surəti çıxdı. Əslinin də başına Leylinin başına gələnələr gəlir. O da ömrü boyu Leylinin iztirablarını çəkib. Məsələ burasındadır ki, Əsli milliyyətə ermənidir. Ancaq dastanı yaradan Azərbaycan xalqı onu bir türk qızı kimi təsvir edir. Əsli bütün sevgisi, məhəbbəti, davranışı, həyata, dünyaya baxışı, sevgilisi Kərəmə münasibət etibarilə sözün həqiqi mənasında türk qızıdır. Ona Əsli adını da dastanı formalaşdıran Azərbaycan xalqı qoyub. Azərbaycanda öv-

ladını evləndirən valideynlər əsli-nəcabəti olan ailə axtarır, əsli-nəcabəti olan qız axtarır. Bizim məişət mərasimlərindən birində deyilir:

*Əzizim qızıl alma,
Bu dağa düzül alma,
Əsil al, çirkin olsun
Bed əsil gözəl alma.*

Dastan boyu Əsli öz gözəlliyi, ağılı, səbri, qayğıkeşliyi, sədaqəti və mülayimliyi ilə seçilir. Diqqət edilsə, onda erməni xasiyyəti, xisləti, əxlaq normaları təsvir olunmur. Bu da, heç şübhəsiz, dastanı yaradan Azərbaycan xalqının arzusu və istəkləri ilə bağlıdır.

Əslinin ah-naləsini, şikayətlərini oxuduqca gözümüzün qabağında Məcnunu itirən Leylinin daxili, mənəvi iztirabları, bir müddət yoxa çıxan Qəribin həsrətini çəkən Şahsənəmin inilti və sızıltılarını, ikicə doğma balasının Qara vəzir tərəfindən qətlə yetirilən Pərixanımın («Alıxan və Pərixanım» dastanından) fəryadı, butası zəhər quyusuna atılan Gülgəz Pərinin Şah Abbas hələmxanasındakı zilləti və sairə canlanır. Deməli, Əsli adlarını çəkdiyimiz məhəbbət dastanlarının qadın qəhrəmanlarının doğma bacısıdır, türk qızıdır. Mən ali məktəb tələbələri üçün folklordan çap elədiyim ilk dərslikdə Əsli surəti haqqında aşağıdakı sözləri yazmışdım: «Əsli də xalq tərəfindən ustalıqla yaradılmış bir surətdir. O, ismətli, namuslu, sədaqətli bir qızıdır. Lakin o, ata-anasının əsiridir. Əsli bir növ Leyli surətini xatırladır. O da Leyli kimi haqsızlığa etiraz edə bilmir, atası hara istəsə, onu zorla aparır. Əsli düşdüyü faciələrin əsil səbəbini, kökünü görə bilmir. Əsliyə görə onu belə ağır vəziyyətə salan fələkdir:

*Əsli deyər, mən istəram ürəkdən,
Keş bizi qurtarmadı kələkdən,
Şikayət eyləram qanlı fələkdən,
Yazı yazan yazıb belə işləri.»*

(Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1992, səh.384)

Salman Mümtazın əldə etdiyi şeirlərdən birində deyilir:

*Sizə qurban olum oturan qızlar,
Sağalmaz sinəmdə yara deyirlər.
Bir dərdə düşmüşəm yoxdur dərmanı
Bulunmaz dərdimə çara deyirlər.*

Məhəmməd Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasında Leylini cənnətdə hur adlandırır. «Əsli və Kərəm» dastanında Kərəm bir neçə yerdə Əslini cənnətdə huri, mələikə adlandırır.

*Bir behişt hurisi qalxdı yerindən.
Əsli xanım behiştəki huridir.
Əslim bənzər behiştəki mələyə və s.*

Bunlar dastan qəhrəmanının türk qızına dediyi sözlərdir. Əsli Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatının yaratdığı qadın surətləri içərisində xüsusi bir yer tutur, ona görə də xüsusi bir məhəbbətə layiqdir.

Şübhəsiz, «Əsli və Kərəm» dastanının ən baş surəti və qəhrəmanı Kərəmdir. Kərəm surəti haqqında folklorşünaslığımızda müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Hər şeydən əvvəl Kərəm sözünün mənası haqqında az da olsa danışılmışdır. Məhəbbət dastanlarımızı tədqiq edən professor Məhərrəm Cəfərli yazır ki, «Kərəm» adı ərəb mənşəlidir və «Kəramə» sözündəndir. «İslam lüğəti» yazır: Kəramə (cəmi kəramət) sözü səxavətli, genişürəkli olmaq mənasındadır. «Ərəb və fars sözləri» lüğətində həm Kərəm, həm də Kəramət sözü var. Kəramət sözünün qarşısında «lütf», ehsan, əzizləmə, hörmət, xariqüladə hal (dini), bir pirin göstərdiyi möcüzə sözləri yazılmışdır. Kərəm sözünün isə qarşısında «alicənablıq», «comərdlik», «lütf», mərhəmət, bağışlama sözləri vardır. Bunlardan başqa, «Kərim» sözü də var, onun qarşısında isə səxavətli adam, comərd, Quran ayələrindən hər biri kimi sözlər var. Əfrasiyab Bədəlbəylinin «Musiqi lüğətində» Kərəmi sözünün qarşısında yazılıb: «Azərbaycan zərbli muğamı, Aşıq yaradıcılığından «Əsli və Kərəm» məhəbbət dastanı formasında musiqi şeir kompozisiyası». Əslinə qalsa, kərəm, kərim, kəramət, ikram dilimizin, necə deyirlər, doğ-

ma sözləridir. El dilində tez-tez «allah Kərimdir» ifadələrini işlədirik. Ancaq deməliyik ki, Kərəm öz xasiyyəti, davranışı, təbiəti, hərəkətləri etibarilə yuxarıda dediyimiz mənalari özündə ehtiva edir. Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda, folklorşünaslığımızda «Əsli və Kərəm» dastanı ilə əlaqədar Kərəmin özü – obrazı haqqında mülahizələr olmuşdur.

Bəzi mülahizələrə görə, Kərəm tarixi şəxsiyyət olmuş, özü də məşhur şair imiş. Əlbəttə, biz tarixin səhifələrində Kərəmi tapa bilməmişik. Vaxtilə akademik Həmid Araslı yazmışdı ki, «Aşıq Qərib» dastanı XVI əsrin əvvəllərində yaşamış «Qərib» təxəllüslü bir aşığın yaradıcılığıdır. Ancaq biz Qəribi tarixin səhifələrində tapa bilmədik. Sonradan axtarışlar nəticəsində aydın oldu ki, «Aşıq Qərib» dastanı dünya xalqları içərisində yayılmış beynəlxalq süjet əsasında formalaşmış. Onu da Azərbaycan aşıqları edib, kökü isə gedib «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarına çıxır. Qurbanini, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasımı, Aşıq Valehi tarixdən tapdıq, Qəribi yox.

Əlbəttə, Kərəm dastan qəhrəmanı kimi böyük bir sənətkardır. Onun qoşmaları Azərbaycan aşıq sənətinin qızıl fonduna daxil olmuşdur. İsrail Abbaslı məşhur türk folklorşünası Pertev Nailinin aşağıdakı sözlərini «Əsli və Kərəm» dastanının izi ilə» adlı məqaləsində vermişdir: «Əsli və Kərəm»in Kərəm dədə, ya da aşıq Kərəm adında bir şairin yazmış olduğuna çox qüvvətli ehtimal edirik». Yuxarıda dedik ki, Həmid Araslı dastanın XVII əsrdə yaranıb və XVIII əsrdə isə daha da təkmilləşdirilməsini yazmışdır. M.H.Təhməsin yazır: «Bizcə, bu dastanın «müəllifi», yaradıcısı olan Kərəm Dədə öz zamanəsinin aşıq tərzində yazıb yaradan şairləri, dədələri içərisində öz savadı, öz biliyi, məlumatı ilə də başqalarından fərqlənən bir sima imiş. O, Nizamidən də, ərəb rəvayətlərindən də xəbərdar imiş». Türk alimi professor Ağah Sirri Ləvənd yazır: «Kərəm ilə Əsli bir xalq hekayəsidir. Hekayə qəhrəmanı olan Aşıq Kərəmin XVII əsrin əvvəllərində yaşamış bir saz şairi olduğu təxmin edilir. Kərəmin

sevgilisi Əslini aparmaq üçün qürbətə çıxması tarixi aşığılar arasında 1608-ci il olaraq göstərilir».

Dünya xalqlarının folklor yaradıcılığının ümumi, oxşar qanunauyğun-luqları var. Bu qanuna görə hər bir folklor əsəri ilk öncə bir şəxs – sənətkar tərəfindən yaradılır. Bu əsər sonra xalqın istifadəsinə verilir. Əgər xalq onu qəbul edərsə, onun ömrü, yaşayışı sonra başlayır. Bu cəhəti biz folklorumuzun bütün janrlarına, o cümlədən məhəbbət dastanlarına da aid edə bilərik. Təsəvvür edək ki, məhəbbət dastanlarının da ilk, ibtidai yaradıcısı bir el sənətkarı olmuşdur. Ancaq belə bir məsələ də var ki, «Əsli və Kərəm» dastanında Kərəmdən başqa Əsli, Sofi, Qara keşiş, Ziyad xan kimi surətlər də var, onların dilindən də qoşmalar deyilir. Bu qoşmaların müəllifi Azərbaycan aşığıdır. İstisna olunmur ki, bu Azərbaycan aşıqları içərisində dastanın ilk, ibtidai yaradıcısı Kərəm təxəllüslü sənətkar xüsusilə fərqlənmiş, digər aşıqlarımız da başqa surətlərin dilindən söylədiyi qoşmaları Kərəmin adına bağlamışlar.

Macar alimi Kunoş XIX əsrdə bizim «Koroğlu», «Şah İsmayıl», «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm» dastanları haqqında danışmışdır. «Koroğlu» və «Şah İsmayıl» dastanlarından hətta parçalar da vermişdir. «Aşıq Qərib» və «Əsli və Kərəm» dastanlarından çox az miqdarda qoşmalar da əlavə eləmişdir.

İ.Kunoşun «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında fikirləri çox maraqlıdır. O yazır: «Qərib və Şahsənəm öz məhəbbətinin bəhrəsini görürlərsə, bədbəxt Kərəm yalnız o biri dünyada öz sevgilisinə qovuşur. Kərəm şahzadədir, ancaq səyyar nəgəmkar olmaq üçün öz atasının, şahın sarayını tərk edir, erməni keşişinin qızı sevgilisi Əslinin dalınca hər yeri gəzir. Onun sərgərdanlığı illərlə davam edir və illərlə də ən acı şikayətlər çıxan sazı dillənir, mahnıları səslənir. O zamanki sevgilisi Əslini ağuşuna almaq vaxtı gəlib çatır, elə o zaman da onun bədbəxtliyi yetişir. Ehtiras odu onda o qədər güclü idi ki, ondan alov çıxır və məhəbbət alovu onu kül edir. Ya-

zıq Əsli küldən ayrılma bilmir, 40 gün, 40 gecə Əsli ağlayır. Kərəmin yerdə qalmış külünü öz saçları ilə yığanda ondan qopan qığılcım Əslinin saçlarına düşür və onu da alov bürüyür, onların məhəbbəti yalnız küldə birləşir. Elə indi də aşiq Kərəm bütün aşıqların ustadıdır. İndi də onun mahnılarını oxuyurlar. Bütün Böyük və Kiçik Asiyada elə bir guşə yoxdur ki, bədbəxt Kərəmin mahnılarını onun xələfləri oxumamış olsun. Bütün böyük aşıqların xələfləri olur. Xələflərin ixtiyarında yalnız balaca saz olur».

Sonra Kunoş xalq romanlarının, qəhrəmanlıq dastanlarının xüsusiyyətlərindən, mənşəyindən danışır. O, göstərir ki, «Şah İsmayıl», «Aşiq Qərib», «Əsli və Kərəm» öz ideyası etibarilə xəlqi əsərlərdir, xalqa məxsusdur. Bunların meydana gəlməsi məsələsindən bəhs edərək o göstərir: «Hətta bu günkü xalq kitabları Azərbaycan mənşəli adamlardan yazılmışdır. Bunu müəyyən dərəcədə çoxlu Azərbaycan xüsusiyyətlərini saxlamış dil göstərməkdədir. Bir də ki, heç şübhə ola bilməz ki, bunlar xalq mənşəlidir». «Dil və məzmunundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, onların ilk vətəni, İran türklərinin, yəni azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olmuşdur».

Uzun müşahidələrdən sonra mən şəxsən onu əlavə etmək istəyirəm ki, Kərəm sözü bilavasitə Allahla, Ulu Tanrı ilə bağlıdır. Ona görə mən belə hesab edirəm ki, Kərəmin mifoloji kökü ulu Tanrı ilə bağlıdır. Çox diqqətəlayiqdir ki, Azərbaycan xalqı Əhmədbəy Ağayevin nəzərdə tutduğu türk qövmlərinin torpaqlarında məhz Kərəmi gəzdirir. Özü də bu torpaqlarda hansı elə, obaya, dağa, meşəyə daxil olursa, Kərəm onu tanıyır və Sofi lələyə bu yerlər haqqında məlumat verir. Başqa sözlə, bu yerlər hamısı Kərəmə tanışdır. Bir də axı Azərbaycan xalqı türk qövmlərini bu tarixi torpaqlarda nə üçün məhz Kərəmi gəzdirir. Abbas Tufarqanlı, Qurbanini, Sarı Aşıq, Xəstə Qasımı, Aşiq Valehi yox. Bizə görə, bizim gənc folklorşünaslarımız Kərəmin mifoloji başlanğıcı haqqında düşünüb axtarışlar aparmalıdılar.

Türk dünyasının məşhur folklorşünas alimləri Salman Mümtaz və Əmin Abidin «Əsli və Kərəm» dastanı və Kərəm surəti, onun şəxsiyyəti və fəaliyyət dairəsi haqqında çox qiymətli mülahizələri vardır. Bu mülahizələrin, ümumiyyətlə, folklorşünaslıq elmimiz üçün misilsiz əhəmiyyəti vardır. Salman Mümtaz 1930-cu illərin əvvəllərində Leninqradda Şərqşünaslıq İnstitutunun arxivində işləyərkən «Əsli və Kərəm» dastanına məxsus bir neçə qoşmaya rast gəlir. Onları Azərbaycana gətirib «Ədəbiyyat qəzetəsi»ndə çap etdirir (13 iyul 1936). Sonradan aydın olmuşdur ki, Salman Mümtazın bu qoşmaları götürdüyü mənbə məşhur Azərbaycan şairi Əndəlib Qaracadağının əlyazmasıdır. Burada «Əsli və Kərəm» dastanından 8 qoşma var, 6-sı Kərəmin, 2-si Əslinin adına-
dır.

*Durna, gedər olsan bizim ellərə
Yara söylə başdan keçən halları.
Qohum-qardaş, yar-müsaib olanlar
Dəxi çıxıb gözləməsin yolları.*

*...Mən Kərəməm işim yoxdur xanının
Qapına gəlmişəm dilü canının
Ah çəkəndə didəm dolur qanının
Yadıma düşəndə Əsli elləri.*

Salman Mümtazın mülahizələri içərisində bizi maraqlandıran bilavasitə onun Kərəm haqqında sözləridir: «Xalq ədəbiyyatımızın şahkar dastanlarından biri də «Əsli və Kərəm» dastanıdır. Təəssüf olsun ki, bu dastan da digər bəzi dastanlarımız kimi nöqsanlı və yarımçıq bir haldadır (Bu sözlər 1936-cı ildə çap olunmuşdur). Bunun da üstündə çalışılmalıdır. Çünki «Əsli və Kərəm» dastanı unudulacaq dastanlardan deyildir. Bu dastan da «Koroğlu» dastanı ilə əsrlərlə yan-yanası yaşanmış və bundan sonra da bir çox əsrlər yaşayacaqdır. «Əsli və Kərəm» dastanının bir çox parçaları və qolları hələ indi də aşıqlarımızın və zövqərpərvər elimizin, xalqımızın yadında, hafizəsində saxlana bilmişdir. Kərəmin

özünə gəldikdə bu da Sarı Aşıq kimi real bir sima və həqiqi bir şəxsiyyətdir... Qarabağlı Nigari təxəllüslü Mir Həmzə Əfəndi... öz mətbu divanının axırlarında: «Dər bəyani mən-qəbəti gülgəsti vilayəti Qarabağ» sərlövhəli məsnəvisinin bir yerində yazır:

*Dildadələri bir özgə babət
Xublarını vəsfə yoxdu hacət
Fikr eylə gözəlləri nə rəngin
Bir yer ola təxtigahi Şirin
Aşıqlərini buna qiyas et
Fərhadı bu dəviyə əsas et
Bidillilərinin birisi «Aşıq»
Bu mərkəyə güvahi-sadiq
Mehriqlərinin biri Kərəmdir
Müştaqi-həriqi möhtəşəmdir.*

Sonra Salman Mümtaz davam edir: «Kərəm yurdumuzun yetirdiyi nadir simalardandır, Azərbaycanlıdır. Onun dastanına əhəmiyyət verərək unudulmuş parçalarını axtarıb tapmalıyıq. Aşağıdakı parçaları keçən il Leninqrada kitabxanalarında çalışdığım zaman bir əski nüsxədən tapdım».

«Əsli və Kərəm» dastanının bir yerində qızlarla gəzməyə çıxan Əsli Kərəmə rast gəlir. O, qocalmışdı, paltarları da köhnə idi. Ona görə Əsli Kərəmi tanımayıır və deyir:

— Aşıq haralısan?

Kərəm dedi:

— Qarabağlıyam. Əsli Qarabağ sözünü eşidən kimi ağladı. Baxıb gördü ki, aşıqın pal-paltarı lap tökülüb, bir ovuc ona pul verdi ki, Aşıq, sən qərib olduğun kimi mən də qəribəm, özü də Qarabağlıyam».

Salman Mümtaza görə biz «Əsli və Kərəm» dastanına əhəmiyyət verərək unudulmuş parçalarını axtarıb tapmalıyıq:

*Ey ağalar, xan Əslinin dadından
Bütün dağlar eşidibdir ünümü*

*Qadir Allah kərəm eylə, lütf eylə
Vətən sarı çevirginən yönümü.*

*...Fələk kəmənd atıb ömrüm köşkünə
Rəhmin gəlsin mənim kimi düşgünə,
İmam Həsən imam Hüseyn eşqinə
Öldürürlər tök üstümə telləri.*

Əndəlib Qaracadağının yazdığı, Salman Mümtazın tapıb ilk dəfə çap elədiyi qoşmalar «Əsli və Kərəm» dastanına daxil olan ən qiymətli incilərdir.

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və folklorşünası **Əmin Abidin** də bilavasitə Kərəm surəti haqqında çox qiymətli fikirləri vardır. Əmin Abid Bakılıdır, Əliabbas Müznibin qardaşıdır, ali təhsilini Türkiyədə almışdır. Azərbaycanın ilk qorqudşünas alimidir. O zamanlar bizim qorqudşünas alimlərimiz yazırdılar ki, «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının tədqiqatı dastanın kitab halında çapından sonra (1939) başlanmışdır. Bu fikir tamamilə yanlıştır.

Əmin Abid 1929-cu ildə («Dan ulduzu» jurnalı, №5) yazmışdı: «Mən ədəbiyyatımız tarixinin «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlamaq fikrini 1927-ci ildə Bakı Darülfununda, Bakı Pedaqoji Texnikumunda, 1928-ci ildə Bakı Maarif evinin ədəbiyyat dərnyində, «Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı» məruzələrimdə və 1927-ci ildə Ruhulla Axundov yoldaşa təslim etdiyim «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi» adlı əsərimdə söyləmişəm».

Məlum olsun ki, bizim «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazan bütün folklorşünas alimlərimizin heç birisi Əmin Abidin adını çəkməmiş, onun bu sahədə gördüyü işlərdən danışmamışlar. Əmin Abidin 1920-ci illərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazdığı bəzi məqalələri:

1. Türk ədəbiyyatına elmi bir baxış. «Dan ulduzu» jurnalı, 1929, №5.

2. Türk el ədəbiyyatının başlanğıcına əməli bir baxış. «Dan ulduzu» jurnalı, 1929, №8.

3. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr. «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1930, №3.

4. Heca vəzninin tarixi. «Maarif işçisi», 1927, №3, 4, 5, 6, 7.

5. Azərbaycan ədəbiyyatında türkcənin təkamülü. «Maarif və mədəniyyət», 1926, №2-3.

Hazırda onun yaradıcılığı ilə kim məşğul olursa da, mənim şəxsən məlumatım yoxdur. Ancaq qorqudşünaslar indi də onun adını çəkirlər.

Əmin Abid 1930-cu illərdə repressiyanın qurbanı olmuşdur. Onun folklorşünaslıq fəaliyyətini respublikamızda ilk dəfə bu sətirin müəllifi tədqiq etmişdir. 1960-cı illərdə M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada doktorluq dissertasiyası üzərində işləyirdim. Kitabxanada arxiv şöbəsi var idi. Onun rəhbəri tanınmış kitabxana işçisi, filologiya elmləri namizədi, əslən Güney Azərbaycandan olan Məmmədali Müsəddiq idi. O, arxivə gələn hər kəsə təmənnasız olaraq çox kömək eləyirdi. Mən orada Əmin Abidin «Heca vəzninin tarixi» adlı bir məqaləsinin adına rast gəldim. Ancaq nə qədər axtardımsa, kitabxanadan onu tapa bilmədim. Əlyazmaları Fondunu, digər kitabxanaları da axtardım, tapa bilmədim. Məqalə 1926-27-ci illərdə «Maarif işçisi» jurnalında çap olunmuşdur. Artıq ondan əlimi üzmüşdüm. Bir gün kitabxananın koridorunda Müzəffər müəllimə rast gəldim. Müzəffər müəllim professional kitabxanaçıdır. Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanaçılıq fakültəsini bitirib. Mən o zaman Pedaqoji İnstitutda dil və ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinin dekanı idim. Müzəffər müəllim bizim fakültəyə daxil olub ikinci bir ixtisas da almışdı. O, məni görüb çox sevindi. Mən ağrınmadım, dərdimi ona danışdım. O, məni yaxında olan bir zirzəminin yanına apardı. Bir neçə pillə aşağıdakı yarıqaranlıq otaqda bağlı qapı göründü, qapıdan böyük bir qıfıl asılmışdı. Müzəffər müəllim dedi ki, bura xüsusi bir fondur, ora daxil olmaq qəti qadağandır. Sizin axtardığınız jurnal da oradadır. Mən ondan ayrıldım və xahiş etdim ki, səy göstərsin, bəlkə ora yol tapmaq olar. Bir neçə

gündən sonra yenə Müzəffər müəllimlə rastlaşdım. O, mənə dedi ki, Paşa müəllim, gəl gedək. O, zirzəmiyə enib qapını açdı və axtardığım jurnalları gətirib mənə verdi. Mən çox sevindim, onları götürüb arxivə çıxdım və oxumağa başladım. İlahi belə də məqalə olar, dəyərli, samballı, elmi bir məqalə, elə bil kiçik bir monoqrafiyadır. Bir neçə gün məqalələr üzərində işlədim. Sonralar ilk dəfə həmin məqalə haqqında doktorluq dissertasiyasında məlumat verə bildim, qısa təhlilini apardım. Məqalənin əvvəlində Əmin Abidin belə sözləri vardır: «Türklərin şeir, musiqisini axtarmaq üçün nə Ərəbistanın qızgın çöllərinə, nə də İranın tozlu ovalarına getmək lazım deyildir, gözlərin dilimizə çevrilməsi bunun fəlsəfəsini anlamaq üçün yetişər».

Əmin Abid türk dünyasında heca vəzninin inkişaf tarixini izləmişdir. Ta atalar sözü və məsəllərdən başlayaraq 11-16 hecalı şeirlərin formalaşmasına qədər keçən yolda axtarışlar aparmışdır. Alim burada Mahmud Kaşqarının lüğətindən, şair Əlinin «Qisseyi-Yusif»indən misallar çəkərək öz mülahizələrini əsaslan-dırmışdır. Mən Əmin Abidin «Heca vəzninin tarixi» məqaləsinin bəzi hissələrini tərtib etdiyim «Azərbaycan folklorşünaslığı (müntəxabat)» (2000-ci il, səh.142-146) kitabında vermişəm. Əmin Abid bilavasitə Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəzninin inkişafı haqqında mülahizələr söyləmişdir. O, yazır: «İlk zamanlar Azərbaycan və Qafqaz oğuzlarında nə şəkildə olduğuna aid əlimizdə vəsiqə yoxdur. Yazılı ədəbiyyatımızda heca nümunələrinə Xətəidə təsadüf edirik. Xətainin maddi və mənəvi tərbiyə etibarilə ərəb və əcəm kulturalarının xəlitəsindən meydana gələn bir padşah olmasına rəğmən xalq üçün də əsər yazmışdır». Əmin Abid heca vəznindən danışdıqca şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın bir sıra məsələlərinə toxunur, türk, Azərbaycan şair və aşıqlarının şeirlərindən misallarla öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışır. Azərbaycan dastanının qəhrəmanı kimi məşhur olan Kərəm barədə də o, maraqlı fikirlər söyləyir. Əmin Abid onu əfsanəvi bir qəhrəman adlandırırsa da, əslində Kərəmdən

tarixdə olmuş şəxsiyyət, qüvvətli bir şair kimi danışır. O, deyir: «Kərəmin sayəsində heca vəznı hecanın bilxassə bu gün çox inkişaf edən «onbirlisi» bizim ədəbiyyatımızda da yerləşərək inkişaf etdi.

Kərəmin hecası Xətəinin hecasından qüvvətlidir. Müəllif Kərəmi, onun yaradıcılığını bir az da idealizə edərək belə bir nəticə çıxarır: «Kərəm türk oğuz türkcəsinin heca sahəsində yetişdirdiyi Füzulisidir». Burada müəllif Kərəm ilə bir dövrdə özünün dediyi kimi, XVII-XVIII əsrlərdə yaşayan Anadolu aşiq-şairlərindən Qaraca Oğlan, Aşiq Ömər, Gövhəri, Dərdli, Qul oğlu və başqalarının əsərlərindən nümunələr gətirir. Kərəmi isə «xalqımız əzbərdən bildiyi üçün» ondan misal vermir. Bir də ona görə ki, «Kərəm haqqında xüsusi tədqiqatımız var» deyir. Biz ümid edirik ki, Ə.Əbidin çap etməyə imkanı olmadığı bu kitabı və həm də Ruhulla Axundova təqdim etdiyi «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi» kitablarının əlyazmaları tapılıb üzə çıxarılaçaqdır. Daha sonra Əmin Əbid belə bir nəticəyə gəlir ki, Kərəmin hecası ona qədər olan şeirlər içərisində ən mükəmməlidir. Məhz ona görə də yeni heca vəznli xalq şeirində kamilləşdiyi və şöhrət tapdığı üçün hətta «saray ədəbiyyatına belə nüfuz etdi». Buna da misal olaraq ədib Azərbaycanda M.P.Vaqifin yaradıcılığını göstərir. «Vaqif qüvvətli şairliyi nəticəsində müasirlərinin əksəriyyəti tərəfindən qollanıldı». Daha sonra: «Bizim ədəbi sahəmizdə onbirlik hecanın 17 və 18-ci əsrlərdə çox məqbul olması Xətai ilə başlayan və Kərəm ilə qüvvət və şəxsiyyət qazanan hərəkətin nəticəsidir. Vaqifin hecası – aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyəsi dolayısı ilə Xətai və Kərəmdən çox fərqli və bişgindir».

Görkəmli ictimai xadim, publisist və dramaturq **Nəriman Nərimanovun** da «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında dəyərli fikirləri vardır. N.Nərimanov xalq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini peşəkar folklorşünas kimi təhlil edir. N.Nərimanova görə sənətkarlar xalq ədəbiyyatına müraciət etməli, ondan öz əsərləri üçün mövzu götürüb işləməlidirlər.

Ancaq xalq ədəbiyyatı nümunələrini qətiyyənlə dəyişmək, təhrif etmək olmaz.

Öz xalqına, onun mənəvi dünyasına, istedadına vurulan görkəmli sənətkarın hərtərəfli fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsini aydınlaşdırmaq üçün bunların tədqiq edilib üzə çıxarılması vacibdir.

Görkəmli ədibə görə, xalq yaradıcılığında xalqın bütün həyatı əks olunur. Ədib deyir ki, «elin inşası, elin güzgüsüdür. Bir elin, qövmün ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun inşasından bilmək olar». Bu mənada xalq ədəbiyyatının böyük ictimai bədii, estetik və mədəni əhəmiyyəti vardır. N.Nərimanova görə, «elin əsərlərindən elin istədiyini, fikrini, bəslədiyini öyrənmək olar». Bu cəhətlər ədibə görə «el düzəldən mahnıların havacatından da onun ruhuna dair çox şeylər bilmək olar».

1913-cü ildə Bakıda Ü.Hacıbəyovun «Əsli və Kərəm» operası tamaşaya qoyulmuşdu. Opera bütün Bakı tamaşaçılarını heyran eləmişdi. Əsər həddindən artıq sevilmişdi. O zaman el arasında belə bir məsəl yaranmışdı. Hamı onu təkrar etməyi sevir: «Əsli Kərəm neçə kərəm», yəni neçə kərəm, neçə dəfə. Elə o zaman N.Nərimanov «İqbal» qəzetində operaya resenziya yazmışdı. Məqaləsində N.Nərimanov eyni zamanda xalq dastanı, onun məzmunu və ideya dəyəri haqqında öz mülahizələrini söyləmişdi.

N.Nərimanovun «Əsli və Kərəm» dastanına xüsusi yanaşma tərzidir. Ədib hər şeydən əvvəl dastanda ifadə edilmiş, tərənnüm olunmuş məhəbbət haqqında danışır. Məhəbbətin fəlsəfi mənasını aşkarlayır. İbrətamizdir ki, N.Nərimanov bəşər tarixində mövcud olan həqiqi, saf, təmiz məhəbbəti üzə çıxarır və onu özünün dediyi kimi, türk-tatar qövmünün yaratdığı «Əsli və Kərəm» dastanında tapıb iftixarla təhlil və tərənnüm eləyir. Biz «Əsli və Kərəm»də əsl məhəbbəti aramalıyıq. Türk-tatar qövmü, eli Əsli və Kərəmin dillərilə nə demək istəyir? Həqiqi, təmiz məhəbbətin nə olduğunu istəyir bildirsən, həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəs bir hissə.

dir. Onu pul ilə almaq, pula satmaq olmaz. Bu hiss şan-şövkətdən, tac və taxtdan əl çəkdirir. Bu hiss padişahı gəddən ayırmaz. Həqiqi, təmiz məhəbbət məzhəb, din bilməz və çirkin fikirlər bəsləməz.

Dünya miqyasında həqiqi, ülvi, təmiz məhəbbət yolunda çox qurbanlar gedib. Bu qurbanları həqiqi, təmiz məhəbbətdən heç nə ayıra bilməyib. Onlar qurban getməklə qələbə çalıblar. Canlarını fəda ediblər, ancaq məhəbbətləri qalıb və yaşamaqdadır. Dünyanı yaşadan da məhz belə dünyəvi, təmiz, müqəddəs, məhəbbətdir». Çox ibrətamizdir ki, N.Nərimanov bu hissləri Azərbaycan xalqının yaratdığı «Əsli və Kərəm» dastanında tapıb üzə çıxarır və dastanda öz əksini tapan bu məhəbbətin məhz türk-tatar qövlərinə xas olduğunu sübuta yetirir. «Türk-tatar qövmü – eli Əsli və Kərəmin dilləri ilə nə demək istəyir?

...Məşuqun məbudun vüsəlinə çatıb sonra ölmək ancaq həqiqi, təmiz məhəbbətin nişanəsidir. Məbud idealdır, həqiqi, təmiz məhəbbət sahibi məbuduna, məşuquna çatarsa, ideala çatır kimidir, ideala çatarsa, ideal ideallıqdan çıxar».

«Əsli və Kərəm» dastanında ədibin göstərdiyi bu problemə bağlı çox ibrətamiz bir epizod var. Bu epizod elə bil böyük N.Nərimanovun dastanda arayıb-axtardığı, tapdığı və təhlil etdiyi məhəbbətə cavabdır. «Əsli və Kərəm» dastanını Əliheydər Tahirovun topladığı, 1939-cu ildə çap elədiyi və Abbas Zamanovun redaktə elədiyi variantında belə bir epizod var. Dastanın bir yerində deyilir: Kərəm və Sofi düz bir ay yol gəlib bir qəbiristanın yanından keçəndə Kərəm gördü ki, bir cavan qız qəbir daşının üstündə oturub ağlayır. Arabir durub qəbirin dörd tərəfini dolanıb yenə də oturub başlayır ağlamağa.

Kərəm

*Kaman qaşlı, ahu gözlü dilbərim
Ahu gözlüm nə gəzirsən burada?
Divanə eylədi gözlərin məni
Ahu gözlüm nə gəzirsən burada?*

Qız

*Aşıq, xəbər alma mənim halımı
Yar eşqilə dolanıram bu yeri
Nə müddətdir yandım firqət oduna
Sar eşqilə dolanıram bu yeri.*

Kərəm

*Qaralar geyibsən yaşlıdır başın
Qüdrətdən çəkilməmiş o qələm qaşın
Atanmı ölübdür, yoxsa qardaşın
Ahu gözlüm, nə gəzirsən burada?*

Qız

*Qaralar geymişəm, yaşlıdır başım
Qüdrətdən çəkilməmiş qaradır qaşım
Nə atam ölmüşdür, nə də qardaşım
Yar eşqiylə dolanıram bu yeri.*

Kərəm

*Xoş gün görmədim dünyaya gələni
Ağlayıban gözümlə yaşın siləni,
Nəçə ildir sənənin yarın ölənini?
Ahu gözlüm, nə gəzirsən burada?*

Qız

*Payız olcaq bağlarda güllər solar
Ağlayıban gözümlə yaş ilə dolar
Sevdiyim ölənini altı il olar
Yar eşqiylə dolanıram bu yeri.*

Kərəm

*Qalxışib sonalar, göllər quruyub
Ətrafını çayır-çəmən bürüyüb
Altı ildir indi yarın çürüyüb
Ahu gözlüm, nə gəzirsən burada?*

Qız

*Sonalar uça da göllər qurumaz
Ətrafını çayır-çəmən bürüməz
Mənim yarım vəfalıdır, çürüməz
Yar eşqiylə dolanıram bu yeri.*

Kərəm

*Dağlar uzun dörd tərəfi hərami
 Ürəyimə qoydun dərd ilə qəmi
 Xan Əslimdən bedtər etdin Kərəmi
 Ahu gözlüm, nə gəzirsən burada?*

Qız

*Nazlı deyər belə qoydu ilqarı
 Ağlamaqda ömrüm olubdu yarı
 Açın məzarını, mən görüm yarı
 Yar eşqiylə dolanıram bu yeri.*

Qız başladı ağlamağa. Kərəm başa düşdü ki, qəbirdə yatan qızın nişanlısıdır.

Aşıqlər dünyadan köçür, ancaq məhəbbətləri ölmür, əbədi-dir, həmişəyəşardır. Aşıqləri yaşadan məhz könlündə məskən salan məhəbbətdir. Xalqımız dastana həmin qızla olan əhvalatı daxil etməklə məhz məhəbbətin ölməzliyini, əbədiyini nümayiş etdirir. Aşıqlərin məhəbbəti müqəddəs və əbədidir, vəfa və sədaqət isə məhəbbətin bəzəyidir.

Oxucuya aydın olsun ki, N.Nərimanovun yazdıqlarına şərhlər yazmaq çətindir. Onun yazdıqları o qədər dəqiq, qüvvətli, sərrastdır ki, elə ədibin sözlərini bütünlüklə gətirmək doğru yoldur. Ədibin, necə deyərlər, məhəbbəti bizim digər məhəbbət dastanlarımızda da xalqımız tərəfindən tərənnüm olunmuşdur. «Leyli və Məcnun», «Fərhad və Şirin», «Qurbani», «Abbas və Gülgəz», «Aşıq Qərib», «Alıxan və Pərixanım», «Şah İsmayıl və Güllüzar» və başqa dastanlarımız da belədir. Daha sonra N.Nərimanov davam edir: «Kərəmin başında qara fikirlər başlasaydı, Əsliyə tez qovuşa bilərdi. Fəqət qovuşmadı. Öldü və ölməyinə də səbəb Əslinin min cövr-cəfadən sonra tapılmağı və sonra Kərəmə verilməyi oldu. Baxınız, nə nazik bir mətləb. Nə gözəl dərin bir fəlsəfə! Nə təmiz və müqəddəs bir əqidə! Türk-tatar qövminin bu fəlsəfəsinə mürur ilə çox oxlar atıldı. Və atılmaqdadır. Fəqət qövmlər yaratdığı inşasını ölümə verməmiş və verməyəcəkdir də. Çünki qövmlər yaşayır və müqəddəs idealını

arayır. Böylə bir müqəddəs idealı olan qövmlər ölməz. Çünki həqiqi, təmiz məhəbbət idi... Səflıq, səmimilik, mehribanlıq, mərdlik, cəmərdlik türk-tatar qövminin tarixi sifətlərindən-dir desək də yarar. Böylə bir sifətlərlə tərbiyə tapmış türk-tatar qövmləri «Əsli və Kərəm» kimi nazik mətləbli, dərin fəlsəfəli əl əsəri yaradır. Bu əsərlərdən qövmləri istədiyini və fikrində nə bəslədiyini bilmək olar. Ona görə qövmləri əsərlərinə girişən ehtiyatı əldən buraxmasın gərəkdir. Qövmləri fikrini, qanacağını sözlərdən, mətləblərdən bilmək olarsa, əl düzəldən mahnıların havacatından da onun ruhuna dair çox şeylər bilmək olar...»

Bundan sonra N.Nərimanov «Əsli və Kərəm» dastanının tamaşası, rolların ifaçıları, səhnə quruluşu və sair haqqında öz təəssüratlarını bölüşdürür. Kərəm Keşiş, Sofi rollarının ifaçılarına qiymət vermişdir.

N.Nərimanov «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında əl bu dövrdə yazdığı ikinci məqaləsində də danışıbmışdır. Məqalə belə adlanır: «Məhr və Mah» yaxud «Əsli və Kərəm»in as-tarı» («İqbal» qəzeti, 1916, №294). Bu məqaləsində N.Nərimanov folklorun daha bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərini şərh eləmişdir. Məqalənin yazılmasında əsas səbəb «Əsli və Kərəm»lə əyni vaxtda «Məhr və Mah» adlı digər bir operanın tamaşaya qoyulması olmuşdur. Səciyyəvidir ki, N.Nərimanov həmin operanın tamaşasına qulaq asmış, necə deyərlər, həddindən artıq narazı qalmışdır. Gəlin, ədibin məqaləsinə müraciət edək. Ədibə görə «Məhr və Mah» müstəqil əsərdir. Onu nə üçün süni surətdə «Əsli və Kərəm»ə oxşatmağa çalışmışlar. «Məhr və Mah» operasının əsasına «Şahzadə Əbülfəz» adlı Azərbaycan məhəbbət dastanının məzmunu qoyulmuşdur. Nə üçün adını dəyişmiş və özünü də təhrif etmişlər. N.Nərimanov bu məqaləsində yazır: «Keçən «Yeni İqbal»ın 288-ci nömrəsində «Əsli və Kərəm» ünvanlı məqaləmizdə yazmışıq: bir ədibin əsərinin təğyir tapmasına bir özü səbəb olarsa, qövmləri, əlin inşasına təğyir verən çox olar, çünki ağızdan-ağıza keçən hekayəyə nəql ilə hərə bir

şey artırma bilər... «Əslə və Kərəm» hekayəsi də türk-tatar qövminin əsəri olub, bu uzun müddətdə, əlbəttə, təgəyir tapıbdır. Fəqət təgəyir tapılsa da əsl mətləbə əl vurulmamış... Elin inşası, elin güzğüsüdür. Bir elin, bir qövmin ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun əsərindən bilmək olar. Ona görə qövmin əsərlərinə girişən ehtiyatı əldən buraxmasın gərək...».

İndi görək cənab Şərifov bu şərtləri gözləyibdirmi? «Nərimanova görə cənab Şərifov «Mehr və Mah» operasını el əsəri olan «Şahzadə Əbülfəz»dən (N.Nərimanov Əbülfəzi Əbülfəzl yazır) götürmüşdür. Həmin hekayənin gözəl, şirin bir dil ilə yazılmağı göz qabağındadır». Çox səciyyəvidir ki, böyük ədibimiz axtarır «Şahzadə Əbülfəzl» dastanını tapıb onu diqqətlə oxuyub, «gördüm ki, cənab Şərifov elin əsərini, daha doğrusu, onda olan nazik mətləbi ya düşünməyibdir, yəni düşünərsə də hamı mətləbi gizlədibdir». «Əslə və Kərəm»dəki gözəl, dərin fəlsəfə, təmiz, müqəddəs əqidə bu hekayədə də gözə çarpır». Göründüyü kimi, N.Nərimanov «Şahzadə Əbülfəzl» dastanını şəxsən əldə edib, oxuyub «Mehr və Mah» operasında olan məzmunla müqayisə edib öz mülahizəsini söyləmişdir. İlahi, böyük ədib bu nüsxəni, qaynağı, mənbəni haradan, hansı nəşrdən, ya mənbədən tapıb oxumuşdur, şəxsən mənim üçün indi bu bir sirr olaraq qalmaqdadır. N.Nərimanov əldə etdiyi «Şahzadə Əbülfəzl» dastanının qısa məzmununu məqaləsinə daxil etmişdir. Mən hazırda şəxsən hesab edirəm ki, N.Nərimanovun variantı çox dəyərli və orijinaldır. «Şahzadə Əbülfəzl» 5 cildlik «Azərbaycan dastanları»nın bir cildinə daxil edilmişdir. N.Nərimanovun variantını məqaləmə daxil etmək folklorumuzun tarixinə yeni, orijinal bir variant əlavə olunur. Ədib yazır: «Padişahın oğlu Şahzadə Əbülfəzl yuxusunda Yəmən padşahının qızını görüb aşiq olur. Tac və taxtından əl çəkib Yəmən tərəfə gedir. Fəqət yolda Çin padşahının qızı Rəna xanıma rast gəlir. Elmlə, gözəl, tərbiyəli Rəna xanım isə yuxusunda Əbülfəzlə görüşüb aşiq olubmuş və neçə aylar

iməş onu görmək istəyirmiş. Əbülfəzl Rənanı görüşüb əxlaq və ətvarına bələd olub onu bir mələk hesab edirdi. Bununla belə Yəmən qızının vüsəlinə çatmaq istədi ki, Əbülfəzl qalsın olmadı. Rəna Əbülfəzlə öylə bir payədə məhəbbət bağladı ki, axırda hamı məhəbbət Rənanı vadar etdi ki, Əbülfəzlə buraxsın. Rəna fikir edirdi: mən Əbülfəzlə sevirəm, ona binaən gərəkdir, onun rahatlığına çalışmaq. Bunun rahatlığı da Yəmən qızına bağlıdır. Bu fikir ilə Rəna Əbülfəzlə buraxıb dedi: Məni unutma, hər müşkil işində mənə rücu et, mən sənə düynələrini açaram.

Şahzadə Əbülfəzl Yəmənə gəlib yuxuda gördüyü qızı tanıyır və almaq istəyir. Fəqət padişah şəhərin bir ağaclığında olan tilsimi sındırana qızını vermək istəyir. Şahzadə Əbülfəzl bilməyir nə etsin. Bu şəhərdə bir qoca qəssabdan başqa o tilsimin sirrini heç kəs bilməyirmiş. Nə isə qəssab şahzadəyə sirri öyrədir. Sirr də bunda imiş: nə gözüne görünür isə qorxmasın, irəli getsin... Şahzadə axırda tilsimin yurdunu dağıdıb padişahın qızı Sərvnazı almaq istəyir. Qızı məşhur pəhləvanlardan Kürdoğlu da istəyirmiş, fəqət qorxusundan tilsimə yavuş gedə bilməyirmiş. O, şahzadədə bu hünəri görüb həsəd aparır və qızdan əlinin çıxmağını yəqin edib şahzadəni tələf etmək istəyir. İki-üç dəfə Kürdoğlu tərəfindən qurulmuş tələdən şahzadə Rənanın köməkliyi ilə ölümdən xilas olur. Axırda şahzadə qızı alıb muradına çatır. Bir gecə yuxusunda Rənanı pərişan bir halda görür. Əhvalatı arvadı Sərvnaza söyləyir. Sərvnaz isə Əbülfəzlə narahat olmasın deyər getməyə razı olur. Gəlirlər Rənaya çatırlar. Bunlar bura çatmaqda olsunlar, ayrılığa artıq tab gətirə bilməyib zəhər içir və ölür. Şahzadə: Sənə kimi vəfalı rəfiqədən mənə dirilik haram olsun deyib də xəncər ilə özünü öldürür və sonra Sərvnaz xanım da ağlayıb axırda ürəyi partlayıb ölür...»

Bir baxınız nə gözəl dərin bir fəlsəfə! Nə təmiz, həqiqi bir məhəbbət!

Fəqət bu, cənab Şərifovun xoşuna gəlməmiş və böylə düzəltmişdir: xəbər çıxır şahzadə ölübdür. Padişah qızını Kür-

doğluna verir. Toy günü bunlar eys-ışrətə məşğul olarkən Şahzadə gəlib çıxır. Sərvnaz Şahzadəni görüb ürəyi xarab olur və ölür. Şahzadə də özünü xəncərlə öldürür. Şahzadə Əbülfəzl min zəhmət və məşəqqətdən, cövrü-cəfadan sonra axırda məqsuduna çatdı, sevgili Sərvnazı aldı.

İnsana daha nə lazımdır? Fəqət yox, bu həqiqi, təmiz məhəbbət olmadı. Şahzadə Rənanı, vəfalı rəfiqəsini təmiz, həqiqi məhəbbətlə sevir. Rəfiqəsinin ölməyinə tab gətirməyib özünü də, Sərvnazı da qurban etdi. Daha bundan göyçək, bundan təmiz, bundan müqəddəs məhəbbət ağla gələrmə? Bəli, türk-tatar qövmünün əqlinə gəlir. Fəqət cənab Hacıbaba Şərifovun ağı bunu qəbul edə bilməyir. Musiqi cəhətinə gəlcə, cənab Slavinski musiqidə mahir adamdır. Qəm, dəhşət, məhəbbət, səadət nə olduğunu, sözsüz, cənab Slavinski musiqisində hiss etmək olar... Fəqət el havacatı ilə pərvəriş tapan el əsərində el havasını da istərik.

N.Nərimanovun söhbət açdığımız bu iki əsəri bizim folklorşünaslığımızın tarixinə, onun qızıl fonduna daxil olan təravəti heç vaxt sönməyən qiymətli incilərdir.

Dünya şöhrətli alimlərimizdən olan Əhməd bəy Ağayevin də «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında çox orijinal və qiymətli fikirləri vardır. Əhməd bəy Ağayev Bakıda rus dilində nəşr olunan «Kaspi» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Qəzetin 1900-cü ildə nəşr olunan 167 və 272 nömrəli nüsxələrinə «Tatar xalq poeziyası öçərki təcrübəsindən» adlı iki böyük məqalə dərc etdirmişdir. Bu məqalələr o zaman folklorumuz haqqında yazılan məqalələrdən öz məzmunu, yeniliyi, professionallığı ilə seçilir. Əhməd bəy Ağayev Azərbaycan xalq poeziyasına, onun müxtəlif janrlarına, onların tarixi-bədii qiymətinə dərinədən bələd olan bir mütəxəssis kimi özünü göstərmişdir. O, burada folklorumuzun müxtəlif janrları, xüsusilə də aşığı poeziyası haqqında indi də öz əhəmiyyətini saxlayan fikirlər söyləmişdir. Biz mövzumuzla bağlı onun «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında mülahizələrini təhlil etmək fikrindəyik.

Əhməd bəy Ağayev məhəbbət dastanlarımızı sərgüzəşt, yaxud da xalq romanları adlandırır. O, göstərir ki, bu romanlar içərisində ən səciyyəvişi Aşıq Kərəmin dastanıdır. O, yazır: «Dastanda xalq ruhu çox gözəl ifadə edilib. Xalq etiqadları, dünyagörüşü, ənənələri, adətləri və bir də xalqın öz poetik yaradıcılığında istifadə etdiyi üsul və formaların zənginliyi baxımından bu dastan digər dastanlardan daha dolğundur».

«Aşıq Kərəm İsfahanın o tayında yaşayan şahın oğludur. O, məktəbdə şahın vəzirinin qızı Əsli ilə birlikdə tərbiyə alıb, onlar bir yerdə böyüyürlər və oğlanda öz həmyaşığına məhəbbət oyanır. Kərəm böyüyəndə əvvəlki hissləri artıq əsl məhəbbətə çevrilir və bu məhəbbət ona rahatlıq vermir. Əsli də onun məhəbbətinə qarşılıqlı cavab verir və bunların qovuşub xoşbəxt olmasına şübhə yeri qalmır. Ancaq burada gənclərin heç ağına belə gəlmədiyi din ayrılığı ortaya çıxır. Gənclər və onların valideynləri əzab çəkir. Maneə isə dəfə-dilməz və qarşısızdır idi. Bu maneə nə qədər güclü isə Kərəmin sevgilisinə olan məhəbbəti də bir o qədər güclüdür. Müdrik vəzir bu işin axırının xeyirlə qurtarmayacağını görür: vəzirə görə ya Kərəm özünü məhv edəcək, yaxud Əsli öz əcdadının dinini dəyişəcək. Beləliklə, o, öz qoca şahını tərk edib uzaq bir yerdə məskən salmaq qərarına gəlir. O, belə fikirləşir ki, çox güman bu müddət ərzində cavanların hissləri yavaş-yavaş sönsün. Ancaq ayrılıq Kərəmin hisslərini daha da qızıdırır. O, dözə bilməyib məşuqəsinin arxasınca yollanır. Bununla o, öz sevgisi ilə vəzirin inadına qələbə çalmaq istəyir».

Burada bir məsələni qeyd edək ki, aşığılar dastanda Kərəmin gah İsfahanlı və gah da Gəncəli olduğunu söyləyirlər. Azərbaycan xalqı içərisində dolaşan variantların hamısında Kərəm Gəncəlidir. Gəncə xanı Ziyad xanın oğludur. Ə. Ağayev Aşıq Kərəm deyir, onun şəxsiyyəti, mənsubiyyəti barədə söhbət açmır.

Ə. Ağayev «Əsli və Kərəm» dastanını çox ürəklə və əsaslı surətdə təhlil edir. Bu təhlil dastanın həm məzmun-ideyasına və həm də bədii keyfiyyətlərinə aiddir. Ə. Ağayevin müşahidələrindən xüsusilə iki cəhəti biz daha qabarıq şəkildə oxucularımıza çatdırmaq istəyirik. Onlardan birisi Kərəmin, necə deyərlər, «səyahəti» haqqında ədibin gəlidiyi nəticələri-dir.

Məlumdur ki, Kərəm Gəncədən çıxandan sonra Əslinin arxasınca müxtəlif ölkə və vilayətləri dolaşır. Ə. Ağayev həmin ölkələrin adlarını dastandan götürüb öz məqaləsinə daxil edir. O, yazır: «Kərəm Xorasanda, Təbəristanda, Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Kiçik Asiyada olur. Görünür, burada dastanı yaradan xalq özü-özünü tərənnüm edir. Kərəmin adı altında biz türk-tatar irqələrini nəzərdə tutmalıyıq. Bu tayfaların çox qərribə taleyi var?! Taleyin hökmü ilə doğma vətənindən uzaqlara atılmış bu tayfalar, Aralıq dənizi ilə Böyük okean arasında bu geniş ərazinin hər yerində öz hissəciklərini saxlayaraq sərgərdan gəzir».

Biz indiyə qədər Kərəmin gəzdiyi ölkələrin adlarını çəkməklə kifayətlənmiş, ona heç bir məna verməmiş və şərh etməmişik. Bu yerləri gəzdikcə Kərəm vətənini, ata-anasını yadına salmış, qəribsəmiş, kədərlənmiş və hər şeydən əli üzöldükdən sonra gününü ağlamaqla keçirmişdir. Əslində Kərəm kimi bir türk balasını xalq öz dastanında vətən, el deyə-deyə, gözlərindən yaş tökə-tökə adları çəkilən əraziləri məcburən dolandırır. Kərəm də harada dağ, su, qaya, yamac, bənövşə görmüşsə, vətənini xatırlamış, ürəyi göynəmişdir.

Kərəmin didərginliyi ilk dəfə Ə. Ağayev tərəfindən belə orijinal və özünəməxsus şəkildə mənalandırılmışdır. İrəlidə görəcəyimiz kimi Əhməd bəy dastandan gətirdiyi uğurlu misallarla öz mülahizəsini sübuta yetirmişdir. Ə. Ağayevə görə Kərəm zorla yad ölkələrə didərgin salınmış türk-tatar qövmələrinin xalqın bədii təsvirində ümumiləşdirilmiş bir obrazıdır. Ədib öz mülahizələrini dah da genişləndirərək türklərin

ölkələri gəzməsini ətraflı şərh edir: «Yerli insanlar arasında itib-batan, bəzən bir ovuc insanlardan düzələn bu hissəciklər isə qüdrətli bir dövlət təşkil edir, parlayır, sönür, yenə və yenə də dirçəlmək üçün parlayır, sönür. Ancaq özünün qeyri-adi əxlaqi və fiziki istedadı sayəsində indiyə qədər bütün İran yaylalarında öz rəhbərliyini və ağalığını saxlayır. Bir-birindən ayrı düşən, hər cür irqi, dini, sivilizasiya təsirlərinə məruz qalan türklər bununla belə eyni kök, vətən ümumiliyi instinktini itirmir. Səmimiliklə ifadə olunan dil birliyi, mənəvi sima birliyi, hiss və inamın yenilməzliyi, gizli fəaliyyət və fitnələrə sonsuz nifrət, zamanın irəli atdığı bütün işıqlı cəhətlərə müqəddəs hörmət həmin instinktin qorunmasına xidmət edir». Ə. Ağayevə görə xüsusilə bu sonuncu cəhət öz növbəsində «Əsli və Kərəm» dastanına xüsusi işıq salır, onun ümumi istiqamətini səciyyələndirir. «Çoxdan tərک edilmiş və unudulmuş vətənin həsrəti, onun çöllərinə, onun çəmənlərinə, tarlalarına, dağlarına və çaylarına incə, zərif kədərinin izharı hansısa bir yüngül örtük kimi bütün dastanın üzərinə sərilmişdir. Bunları eşidəndə, yaxud oxuyanda istəməz onun təsirinə düşür, hansısa bir qeyri-müəyyən təəssüf hissi, kədər sizi ağuşuna alır. Düzdür, bu vətən o qədər unudulmuşdur ki, o qədər hafizələrdən silinmişdir ki, aydın hiss olunan bir forma kəsb etmir, daha doğrusu, mücərrəd və geniş el, köçəri məskəni kimi təsəvvür olunur. Bütün bunlara baxmayaraq əzizdir, qürbətdə ömür nə qədər yaxşı və sərbəst keçsə də sevinc yoxdur, ağır və kədərli-dir». Bundan sonra Ə. Ağayev dastanda qürbətin təsvir olunduğu qoşmalardan misallar gətirir. Burada Kərəmin dilindən deyilən səkkiz misradan ibarət hərfi tərcümədə bir qoşma verir, nədənsə biz həmin qoşmanı dastanımızda olduğu kimi tapmadıq (deyə ki, Ə. Ağayevin məqalədə istifadə etdiyi şeirlərin hamısının qarşılığını biz öz dastanımızda tapmışıq). Həmin qoşmanın məzmunu belədir: «Qorxmuş bir quş çöllərdə narahat gəzdiyi kimi, qəlbim də qərrib ölkədə oxuyur, qürbətdə həyat qəmli və sıxıcıdır. Keçmiş həyatın yaddaşı canlı və

yaxıb-yandırıcıdır. Kərəmin ürəyi qəmlə doludur, vətən həsrəti onu əldən salıb, təskinlik tapa bilməyərək əzab və iztirablar çəkir. Böyük Tanrı Kərəmə səbir göndər».

Doğrudan da dastanda Kərəmin mahnılarına diqqət yetirin, burada nə qədər həsrət, kədər, hüzn, şikayət, qəm-qüssə var. Bəlkə də onun əksər mahnılarında vətən həsrəti ifadə olunmuşdur. Burada biz «Əsli və Kərəm» dastanından götürdüyümüz bir sıra misraları veririk. Bu misralar Əhməd bəy Ağayevin mülahizəsini, xüsusilə, daha aydın göstərir.

“Bu ayrılıq bizə gəldi mövladan”.

“Bizə qismət qərib ellər buyruldu”.

“Kərəm deyər tərki-vətən edəram”.

“Tərk elədim vətənim, elimi”.

“Kərəm deyər düşdüm qürbət ellərə”.

“Qürbət eldə qərib-qərib ağlaram”.

“Qürbətdə dərdim kimə ağlayım”.

“Kərəm deyər yada düşdü vətənim”.

“Cida düşdüm vətənimdən, elimdən”.

“Qürbət elə düşən adam”.

“Göz yaşın silir, əylənir”. və sairə.

Özü də bu həsrət doğma yurdundan müəyyən vaxta, müvəqqəti olaraq ayrılan insanın qəlb çırpıntıları deyil, bəlkə də ömrü boyu vətəndən didərgin düşən, vətənsiz qalan bir şəxsin iztirablarıdır. Doğrudur, vətən həsrəti ilə başlayan mahnılar bəzi hallarda ata-ana, sevgili həsrətinə qarışır, bu da əlbəttə təbiidir. Bir də bu hal məhəbbət dastanlarının ənənələrinə əsaslanan xüsusi üsuldur. Məhəbbət mövzusunda yaranan dastanda, əlbəttə, belə də olmalıdır. Deyə bilərlər ki, məhəbbət dastanlarımızın əsas qəhrəmanları sevgililərin arxasınca gəzir. Ancaq gəlin bir cəhəti nəzərə alaq. Qurbani Gəncəyə, Abbas Tufarqanlı Təbrizə, eləcə də Şah İsmayıl, Alı xan yalnız bir ölkəyə, yəni, sevgilisinin olduğu yerə gedirlər. Ancaq Kərəm belə deyil, o, ölkələr gəzir. Əhməd bəy Ağayevin dediyi kimi, türk-tatar qövmlərinin vətən həsrəti ilə gəzdirdiyi ərazini dolaşır.

Təkrar edirik, Kərəmin Əsli həsrəti bir vasitədir, bir az da irəli getsək bəhanədir. Kərəm qabağına nə çıxırsa, yurdunu, elini, dağlarını, yamaclarını və bu yamacları al-əlvan bəzəyən bənəfşələri xəbər alır. Elə bil o, vətəndə qoyub gəldiyi təbiət gözəlliklərini xatırlamaqla təsəlli tapır və bir anlığa sakit yaşayır. Bu mövzuda dastanda istədiyimiz qədər mahnılar vardır. Bir neçə misal göstərək:

Ağaclar geyər donunu,

Haqqa çevirər yönünü,

Dərdli Kərəm vətəninə

Anar, sızlar innən belə.

Allaha müraciətlə söylədiyi mahnısında da vətəncün həsrətlə çırpınan ürəyi dinləyirik:

Gecə-gündüz zari-zari ağlaram,

Məni vətənimə göndər, ya Rəbbi.

Bu dünyaya gələn getmək üçündür,

Buradan qulunu qurtar, ya Rəbbi.

Dastanın bir yerində Kərəm lələsi Sofiya müraciətlə deyir:

Sofi, qardaş, üç məmləkət keçirdik,

Biri İran, biri Turan, biri Gilan...

Tərk elədim Vətənim, elimi,

Əlimdən aldılar qönçə gülümü.

Kimsə bilməz bu qürbətdə halımı

Bağça dərdi, vətən dərdi, el dərdi.

«Əsli və Kərəm»i bir də oxuyanda Ə. Ağayevin mülahizələrinin həqiqiliyinə şübhə yeri qalmır, onun müşahidəçilik istedadı qarşısında baş əyirsən. Gəlin boynumuza alaq ki, biz dastanlarımızın bəzilərinin indiyədək öz həqiqi qiymətini verə, onların məğzini aşkarlaya bilməmişik. Tədqiqatımızı sosiologiya, akademizm, quru ideya təsvirləri ilə doldurmuşuq. Əhməd bəyin «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında bir əsr bundan əvvəl söylədiklərini mən ixtira, bədii tapıntı adlandıram. Kərəm ölkələr dolaşır, ellər gəzir, heç yerdə rahatlıq tapa bilmir, çünki o, doğma vətəndən didərgin düşmüşdür: həsrət, qəm, kədər onu boğur. Xalq bununla da kifayətlən-

mir, daha irəli gedərək başqa bir dastanında vətəndən didərgin düşən türk qövminin ümumiləşmiş surətini - qərib surətini də yaradır. Bu böyük qərib surəti «Aşıq Qərib» dastanında təsvir olunur.

Əhməd bəy Ağayevin «Əsli və Kərəm» dastanında Kərəmin «səyahəti» zamanı yanıqlı mahnılarından seçdiyi misallardan da danışaq. O, yazır: səmimiliyi və hisslərin güclülüüyü ilə səciyyəvidir. Çox təəssüflər olsun ki, tərcümədə orijinalın bütün məziyyətlərini, hisslərin bütün çalarlarını, şərq dillərinin xüsusiyyətlərini təşkil edən söz düzümlərini, boyaları, metafora və sairəni başqa dilə çevirmək mümkün deyil. Bundan tərcümə çox itirir, solğunlaşır, orijinalın bütün füsunkarlığını verə bilmir. Buna baxmayaraq, biz müraciətlərdən bəzilərini burada misal gətirməyə çalışacağıq. Burada Ə. Ağayev Kərəmin durnalara müraciətlə elini, vətəninə xəbər alan qoşmaların içərisindən birisini seçərək hərfi tərcümədə bir hissə gətirir. Biz də həmin misranın əlimizdə olan dastandan qarşılığını tapıb burada veririk.

...Bizim yurddan nə xəbərlər bilirsiz

Əylən, durnam, əylən xəbər alayım.

...Bizim yerdə sərən bulaq axarmı?

Yaz gələndə bənəşlər qoxarmı...

Sonrakı misraların hərfi tərcüməsi belədir. Ay Allah, kömək elə, mən oraları görüm. Durnalar, axı siz niyə o yerləri tərək etdiniz. Bunları Kərəm sizdən soruşur, siz onun kədərinə başa düşürsünüzmü?»

Kərəmin küləyə, meşəyə, qayalara, çaya və s. müraciətləri var. Əhməd bəyə görə hamıdan maraqlısı onun xərabəyə müraciətidir. Ədibə görə burada xalqın fəlsəfi görüşləri, həyat haqqında düşüncələri öz əksini tapır. Ə. Ağayev misallar gətirir, biz də əlimizdəki dastandan həmin yerləri tapıb bəzilərini burada veririk:

Kərəm: ...Söylə viran nə zamandan bərisən

Nə gəlmişdi, nə gələcək başına.

Viran: ...Həzrət Nuhun zamanından bəriyəm,

Əmr-haqla nələr gəldi başıma.

Kərəm: ...Kimlər gəlib səni viran elədi,

Fələk niyə daşın saldı başına.

Viran: ...Üç yüz altmış çeşmələrim axardı...

Məqalədə yenə də oxuyuruq: «Bir vilayətdən başqasına, bir xalqdan digərinə keçdikcə Kərəm öz təəssüratını verir; Xorasan, Təbəristan, Azərbaycan, Qarabağ, Gürcüstan, Ermənistan və Kiçik Asiya və başqa yerlər onun nəğmələrində elə bil canlı koleydoskopdakı kimi əks etdirilir. Bunlardan biz Kərəmin Gürcüstanda olarkən düşüncə və təəssüratlarını daha səciyyəvi sayırıq». Əhməd bəy Ağayev Kərəmin qoşmasının hərfi tərcüməsini vermişdir. Əsasən əlimizdə olan dastandakı kimidir.

Seyr elədim Gürcüstanın elini,

Elləri var bizim elə bənzəməz...

Alimləri yazı yazar mənədi,

Gülləri var min dərdlərə davadı,

Gözəlləri, məhəbbləri əladı,

Gülləri var bizim gülə bənzəməz.

Bundan sonra, Əhməd bəy özünün «Əsli və Kərəm» dastanını haqqında bizə yenə də ibrətamiz görünən ikinci əsas mülahizəsinin şərhinə keçir. «Təhlil etdiyimiz dastanda bütün məişət, tarixi və psixoloji məzmun zənginliyinin təfərrüatına varmadan axırıncı xüsusiyyətini də qeyd edək. Türk-tatar xalqlarının dini dözülməzliyi haqqında çox danışılıb və indi də danışılmaqdadır. Həmin dözülməzliyə işarə isə necə deyirlər, ümumi bir cəhət olub, sübuta ehtiyacı olmayan bir aksioma kimi qəbul edilib.

Tarix, əsl tarix isə tamamilə bunun əksini göstərir. Bütün xırda xalqlar əsrlər uzununu türk-tatar hakimiyyəti altında öz milli və dini özünəməxsusluğunu saxlayıblar. Bu isə həmin «məşhur» aksiomanın nə qədər əsassız olduğunu göstərməkdədir. Bununla maraqlananlar məşhur Hollandiya şərqşünası Dozun əsərlərinə baxa bilərlər. Burada türk-tatar xalqlarının həmin məsələyə öz nəğmələrində necə münasibət gös-

tərməsi çox təfərrüatı ilə təsvir olunmuşdur. Axı mahnı, əfsanə, əsəti və s. xalq yaradıcılığının rəngarəng janrları, bunlar əsasən xalqın qəlbidir. Xalq küll halında bunlarda əks olunur. O, orada hiyləyə əl atmır və ya digər müləhizəyə əsaslanmır, öz-özü qarşısında ürəyini açır».

Dastanın sonunda elə bir vəziyyət yaranır ki, bütün maneə, əzab və əziyyətlərdən sonra Kərəm və Əslinin öz arzularına çatacağına oxucuda inam artır. Hələb paşası vəzir – Qara keşişi məcbur edir ki, öz qızını Allahdan vergi almış günahsız bir aşığa versin. Yenə üzdən razı olan vəzir son və daha faciəli bir tədbirə – tilsimə, caduya əl atır. O, Əslinin toy paltarını tilsimləyir. Bu tilsim də hər iki gəncin məhvini şərtləndirir. Əhməd bəy Ağayevin gəlib çıxdığı son və ən incə mətləb bununla bağlıdır və hamısından da maraqlıdır. Biz hamımız dastan haqqında qeydlərimizdə ən çox Qara keşişi danlamış və bədnam eləmiş, onu Kərəmin və eləcə də doğma qızının cəlladı adlandırmışıq. Kərəmin atasını – Gəncənin xanını isə acizlikdə, sütlükdə, oğluna can yandır-mamasında təqsirləndirmişik. Ancaq böyük ədibimiz Əhməd bəy bu cəhətə tamamilə başqa qütbədən yanaşır. Vəzir bilir ki, dini ayrı olan gənclər heç bir vaxt qovuşa bilməzlər. Onun üçün din, etiqad doğma və yeganə övladından da irəlidir. Bunları çox yaxından başa düşən şah isə vəzirin işinə qarışmağı artıq hesab edir, çünki bilir ki, vəzir etiqadını hər şeydən müqəddəs sayır. Beləliklə, heç nədən xəbəri olmayaraq bir-birini sevən gənclər isə əzab-əziyyət içində qovrulurlar. Doğrudur, dastanda təsvir olunduğu kimi, bir müddət keçəndən sonra vəzirin məramı hər iki gəncə aydın olur, onlar da artıq başa düşürlər ki, çarəsi tapılmayan bir dərddə düşər olublar. Kərəm dastanda dəfələrlə buna işarə edir.

O, İsa, mən Məhəmməd Hüməti,

Haq dininə dönməz isə nə çarə.

Hətta Kərəm Əslinin dinini dəyişib müsəlman olmağa çağırır: «Sən dön ol müsəlman, mən alim səni» deyir.

Ə. Ağayev isə bu məhəbbətin məhz belə nəticələncəyini qanuni sayır. O, yazır: «Kərəm şah oğludur, vəzirin qızı Əsliyə vurulur. Doğrudur, məhəbbət qarşılıqlıdır. Ancaq Əslinin atasının iradəsi, onun dini hissləri o qədər müqəddəs sayılır ki, şah vəzirə təsir etməkdən çəkinir və beləliklə, oğlunun əzablarını və ayrılığını qəbul edir. Beləliklə, ağır əzab-əziyyətlər, sədaqət və sonsuz sevgi hesabına Əslinin məhəbbətinin əvəzi çıxılır».

Ə. Ağayevin məqaləsi bu sözlərlə tamamlanır: «Poemanın finalı da ibrətamizdir, onların qadağan olunmuş məhəbbəti hər ikisinin ölümü ilə bağışlanır. Xalq sənətkarı öz nəqlini belə tamamlayır: Onların sevgisinin müqəddəs sayılması orada – Ulu Tanrının səltənəti qarşısında baş tutacaq. Xalq əsərinin bu sonluğu nə qədər də təsirlidir; istərdik ki, bəşəriyyət qanunları, mövhumat insanları öz səadətlərini o biri dünyada axtarmağa məcbur etməsin».

SON SÖZ

Azərbaycan folklorşünaslığı türk dünyasında folklor haqqında ən qabaqcıl elmlərdən biridir. Azərbaycan folklorşünaslığında dastanşünaslıq, qorqudşünaslıq, Koroğluşünaslıq kimi müstəqil sahələr meydana gəlib inkişaf etmişdir. Azərbaycan folklorşünaslarının xalqımızın mənəvi sərvəti haqqında yazdıqları dərslik və monoqrafiyalar türk dünyasında özünə layiqli yer qazanmışdır. Xalqımız belə əsərlərlə fəxr edir. Bununla belə son illər elmdən kənar, ucuz, cılız, qondarma dissertasiyalar tərtib edib öz aspirantlarına müdafiə etdirən üzdənirəq, dırnaqarası folklorşünaslar da peyda olmuşdur. Bu üzdənirəq «alimlər», nəinki xalqımızın çörək kimi müqəddəs mənəvi sərvətlərini təhrif edir, zədələyir, özlərindən qondararaq büllur kimi saf folklorşünaslıq elmimizi zibilləyir, bununla onlar Türk dünyasının F.Köçərli, H.Zeynalli, S.Mümtaz, Əmin Abid, Vəli Xulufu kimi dünya şöhrətli alimlərimizin ruhlarını təhqir edirlər.

PAŞA ƏFƏNDİYEV

*filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi*

BÖYÜK ƏDİB, SEVİMLİ MÜƏLLİM (Abdulla Şaiqin anadan olmasının 130 illiyinə)

1950-ci illərin əvvəllərini xatırlayıram. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda təzəcə dünya şöhrətli dastanımız «Koroğlu» haqqında ilk namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib pedaqoji fəaliyyətə başlamışdım. İnstitutumuzun rektoru məşhur maarif və ictimai xadim Cəbrayıl Ələskərov idi. Deyirdilər ki, o, bir neçə il Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olmuşdur. Sonralar Bolqarıstan Xalq Respublikasında 5 il maarif naziri işləyib vəzifə borcunu yerinə yetirərək vətənə dönmüşdür. İndi o, Pedaqoji İnstitutumuzun rektoru idi. Çox təmkinli, işgüzar və necə deyərlər, ağayana bir şəxsiyyət idi. Mən «Koroğlu» Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanıdır» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını Cəbrayıl müəllimin sədrlik etdiyi elmi şurada müdafiə etmişdim. O zaman mən ona öz minnətdarlığımı bildirmişdim. Həmin illərdə institutumuzda bilavasitə Cəbrayıl Ələskərovun təşəbbüsü ilə iki böyük və qocaman sənətkarımızın yubileyi qeyd olunmuşdur (əlbəttə, yadımda qalanlar bunlardır). Birinci yubiley böyük və qocaman sənətkarımız Məmməd Səid Ordubadiyə məxsusdur. Yubiley institutumuzun böyük akt zalında keçirilirdi. İnstitutumuzun müəllim, tələbə kollektivi ilə birlikdə zalda Bakı şəhərinin müxtəlif müəssisələrindən, o cümlədən Yazıçılar İttifaqından çoxsaylı qonaqlar da var idi. Gecəni Cəbrayıl müəllim böyük hörmətlə, məhəbbətlə aparırdı. Gecənin gedişi haqqında yadımda indi elə bir təəssürat qalmayıb. Birdən zaldan bir tələbə qocaman sənətkarımıza belə bir sual verdi: «Səid müəllim, indi cavan olsaydınız nə edərdiniz? Məmməd Səid Ordubadi yerindəcə cavab verdi ki, «gəncliyimi qənaətlə xərcləyərdim».

Yadımda qalan ikinci yubiley böyük yazıçı, müəllim, maarif xadimi Abdulla Şaiqə həsr olunmuşdu. Yenə də gecənin səbəbkarı Cəbrayıl Ələskərov idi. Yadımdadır Abdulla Şaiq

çox qocalmışdı və balacalaşmışdı. Əlində əsa institutun böyük zalının prezidiumunda ortada əyləşmişdi. Cəbrayıl müəllim özünəməxsus səbr və təmkinlə iclası açdı. Böyük ədibimizin həyat və fəaliyyəti haqqında çox dəyərli sözlər danışdı. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı haqqında dosent Sədi Əfəndiyev məruzə elədi. Sədi müəllim Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı idi, iri cüssəli, başının saçları tamamilə ağ bir şəxsiyyət idi. Özü də dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı işləyirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatından və uşaq ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. Beləliklə, Abdulla Şaiqə layiq bir gecə keçdi. Axırda ədibin özünə söz verildi. Elə prezidiumda əlindəki əsaya söykənərək danışdı və minnətdarlığını bildirdi.

Bir cəhəti də qeyd edirəm ki, böyük ədib və görkəmli müəllim uzun illər ayrılıqdan sonra öz ata yurduna qonaq gəlmişdi. Onu əziz bir qonaq kimi qarşılamışdılar. Aydın olsun ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu 1921-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun imzaladığı 21 avqust 66 nömrəli dekret əsasında yaradılmışdı. O zaman institutla eyni vaxtda yaradılan kafedralar içərisində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası da var idi. Dil-ədəbiyyat kafedrasının ilk müdiri də Abdulla Şaiq olmuşdu. Abdulla Şaiq bütün güc və bacarığını sərf edərək institutda dərslərin gedişini tənzimləyir, auditoriyaları qaydaya salır, proqram və vəsaitlərin yaradılmasına rəhbərlik edirdi. Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə Abdulla Şaiqin həmin dövr fəaliyyətindən danışarkən yazmışdı: «Bədəncə balaca, vücudca zəif görünən bu adamın necə müxtəlif əhəmiyyətli və zəruri işlər gördüyünə təccüb etməyə bilmərik... Yeni təşkil edilmiş sovet ali məktəbində – Ali Pedaqoji İnstitutda, Dövlət Universitetində keçilməyə başlayan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kursunu yaratmaq qismən Abdulla Şaiqin üzərinə düşmüşdü. Vaxt gözləmədi. Auditoriyalara girib ana dilində mühazirə dinləmək istəyən tələbələrə möh-

kəm proqram əsasında ədəbiyyat tarixi demək lazım idi. Abdulla Şaiq bu ağır vəzifənin öhdəsindən gəldi».

Böyük sənətkarın yubileyi günlərində fikirləşirdim ki, mən nə yolla, nə ilə ona öz borcumu yerinə yetirə bilərəm. Nəhayət, gənc folklorşünas alim kimi Abdulla Şaiqin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına münasibbətini yazmaq, üzə çıxarmaq arzusu məndə oyandı. O zamana qədər bu mövzuya heç kəs toxunmamışdı. Mənim indiyə qədər şifahi xalq ədəbiyyatımız haqqında ikicə məqaləm çıxmışdı. Abdulla Şaiq yaradıcılığının müəyyən hissəsini ali məktəbdə oxuyarkən öyrənmişdim. İndi ədibin, demək olar ki, bütün əsərlərini oxuyub öyrəndim, onun «Xatirələr» kitabını nəzərdən keçirdim və nəticədə «Abdulla Şaiq və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» məqaləsi meydana gəldi. Əlbəttə, bu, mənim təzə, təcrübəsiz qələməmin nəticələrindən biri idi. Bu məqalədə mən o qədər də dərinlərə gedə ümumiləşdirmələr aparmağa nail ola bilməmişdim. Buna baxmayaraq məqaləmi hazırlayıb «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin redaksiyasına apardım. Məqaləmi qəbul elədilər və bəyəndilər. 1956-cı ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 12-ci nömrəsi Abdulla Şaiqə həsr olunmuşdu. Qəzet yubileyə bir səhifə ayırmışdı. Səhifənin sol tərəfində Əziz Mirəhmədovun, sağ tərəfində isə Paşa Əfəndiyevin məqalələri çap edilmişdi. Mənim sevincimin həddi-hesabı yox idi. Mən böyük ədibimizin sağlığında ona öz borcumu vermişdim. Bir neçə gündən sonra Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinin qabağındakı küçədə ədəbiyyatşünaslığımızın korifeylərindən biri olan və Abdulla Şaiqin böyük yadigarı Kamal Talıbzadə ilə rastlaşdıq. O, mənə görüb sevindi, qucaqladı və alnımdan öpdü. Kamal müəllim məqaləmi bəyənmişdi və mənə öz minnətdarlığını bildirdi. Kamal müəllim mənə dedi ki, «bu günlərdə Yazıçılar İttifaqında gənc ədəbiyyatşünasların fəaliyyətinə həsr olunan plenium olacaq. Orada məruzəni mənə tapşırıblar. Paşa, gənc ədəbiyyatşünasların sırasında məruzəmdə sən də adını çəkmişəm». Mən Kamal müəllimə minnətdarlığımı bildirdim.

Abdulla Şaiq şifahi xalq ədəbiyyatımızı çox gözəl bilirdi. Hələ uşaq yaşlarından o, doğma xalqının mənəvi sərvətini bütün inceliklərinə qədər öyrənmişdi. Bunu xüsusilə ədibin yazdığı «Xatirələr» kitabı sübut etməkdədir. Burada o, yazır: «Ədəbi fəaliyyətə başladığım ilk illərdə mənə ən çox məşğul edən sahələrdən biri xalq ədəbiyyatı idi. Folklora hələ uşaq ikən məndə ilk dəfə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdur. Borçalı qəzasının mərkəzi olan Sarban kəndindən gəlmiş bu kimsəsiz, yoxsul qocanı atam bir ata kimi sevir və ona çox hörmət edirdi. Yusif əmi hər gecə bizə şirin-şirin nağıllar danışır, çox qəribə tapmacalar söyləyirdi... Sonralar Məhəmməd əmimdən və qulluqçumuz Məşədi Pəridən öyrəndiyim nağıllar məndə folklora olan marağı daha da qüvvətləndirdi. Bakıya köçdükdən sonra xalq ədəbiyyatını daha ətraflı öyrənməyə başladım. Bildiyim nağılları, bayatıları və atalar sözlərini böyük bir dəftərə yazdım».

Əlbəttə, bunlar hamısı böyük ədəbin gələcək yaradıcılığına da öz təsirini göstərdi. Deməliyəm ki, sənətkarın, o cümlədən Abdulla Şaiq yaradıcılığında folklora münasibəti iki qütbdən şərh etmək, öyrənmək lazımdır. Birincisi, sənətkar xalq ədəbiyyatının hansı janrlarından öz yaradıcılığında istifadə edib. Hansı folklor nümunəsinə yeni həyat verib yaşatmışdır. İkincisi isə ədib bir nəzəriyyəçi kimi folklorun müxtəlif problemləri haqqında nə kimi fikirlər yürütmüşdür.

Doğrudan da Abdulla Şaiqin bütün yaradıcılığı xalq ədəbiyyatı rayihəsiylə örtülmüşdür. Ədib folklorumuzun demək olar ki, bütün janrlarına müraciət etmiş, gözəl, təsirli əsərlər yaratmışdır.

Xalq yaradıcılığı tükənməz və məhsuldar bir xəzinədir. Xalq ən böyük və istedadlı bir sənətkardır. Kollektiv əmək sayəsində əsrlər boyu işlənərək təkmilləşən xalqın maddi və mənəvi yaradıcılıq təcrübəsi ibrətli bir məktəbdır. Xalqın yaradıcılıq təcrübəsindən qidalanmaq bu və ya digər yazıçını, sənətkarı xalqa sevdirmiş, xalqa bağlamış və onun yaradıcılığını əbədləşdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri şifahi xalq yaradıcılığı ilə sıx əlaqədə olmuş, ondan öyrənmiş və istifadə etmişlər. XII əsrdə Azərbaycanın böyük humanist şairi N.Gəncəvinin yaradıcılığı xalq ədəbiyyatından istifadə və öyrənmənin bir təmsalıdır. Məlumdur ki, hər bir sənətkar şifahi xalq yaradıcılığına öz dünyagörüşünün, qarşısında duran yaradıcılıq ideallarının xarakterindən asılı olaraq müxtəlif məqsədlər üçün müraciət edir. A.Şaiq xalq yaradıcılığına əsas etibarilə gənc nəslin tərbiyəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşmış, buna görə də öz məqsədini həyata keçirmək üçün ondan mövzu və motivlər götürüb işləmiş və uşaq ədəbiyyatımızın gözəl nümunələrini yaratmışdır. Ədib uşaqlarda istismarçılara qarşı, xalqı həmişə cəhalətdə, mövhumatda saxlamaq üçün canfəşanlıq göstərən hacı və mollalara qarşı nifrət oyatmış, lovğaları, təkəbbürlüləri, yaltaqları, yalançıları, özünü insanlardan yuxarıda qoymaq istəyənləri kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı A.Şaiq gənc nəslə dostluğa, doğruluğa, mehribanlığa, vətəni, xalqı sevməyə, gözü açıq olmağa, böyüklərə, ata-anaya hörmət etməyə, əməyə, zəhmətə məhəbbət bəsləməyə çağırırmışdır.

A.Şaiq hələ yaradıcılığının ilk dövründə şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə edərək gözəl nağıllar yaratmışdır. Nağıl şifahi xalq ədəbiyyatının ən populyar, çox işlənən bir janrıdır. Çox qədim zamanlardan bəri xalq bu nağıllarda əldə etdiyi təcrübələrini, müşahidələrini, arzularını, düşmənlərə nifrətini ifadə edərək hər bir dövrdə yeniləşdirə-yeniləşdirə zamanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır. Şübhəsiz, hər bir valideyn dizi yanında oturan övladına nağıl danışarkən bacardıqca onu tərbiyəvi məsələlərlə əlaqələndirmiş, balasında qəhrəmanlıq, gözüaçıqlıq və s. kimi xüsusiyyətlərin inkişafına çalışmışdır. Dünyanın ən böyük sənətkarları xalqın əsrlər boyu yaratdığı gözəl nağıllara müraciət edərək ölməz əsərlərini yazmışlar. Məzmun dərinliyi, bədii təsir qüvvəsi etibarilə Azərbaycan xalq nağılları dünya ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri sırasında dayanmışdır. Ona görə də Nizamidən baş-

layaraq görkəmli Azərbaycan xalq sənətkarı bu nağıllardan istifadə etmişlər. A.Şaiqin «Tıq-tıq xanım» (1910), «Yaxşı arxa» (1911), «Tülkü həccə gedir» (1911). «Tapdıq dədə» (1937) kimi əsərləri Azərbaycan xalq nağıllarından istifadə edilərək yazılmışdır. «Tıq-tıq xanım» hazırda da kukla teatrında balaca balaların zövqünü oxşayır, onların böyük sevinclərinə səbəb olur.

Bu nağıllarda ədib əvvəlcə uşaqlara Dozan qurdu, Siçan, Tülkü, Qarğa, Leylək, onların yaşayış tərzini, özlərinə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir; digər tərəfdən oxucu o saat heyvanların simasında insanların, özü də müxtəlif təbəqədən olan insanların verildiyini hiss edir.

Maraqlıdır ki, ədib nağıllarda Dozan qurdunu xanım, Siçanı, Tülkünü bəy, hacı adlandırır. Bütün bunlar gənc nəslə, o dövrün sinfi təbəqələri haqqında aydın təsəvvür almağa imkan verirdi. A.Şaiq «Tıq-tıq xanım», «Yaxşı arxa», «Tülkü həccə gedir» nağıllarını uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun sadə, səlis bir dillə yazmış, maraqlı ifadə, təşbeh və müqayisələrdən istifadə etmişdir. A.Şaiqin yazdığı nağılları oxuyan uşaq o saat daşa düşür ki, Leylək, Tülkü, Dozan qurdu kimdir və onların simasında hansı təbəqənin nümayəndələri verilmişdir. Ədib 1910-11-ci illərdə, irticanın qızgın bir dövründə belə nağıllar yazmış, zalımlara, istismarçılara, fırıldaqçılara, ruhanilərə, yalançı və hiyləgərlərə, bacarıqsız, küt, lovğa, avara insanlara qarşı kiçik oxucularda kin və nifrət oyatmışdır.

A.Şaiq 1910-cu ildə «Gözəl bahar» adlı mənzum bir səhnə əsəri yazmışdır. Bu, Füzulinin «Söhbətül-əsmar», M.Ə.Sabirin «Ağacların bəhsi» əsərləri səpgisindədir. «Gözəl bahar»ın da mövzusu xalq yaradıcılığından götürülmüşdür. Xalq arasında ilin fəsilləri haqqında rəvayət və nağıllar vardır. Hələ qədim zamanlarda yazın yaxınlaşması münasibətilə xalq tərəfindən müxtəlif mərasim və oyunlar yaradılır və ifa edilirdi. Xalq öz balalarına bahar, qış, təbiət hadisələri, külək, qar, yağış, boran haqqında məlumat verir, onları in-

sanılaşdırıb daha maraqlı hala salır və şirin bir dillə nağıl etmişdir. A.Şaiq xalq arasında olan bu rəvayət, yarılmac, xalq oyunları, nəğmələri, mahnı və tapmacaları çox ustalıqla «Gözəl bahar» əsərinə daxil etmiş, fikirlərini, ideyalarını aydın bir şəkildə gənc vətəndaşlarımıza çatdırmağa çalışmışdır. Qar, Boran, Qış əsərdə Baharla, Günəslə qarşılaşdırılır. A.Şaiq Günəş, Bahar simasında istismarçılara qarşı mübarizə aparan demokratik qüvvələri vermişdir. Qış, Qar, Boran isə irticanı, milli qırğınlar törədən çarizmi təmsil edir. Ədib əsəri yazarkən qarşısında mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malik məqsədlər qoymuşdur. Uşaqlarda birlik, mehribanlıq, təbiət gözəlliklərinə məhəbbət, zülmə, haqsızlığa nifrət kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Əsər zülmün, istismarın, ədalətsizliyin məğlubıyyəti, doğruluq, həqiqət, azadlığın isə qələbəsilə tamamlanır. Ədib mövzunu çox məharətlə yaşadığı dövrün siyasi-ictimai hadisələrilə bağlaya bilmişdir. Əsərin dili də şirin və təsirlidir. Ümumiyyətlə, A.Şaiq yaradıcılığının xüsusiyyətlərindən birisi kiçik yaşlarından başlayaraq uşaqlarda təbiətə, bahara, allı-güllü, çiçəkli yamaqlara, sıx meşələrə, durna gözlü bulaqlara, məğrur dağlara məhəbbət hissləri tərbiyə etməsidir. Bu xüsusiyyət, «Gözəl bahar» əsərində də özünü göstərməkdədir. Bu illərdə pedaqoji fəaliyyət və bununla əlaqədar daha diqqətlə xalq yaradıcılığına müraciət, onu toplama və öyrənmə A.Şaiq yaradıcılığına xalq ruhu, zəngin xalq dili ifadələrini gətirmiş, yaradıcılığının getdikcə realizmə doğru inkişafını sürətləndirmişdir.

A.Şaiq çox zaman xalq yaradıcılığından mövzunu olduğu kimi götürmür, onda olan müəyyən motivləri alır, yazıçı fantaziyası, bədii təfəkkürü süzgəcindən keçirir, bunları yeni dövrün hadisələrilə, xalqın, vətənin gənc nəslin qarşısında duran gündəlik tələb və vəzifələrilə əlaqələndirir. Fikrimizcə bu, xalq yaradıcılığından istifadənin düzgün bir yoludur. Bu yolu tutan yazıçı heç vaxt folkloru kor-koranə təkrar etməz, müasir hadisələrdən, xalqın həyat və mübarizəsindən uşaqlaşmaz. Əksinə əsərlərinin təsir qüvvəsi daha da artar. Bu

cəhətdən ədibin «Qoçpolad» poeması, «El oğlu» və «Vətən» kimi pyesləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Müəllif, Azərbaycan xalq qəhrəmanlıq dastanları motivlərindən istifadə edərək müəyyən süjet, kompozisiya ətrafında yaxşı bir poema yazmışdır. «Qoçpolad» bir çox xüsusiyyətlərilə «Koroğlu» eposunun bəzi qollarını xatırladır. Poemada Aslan, onun arvadı Gülyaz, qızı Çimnaz, xalq aşığı Toxtamış, pəhlivan – çoban qoç oğlu Qoçpolad, onun anası, Qəzənfər xan, oğlu Şahmarxan və sairə surətlər vardır. Poemanın qəhrəmanı Qoçpolad pəhləvan, igid bir insan, eyni zamanda məharətli bir xalq aşığıdır. O, elin, vətənin oğludur. Xalqın azadlığı üçün vuruşur. Lakin qeyd etməlidir ki, həm Aslan, həm də Qoçpolad xalq dastanlarımızın qəhrəmanlarından fərqli olaraq xalqdan, eldən təcrid olunmuşlar. Onların məqsədləri də bütün aydınlığı ilə oxuculara məlum olmur. Onlar təkdirlər. «Koroğlu» eposunda Koroğlunun silahdaşları var, onun yanına tez-tez xalq nümayəndələri gedib gəlirlər. O, tez-tez düşmənlərlə vuruşur. Bu vuruş səhnələri də xalq tərəfindən realistsinə təsvir edilir. Poemada bax bu cəhətlərə ədib daha da çox əhəmiyyət verməli idi. Poemada Çimnaz, Toxtamış surətləri də yaxşı işlənmişdir. Çimnaz, Tellilər, Həcərler nəslindəndir. Toxtamış xalq aşığıdır. O, həmişə elin içərisindədir, onun kədər və sevincləri ilə yaşayır Müəllif. Toxtamışın şəxsində xalq müdrikliyini, zəkasını, tədbirini vermişdir. O, “el gücü, sel gücüdür”, “tək əldən səs çıxmaz” deyərək Qoçpolada bir sıra nəsihətlər verir. Xalqla birləşməyə çağırır.

Dedi: el aşığı Toxtamış mənəm!

Belimi бүkdü bu ölkənin dərdi,

El xəzinəsidir alovlu sinəm!

Dərd mənə qax kimi günəşə sərdi

Oğlum yox, qızım yox, eldir mənliyim,

Bu elə bağlıdır dərdim, şənliyim.

Yeri gəlmişkən xatırlatmaq istərdik ki, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Səttər xan” kimi qəhrəmanlıq dastanlarının

və bir sıra xalq nağıllarının ayrı-ayrı epizod və qollarını işləyərək belə poemalar yazmaq lazımdır. Gənc nəslin belə əsərlərə ehtiyacı vardır. Onların qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, milli ictimai hissi ruhunda tərbiyəsi işində bunların köməyi çoxdur.

A.Şaiq “Vətən” və “El oğlu” pyeslərini uşaqlarımız üçün yazmışdır. Bunlar uzun müddətdir ki, səhnəmizdə oynanılır. “Vətən” Böyük Vətən müharibəsi illərində (1942) yazılmışdır. Mövzu Azərbaycan xalq nağıllarından götürülmüşdür. Ədib hər şeydən əvvəl Vətən məhəbbətini ilk plana çəkir. O, Vətənin böyüklüyünü, müqəddəsliyini nəsihətamiz sözlərlə sadalayır, maraqlı hadisə və epizodlar qurur, insanların psixologiyasına təsir edən priyomlar işlədir. Burada xalq qəhrəmanı Dəmirçi oğlu Elmandır. Elman bu gecə yatmamışdır, sabaha kimi narahat olmuş, sızıldamış, sayıqlamışdır. Çünki bu gecə Vətənə xarici işğalçılar basqın etmiş, Dünya gözəlini oğurlayıb Uçqun şahın sarayına aparmışlar. Bunu Elman duymuşdur. Dünya gözəli – Vətənin simvoludur. El öz qəhrəmanı Elmanı hazırlamış və Vətəni əsirlikdən xilas etməsini tapşırırmışdır. Xalq müdrikliyinin simvolu olan Bilici baba Elmana kömək edir. Beləliklə də, Elman xalqın köməyi ilə Dünya gözəlini – Vətəni Uçqun şahın zülmündən xilas edir. Azad və xoşbəxt həyat başlayır. Gənc nəslə vətənpərvərlik, milli ictimai hissi, xalqa məhəbbət, humanizm, düşmənlə sonsuz nifrət kimi nəcib insani keyfiyyətlərin aşılması işində, faşizmə qarşı Vətən müharibəsi apardığımız zaman yazılmış bu əsər xüsusi əhəmiyyətə malik idi. “El oğlu” pyesində də xalq qəhrəmanı Eloğlunun vətənin azadlığı, xoşbəxtliyi uğrunda Rüstəm xan kimi zalımlara qarşı amansız mübarizəsindən və bu mübarizədə qələbə çalmasından bəhs olunur. Burada da ən sevimli, gözəl surətlərdən birisi Ana Vətəndir. Eloğlunun xalqla birlikdə mübarizəsi nəticəsində Vətən qara paltardan, ağ saçlardan azad olur, gəncləşir, gözəlləşir. Həqiqət, doğruluq, xoşbəxtlik, xalq gücü əsərin sonunda qələbə çalır. Hər pyesdə xalq nağılla-

rına xas olan bir sıra əşyalar, əfsanələr, epizodlar və səhnələr vardır. Lakin yazıçı tərəfindən əfsanəvi epizodlar real hadisələrlə, surətlərlə çox ustalıqla birləşdirilmişdir.

A.Şaiqin xalq yaradıcılığından istifadə edərək yazdığı əsərlərində romantika üstündür. Bu romantika isə insanı həyata, mübarizəyə, yaşamağa, qələbəyə çağıran bir romantikadır. Bu romantika hər bir əsərdə hadisələrin təbii gedişindən doğur. Xalq öz gələcəyinə, qələbəsinə qüvvət və zəkasının üstünlüyünə hər daim inamla baxmış, xalqın əsərlərində də həqiqət, doğruluq, ədalət, birlik həmişə qələbə çalır. A.Şaiq əsərlərində olan romantika məhz xalq yaradıcılığından gələn nikbin bir romantikadır. “Qoçpolad” poemasında, “Gözəl bahar”, “El oğlu”, “Vətən” pyeslərində bu romantika daha aydın şəkildə özünü göstərir.

Bunlardan başqa A.Şaiq öz əsərlərində yeri gəldikcə atalar sözü, xalq məsələlərindən, ayrı-ayrı rəvayət, lətifə, bayatılardan da istifadə etmişdir. O, aşiq poeziyası üslubunda “Şərq gözəlinə”, “Bizimdir”, “Gözlər” və s. şeirlərini “Qoçpolad” poemasında Qoçpoladın və Toxtamışın dililə gözəl qoşmalar yaratmışdır. A.Şaiqin əsərlərində xalqın müdrikliyini, ağılı, qüvvəsini təmsil edən bir sıra unudulmaz surətlər vardır. Məs.: Tapdıq dədə (“Tapdıq dədə” nağılı), Toxtamış (“Qoçpolad” poeması), Bilici baba (“Vətən” pyesi), Ağ saçlı qarı (“El oğlu” pyesi) və s. göstərə bilərik. Bunların yaradılmasında ədib xalq ədəbiyyatımızda olan ağıllı, tədbirli qoca surətlərindən istifadə etmişdir.

A.Şaiq xalq yaradıcılığına təsadüfdən təsadüfə deyil, bütün yaradıcılıq boyu müntəzəm olaraq müraciət etmişdir. Bu müraciət yalnız xalq yaradıcılığından mövzu götürdüyü əsərlərində deyil, ədibin başqa əsərlərində də sadəliyin, şirinin və milli kaloritin artmasına səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən böyük folklorşünasları təbii olaraq folklorun tədqiqi üçün bu nümunələrin ilk növbədə toplanması zərurətini irəli sürmüşlər. Abdulla Şaiq da folklorun bu və ya digər nəzəri problemləri barədə danışmaqdan əqdəm,

onların toplanması ilə məşğul olmuşdur. O, yazırdı: “Yay tətili yaxınlaşanda müxtəlif qəzalardan gəlmiş tələbələrin hər birinə dəftər, karandaş verib, yayda öz yerlərində dincələrkən eşidib bildikləri folklor nümunələrini həmin dəftərə yazmalarını tapşırırdım. Bu yol ilə az müddət ərzində bir çox nağıllar, minə qədər bayatı toplaya bilmişdim”.

A.Şaiq toplamaq sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirir. Bu işdə dərs dediyi ali məktəbin tələbələrindən istifadə edir. A.Şaiqin göstərişilə tələbələr həm folkloru toplayır, həm də elmi cəhətdən öyrənirdilər. Ali məktəbdə oxuduğu leksiyalarda Şaiq vaxtilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından topladığı zəngin materiallardan çox istifadə edirdi. Onun rəhbərliyi ilə tələbələr bu sahədə çox iş gördülər. Sonralar bir folklorçu kimi tanınan Hümət Əlizadə, Əhliman Axundov və başqaları bu sahədə işə A.Şaiqin köməyi və rəhbərliyi ilə başlamışlar. Beləliklə, 1926-cı ildə A.Şaiqin müəllimə Şəfiqə xanım Əfəndiyeva ilə birlikdə topladığı bayatıları nəşr olunur. Kitabda 650-yə qədər bayatı vardır.

Əsrin əvvəllərində F.Köçərliyə də dəfələrlə el ədəbiyyatı nümunələri göndərməsi barədə məktublarında məlumat qalmışdır. “Sonralar topladığım el ədəbiyyatını yazmış olduğum dəftərin bir qismini folklorçu Hümət Əlizadəyə verdim. O biri dəftərlərimi isə oxuyub istifadə etmək üçün alanlar qaytarmadılar. Məndə ancaq bir qədər qaralama qalmışdır”.

Firdunu bəy Köçərli 1912-ci ildə A.Şaiqə göndərdiyi məktubda yazırdı: Cəm və tərtib qılıb göndərdiyi bayatılar... yetişdi. Nə dərəcədə Sizdən razı olduğunu izah etməkdə acizəm. Mənə bunlardan gözəl və əla hədiyyə ola bilməz. Bayatılardan bəziləri məndə var isə də, bir çoxları da yeni eşitdiyim sözlərdir. Milli-əbyat və əşarda hiss olunan lətifət və sadəlik başqa qisim kəlamlarda yoxdur. Məsələn, iki istəkli yarın müfariqətinə bais olundu qarqış:

*Ağ çuxan ağı qalsın
Buxçada bağı qalsın
Məni səndən eyləyən
Sənəsi dağı qalsın.*

Vətənə aid məhəbbəti millət belə izhar edibdir.

Qeyd edilməlidir ki, A.Şaiq folklor nümunələrini yalnız toplamaqla kifayətlənmirdi. Xalq ədəbiyyatı, onun xüsusiyyətləri, bədii dil, bədii yaradıcılıq üçün əhəmiyyəti və s. haqqında A.Şaiq müəyyən nəzəri fikirlər də söyləyirdi. O, yazırdı:

“Uzun tədqiqatdan sonra Orucovlar tərəfindən nəşr olunan “İqbal” qəzetində birinci olaraq el ədəbiyyatına dair bir neçə məqalə çap etdirdim”.

“Dilimiz və ədəbiyyatımız” adlı həmin məqaləsinin bir yerində oxuyuruq: “Məişətimizin birər aynası olan hədsiz-hesabsız bayatı-şikəstlərimiz, məsəllərimiz, tapmacalarımız, ürəkləri ən dərinədən çırpındıran, ruqları səmalardakı şəfaqlərə qədər yüksəldən mahnılarımız, nəğmələrimiz qibtə ediləcək səadətlərdən deyilmi?” Azərbaycan xalqının əsrlər uzununu yaratdığı bu nümunələri A.Şaiq böyük bir mənəvi sərvət və xəzinə adlandırır: «Əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza keçmiş, aşığılarımızın oxuduğu yanıqlı şeirlər, mahnılar, hekayələr, nağıllar ...qiymətli bir xəzinədir». Xalq ədəbiyyatımızda ifadə edilən sağlam fikirlər, gözəl, oynaq, aydın dil şairi valeh edirdi. Ədibə görə «bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaq qurtaracaq şeylərdən deyil». Həmin məqalədə gətirilən bollu misallar A.Şaiqin hələ o zaman nə qədər nümunələr topladığını göstərirdi. F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabının nəşri onu həddindən artıq sevindirmişdi. «Həqiqətdə bəradərim Firidunbəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqda millətimizin boynuna bir haqq qoymuşdur. Söz yox ki, itmiş, batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidunbəy cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur».

Aşıq yaradıcılığı haqqında da A.Şaiqin fikirləri vardır. Bu fikirləri o, xüsusilə H.Əlizadənin çap elədiyi ilk aşığılar kitabına yazdığı müqəddimədə söyləmişdir. Müəllif, əvvəlcə elin qədim sənətkarları olan ozanları xatırlayır, izahını davam etdirərək göstərir: «Əskidən bəri ozan dedikləri şairlərin yerinə indi yenə də öz içərilərindən olan, xalq kimi düşünən, duyan və onun kədərlərini, eşqlərini, hicranlarını dadlı-dadlı anlaya bilən saz şairləri oturmuşdu. Ümumiyyətlə, saz şairlərinin türk xalqı üzərində dərin feyzli və bərəkətli bir nüfuzu və təsiri olmuşdu». A.Şaiq uzun təcrübə və müşahidələrinə əsaslanaraq aşığıların sənətinə düzgün qiymət verir, onların el sənətkarı kimi yaradıcılığını isə xalqın yaradıcılığı kimi təqdim edir. Çünki aşığılar elin düşüncələrini öz sazlarında tərənnüm etmişlər. «Xalq içərisində yetişmiş olan və xalqın istedad və yaradıcılığını təmsil edən bu fitri şairlər öz təsir və ilhamlarını xalqdan almış, onunla bərabər gülmüş, onunla bərabər inləmiş və xalqın həyəcanlarını şeirlərində tərənnüm edə bilmişlər. Saz şairlərindən Ələsgərin bu bəndi:

*Ələsgər də hər elmdən halıdır,
Mövlam baratıdır, öz kamalıdır,
Mən çəkdiyim xalqın qılı-qalığı
Bu mən kibi binəvaya düşərmim? –*

bu fikri nə qədər açıq və aydın göstərir.» Bundan sonra A.Şaiq aşığı yaradıcılığının səmimiyyəti, təbiiliyi və orijinallığı haqqında söhbət açaraq davam edir: «Bu açıq-saçıq ovalarda, qırlarda sərbəst həyat sürən, qoltuğunda üç telli sazı ilə köy-köy dolaşaraq, xalqın həyata və gözəlliyə ruhi təmayüllərini təminə çalışan bu sərbəst fikirli, incə duyğulu, saf və təmiz ruhlu şairlər xalqa nələr verməmişlər?» A.Şaiq Azərbaycan aşığı poeziyasına bir neçə cəhətdən yanaşır, onun xalq içərisində yaşadığı tarixən oynadığı rolu izah edir. Ədibin bu sənətdə tapdığı birinci tarixi-mədəni cəhət belədir: «Xalqı yaşadacaq, böyüdəcək və insanlıq aləminə az bir zamanda sağlam bir ünsür yetişdirəcək dilini mümkün olduqca yabançı ünsürlərdən qorumuş, onu müxtəlif cəhətlər-

dən əsməkdə olan rüzgarlardan mühafizə edə bilmişdir. Zaman və mühitin ehtiyacına görə qəbul edilməsi lazım olan kəlmələri də öz dilinin ruhuna və ahənginə uyduraraq qəbul etmişdir: ayinə-ayna, iqbal-iqval, əql-ağıl, rüsxət-rusqat, qiyamət-qiyamat». Abdulla Şaiq həmin mülahizəsindən sonra fikrini belə yekunlaşdırır: «Xalq öz dilinin qiymətini, ahəng və qanunlarını bir lisançıdan daha mükəmməl bilirmiş». Aşıq yaradıcılığımızda olan digər bir cəhəti də ədib bir alim, nəzəriyyəçi kimi meydana çıxarır. A.Şaiqə görə keçmişin ağır illərində, müharibələr, qətl-qarətlər zamanı, xalq üçün ən acınacaqlı bir dövrdə «xalqda doğan boğucu əhval-ruhiyyəni az-çox saz şairləri dəyişdirmiş və söylədikləri dastanlarda mübaligəli olaraq təvir etdikləri qəhrəmanların ruhunu az-çox xalqa aşılamaqla, mənəviyyatın qırılmamasına böyük xidmət göstərmişlər.» Saz şairləri xalq içərisində mürəbbilik və müəllimlik vəzifəsini də kamalınca ifa etmişdir. Üç telli sazını köksünə sıxaraq çala-çala oxuduğu bu kimi mənzu-mələrin

*Nə dost ol dünyaya nə zəhmətdən incin,
Dost yolunda boran qar olacaqdır.
Halaldan kəsb eylə özünə maya,
Zinakar, haramxor yetişməz baya,
Dosta xain baxan kor olacaqdır. –*

xalqın əxlaqi üzərində nə dərin və gözəl təsir bağışlayacağı məlumdur». Qeyd edək ki, A.Şaiq bütün fikir və mülahizələrini Ələsgər, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı və başqa aşıqlarımızdan gətirdiyi misallarla müşayiət etdirirdi.

Aşıq poeziyamız haqqında danışan A.Şaiq ümumiyyətlə xalq ədəbiyyatımıza, onun elmi, mədəni və əməli əhəmiyyətinə toxunurdu: «Bunlardan başqa saz şairlərinin yaratmış olduqları ədəbiyyat tarixşünaslarımız və lisançılarımızın çalışsa bilməsi üçün ən geniş bir sahə və ən dəyərli materialdır». Ədibə görə aşıq şeirimiz şairlərimiz üçün də gözəl mənbələrdən birisidir. Çünki «şairlərimiz üçün dilin təbiətini və fikrin zənginliyini tərənnüm edən bu ədəbiyyatdan iqtibasən qə-

ləmə alınacaq nə qədər qiymətli mövzular vardır». Bütün bunlarla bərabər A.Şaiq aşıq poeziyasından gözəl sənət nümunələri kimi də danışır. Bunlardan əsrlər boyu xalqın bədii, estetik zövqünü oxşayan, tərbiyə edən gözəl mənbə kimi söhbət açır. «Saz şairləri xalqda sənət zövqü oyatmağa, əskidən bəri əsirət halında yaşayan qabahissli xalqın duyğularını tərbiyə və təsfiyə etməyə də xidmət etmişdir». Göründüyü kimi, A.Şaiq aşıq poeziyasının xalqın estetik və tərbiyəvi inkişafında oynadığı tarixi roluna düzgün yanaşır, bu sənətin həm ideya, həm də sənətkarlıq cəhətdən öyrənilməsi zərurətindən danışır. Ədib əvvəllərdə olduğu kimi yenə də xalq dilinin zəngin və tükənməz xəzinəsindən istifadə məsələsini irəli sürür.

A.Şaiqın xalq ədəbiyyatının sirlərinə bələd olması xüsusilə onun bədii yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının sənətkarın yaradıcılığı üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğu Abdulla Şaiq dəfələrlə qeyd etmiş və yazmışdır: «Xalq şairləri, el aşıqları öz şeirlərində və dastanlarında Cavanşir, Babək, Koroğlu, Nəbi, Həcər kimi xalq qəhrəmanlarının sarsılmaz iradə və cəsəretini, mətnin xarakterini canlı boyalar ilə bədii şəkildə əks etdirmişdir. Zəngin Azərbaycan folkloru Azərbaycan tarixinin bir hissəsini təşkil edir».

PAŞA ƏFƏNDİYEV
*filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi*

MAHNI XALQIN QƏLBİDİR

Mahnı xalqın həyatı, iztirabı, sevinci və kədəridir. Mahnılar insanların həyəcanları, düşüncələri, daxili-mənəvi hisslərilə əlaqədardır. Rədişşev “Peterburqdan Moskvaya səyahət” adlı əsərində rus xalq mahnılarını “xalqın qəlbi” adlandırmışdır. N.V.Qoqol xalq mahnılarını çox sevmiş, xalqın həm lirik və həm də tarixi mahnıları ilə maraqlanmışdır. O yazırdı: “Mənim həyatım, mənim sevincim nəğmələr, mən sizi nə qədər sevirəm”. Rus xalq mahnılarının Nekrasovun, Puşkinin, M.Qorkinin, A.Tolstoyun, Tvardovski və başqalarının bədii yaradıcılığında oynadığı mühüm rol hamıya məlumdur. Xalq mahnıları əsrlər uzununu bütün görkəmli Azərbaycan sənətkarlarını da maraqlandırmışdır. Bu sənətkarlar həm bu və ya digər dərəcədə mahnılardan istifadə etmiş, yaxud da ürəkdolusu onlardan bəhs etmişdir. H.Zərdabi mahnılar haqqında hələ 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində böyük bir məqalə çap etdirmişdir. C.Cabbarlı da xalq mahnılarını sevir, onları axtarır, xalqın dilindən tapır və əsərlərinə daxil edirdi. Cabbarlı mahnı vurğunu idi. Biz bunu onun həm xalq mahnıları üzərində apardığı yaradıcılıq işində, həm də özünün yaratdığı mahnılarında görə bilərik. C.Cabbarlının əsərlərində işlədilən mahnıları bir neçə qismə bölmək olar. Əvvələn ədib xalq içərisindən götürülən mahnıları eynilə əsərlərinə daxil edir, xalq mahnılarının təsirilə onlardan istifadə yolu ilə mahnılar qoşurdu. Nəhayət, müstəqil şəkildə ədibin şəxsən yaratdığı mahnılar. Ədib hələ ilk dram əsərlərində mahnılara meyl göstərmişdir. Onun “Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içərisində gülüş”, “Solğun çiçəklər” kimi ilk dram əsərlərində N.Vəzirovun “Müsbəti-Fəxrəddin” faciəsində gördüyümüz kimi “Sədai-qaibənə”lərə rast gəlirik. Bunu həm qadınlar, həm də kişilər şəraitlə, vəziyyətlə, öz əhvali-ruhiyyəsilə əlaqədar söyləyir, yaxud da oxuyurlar, hələ bu əsərlərdə C.Cabbarlının surətlərin xarakterini

tamamlamaq, psixoloji halları, lirik anları dinləyicilərə daha qabarıq çatdırmaq üçün musiqiyə həvəs göstərməsi diqqətə layiq idi.

“Solğun çiçəklər”də Bəhrəmin toyu təsvir olunur. Sara xəstədir, yataqdadır. Bu zaman tar, kamança səsləri eşidilir. Xanəndə oxuyur:

*Könül pər vur, pərişan halimi dildara izhar et,
Xəbərsiz yarımı halı-xərabamdan xəbərdar et.
Vəfasız yar cövründən ölür bir aşıqi məhzun.
O namərdi oyadıb qəflətindən bircə bidar et.*

İlk dram əsərlərinin pərdələrinin sonunda, yaxud içəridə verilən belə musiqi ilə əlaqədar olan parçalar dramatizmi qüvvətləndirir. Bunlar vasitəsilə ədib dinləyicilərin hisslərinə, duyğularına təsir edir, müəyyən hadisə və epizodların emosional qüvvəsini artırır. C.Cabbarlı belə şeirlərlə qəhrəmanların düşdüyü vəziyyətləri yaxşı təsvir edir, buraya kamança, tarın səsinə, xanəndənin yanıqlı oxumasını da əlavə edir və vermək istədiyi əsas vəziyyətləri daha əyani şəkildə tamaşaçılara çatdırmağa müvəffəq olur.

C.Cabbarlının əsərlərində “Küçələrə su səpmişəm”, “Ay kəmərim, kəmərim”, “Sarı gəlin”, “Gəlmə, gəlmə, get, a gülüm”, “Qalanın dibində bir quş olaydım”, “Ay qız, kimin qızısan” və sairə xalq mahnılarından parçalar verilmişdir.

Çox zaman ədib bu və ya digər surətin dili ilə adlarını çəkdiyimiz mahnılardan bir parça, yaxud bir-iki misra götürür, qalan hissəsini isə mahnının oxunduğu yerdə surətin vəziyyəti, arzusu, diləyi, amalı və s. məsələlərlə əlaqədar olaraq özü yaradır.

Misal üçün “Oqtay Eloğlu” pyesində qəhrəman səfil, sərxoş halda gəlib dolaşan vaxtı onun dililə verilən mahnıda deyilir:

*Qarlı dağlar aşaram,
Yorulmadan qoşaram.
Bir ümid, işıq yox,
Bilməm neçün yaşaram.*

Bu parçanın yalnız birinci misrası xalq mahnısından götürülmüşdür, qalan yerlərini isə ədib özü yazmışdır, özü də Oqtayın vəziyyətini çox aydın surətdə xarakterizə edir. Yaxud başqa bir misal göstərək: “Aydın” əsərində Səlim adlı satirik planda verilən bir surət vardır. O, əsərin bir yerində oxuyur:

*Qalanın dibində bir quş olaydım,
Yeməmiş, içməmiş sərxoş olaydım,
Gah fərə, gah laçın, gah loş olaydım.
Dam uçuldu, baca boynuma keçdi,
Bilmirəm heç necə boynuma keçdi.*

Həmin mahnının da birinci misrası xalqdan götürülmüşdür. Lakin ədib həmin surətin xarakterinə, əsərdəki mövqeyinə, xasiyyətinə uyğun sadə, çox axıcı bir mahnı yaratmışdır. Özü də əvvəl misal çəkdiyimiz mahnıdan məzmunu etibarilə tamamilə fərqlənir, çünki mahnıları oxuyan surətlər özləri başqa-başqa adamlardır. C.Cabbarlı hər iki mahnıda xalq mahnısında olan motivi saxlamışdır. Səlimin oxuduğu mahnı əsərdə həm də gülüşə səbəb olur və dramın bədii təsirini artırır. Ədib Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazdığı və “Damğa” satirik jurnalında çap etdirdiyi “Tazə peşə”, “Yaylağa gedir”, “Doktor gedə bilməz” və başqa xırda məzhəkə pyeslərində də surətlərin dililə xalq mahnıları motivində satirik şeirlər işlətməmişdir. Misal üçün “Tazə peşə” satirik pyesində köhnəlik qalıqları – qumarbazlıq, əyyaşlıq tənqid olunur. Həmidlə Həsən öz nitqləri, xüsusilə “Ay qız, kimin qızısan” xalq mahnısı motivində oxuduqları sözlərlə mənəvi çirkinliklərini nümayiş etdirirlər. Onlar yüngül qazanc yolu axtarırlar.

Həsən

*Aşna, düşün, de çarə,
Bəd gəlib istixarə,
Dünən gecə var-yoxu,
Uduzmuşam qumarə.*

Həmid

*Mən də dünən vuruldum,
Bir alagöz Nigarə,
Dərd çarəsiz, cib parəsiz
Lap dəli divanəyəm...*

C.Cabbarlının əsərlərində biz tez-tez bayatı, layla və oxşamalara rast gəlirik. Bunları ədib lap uşaq yaşlarından bilir-di. Sonralar əsərlərini yazdıqca həmin nümunələrə daha çox ehtiyac duyur və yeni-yeni nümunələri axtarır tapır, öyrənirdi. Belə nümunələrə biz ən çox dram əsərlərində rast gəlirik, özü də qadın surətlərinin dilindən eşidirik. C.Cabbarlı qadınların daxili aləmini, xarakterini açmaq, onların düşdüyü vəziyyətləri oxucularına daha qabarıq çatdırmaq üçün bayatı və laylalardan bir vasitə kimi istifadə edir. Sitarə, Gülnaz (“Sitarə” opera librettosunda və “Nəsrəddin şah” dramında), İncə, Yaxşı və başqa surətlər öz arzularına, istəklərinə, əsərlərdəki mövqeyinə uyğun olaraq həmin lirik parçalardan istifadə edirlər. Bütün bunlar vasitəsilə C.Cabbarlı əsərlərini şirinləşdirmiş, hadisələrin asan və maraqlı şəkildə tamaşaçılara çatdırılmasını təmin etmişdir. Məlumdur ki, bayatı xalq yaradıcılığımızın xüsusilə hiss və həyəcan, dərin lirikası ilə seçilən janrlarındandır. Qədimdən bəri bayatının xalq içərisində ən çox ifaçıları qadınlar, qız və gəlinlər olmuşlar. Bayatı bəzən vətən həsrətilə alışıb yanan könlüdən qopmuş, bəzən sönməz eşqini sevgilisinə təqdim etmiş, bəzən nakam məhəbbətin fəryadlarını aləmə yaymış, bəzən də ağır məişət həyatından, hüquqsuzluqdan şikayət edən qadınların dər-dini əks etdirmişdir. Bax bu nöqteyi-nəzərdən bədii əsərlərdə tutduğu mövqelərinə görə qadınların dilinə xalq bayatılarını verməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Ədib “Nəsrəddin şah” əsərində də bayatılara müraciət etmişdir. Şahın quldurları tərəfindən sevgilisi öldürülən Gülnaz öz uğursuz məhəbbətini bildirmək, daxili iztirablarını ifadə etmək üçün bir xalq bayatısı oxuyur:

*Əzizim ağlamazdım,
Gülərdim ağlamazdım,
Bilsəydim vəfan budur,
Sənə bel bağlamazdım.*

Müşahidə göstərir ki, C.Cabbarlı bütün ömrü boyu xalq ədəbiyyatının müxtəlif nümunələrini axtarmaqla, yığmaqla, onların məzmun və forma xüsusiyyətləri üzərində uzun müddət düşünməklə məşğul olmuşdur. Ədibin arxivində bir sıra laylalar, oxşamalar, mahnılar vardır. Bu laylalardan birisini o, xalq laylaları əsasında özü düzəltmişdir. Parçanın dili göstərir ki, ədib bu nümunəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qələbəsinin ilk illərində yazmışdır. Burada ana uşaqları yuxuya vermək istəyir: meşələr, bağlar sakitdir, kainat qaralır, bala, yat, yuxuya get. Aşağıda görəcəyimiz kimi, laylada bir qəmginlik, kədər, hüzn hiss olunur. Lakin parçanın sonunda ədib yaxşı, xoş günün gələcəyini inamla söyləyir. Laylanı tam şəkildə veririk:

*Laylay dedim, yat,
Rahat ol, yavrum (uyu bir yavrum).
Uyuyur bağlar,
Uyuyur bağlar, bağçalar.
Г а р а л ı ı ı о р к а i n a t,
Hər yer uyuyur,
Yetər bu qayğı (yat, çəkmə)
Sən də yat, uyu.
Gecə keçir,
Bir sabah açar,
Bülbül yazı xatırlar.
uyu, uyu.
Laylay deyim, yat,
Yat, yavrum, uyu.
Uşaq ulu getmiş bu yolu*

*Hər gecənin varıyor sabahı
Yat yavrum, uyu.¹*

C.Cabbarlı laylaları rus dilinə də tərcümə edirdi.

*Просила я тебя, творец,
Бережь дитя моего,
Не говорила же, боже,
Отними у меня его,
Баю, баю, дитя мое,
Тебе пою, дитя мое,
песню свою.²*

Həmin layla "Almaz" əsərində Yaxşının dili ilə verilmişdir. Yaxşı öz övladına yanıqlı-yanıqlı layla çalır:

*Layla dedim, al məndən,
İpək məndən, şal məndən.
Dedim, allah, balamı saxla,
Demədim ki, al məndən.
Laylay, balam, laylay*

Göründüyü kimi, C.Cabbarlının tərcüməsi orijinal və müvəffəqiyyətlidir. Ədib hərfi tərcümə etməmiş, əsas fikri, ideyanı saxlamaqla bədii cəhətdən təsirli mətn yaratmışdır. Bunlardan başqa, C.Cabbarlı arxivində rus dilində başqa bir şeir də vardır. Bu, süjetli şeirdir. Özü də onu C.Cabbarlı özü məhz rus dilində yazmışdır. Yəni bizim fikrimizcə tərcümə deyil, orijinal şeirdir. Şeirin mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür. Həmin şeirin bir neçə cəhətdən əhəmiyyətli olacağını nəzərə alaraq onu tam şəkildə C.Cabbarlının yazdığı kimi, bütün işarə və nişanələri ilə burada gətirməyi

¹ *Respublika əlyazmaları fondu. C.Cabbarlının arxivi, inv.№125. Bu laylanı ədib özü müəyyən bir əsərinə daxil etmək üçün yazmışdır. Mötərizədə verilən misralar müəllif tərəfindən pozulub, onların qarşısında olan misralarla əvəz edilmişdir.*

² *RƏF. C.Cabbarlının arxivi, inventar, №109*

lazım bilirik. Yuxarıda danışdığımız laylalar kimi bu şeir də heç bir yerdə çap olunmamış və onun haqqında mətbuatda xəbər də verilməmişdir. Bizə belə gəlir ki, C.Cabbarlının əsərlərinin tam külliyyatı hazırlanarkən ora həmin şeiri və haqqında danışdığımız lirik parçaları da daxil etmək lazımdır.

*Та девушка прекрасней
райских гурий
По воле строгого отца
Немилому дана,
Но озарил ее любовью
Красивый юноша - певец,
И вот навек связались верной
клятвой
Влюбленно юные сердца...
С тех пор унылым караваном
Идут угрюмые года;
С тех пор враги терзают сердце.
Каждый день и каждый час
Терзают сердце ей.
С тех пор и мать певца ослепла
От черных мук и горьких слез...
С тех пор невеста ждет, глядя на
звезды.
Скрывает скорбь и ждет, и ждет
Та девушка прекрасней райских гурий,
По воле строгого отца немилому дана,
Но строгого отца угрозы,
Слова подруг, мольбы родных -
Ничто не покорило сердца
Принявшего на век, на век любовь.*

*Ждет она, глядя на звезды,
Скрывает скорбь и ждет, и ждет.
Но не нарушит данной клятвы
милому
И в час назначенный умрет.*

Haqqında bəhs etdiyimiz şeir öz məzmunu etibarilə “Şahsənəm” operasındakı “Aşıq Qərib” dastanının süjetini xatırladır. Ancaq dastandakı geniş məzmun kiçik bir şeirdə verilmişdir. Bu şeiri yazmaqda C.Cabbarlının müəyyən məqsədləri olmuşdur. Bunu ədib kiçik bir nəğmə üçün yazmışdır. Dastandan kiçik bir epizod götürmüşdür. Qız öz iradəsinin əksinə olaraq qəddar atanın təkidilə istəmədiyi bir adama verilir. Ancaq qızın uzaq yerdə sevgilisi var, o, sevgilisilə əhd-peyman bağlamışdır. Ona görə də öluncə onu gözləyəcəkdir. Hətta, burada uzaq yerdə olan gəncin anasının ağlamaqdan gözlərinin kor olması da verilmişdir. Bizə belə gəlir ki, C.Cabbarlı həmin mahnını “Şahsənəm” operasının librettosu üzərində işləyərkən yazmışdır. Ancaq onu da əlavə etməliyik ki, bu nəğmənin opera librettosu ilə əlaqəsi yoxdur: müstəqil bir nəğmədir. Şeirə diqqət yetirək, özü də C.Cabbarlının hər misrada verdiyi işarələrə də nəzər salaq. Misralarda sait səslərin üzərinə müəyyən işarə qoyulmuşdur. Bu işarələr səslərin az və ya çox uzadılmasını göstərir. C.Cabbarlının özünəməxsus olan bu misralar şübhəsiz, nəğmənin musiqisi ilə əlaqədardır. Bəzi misraların qabağında 14, 17, 9, 8, 11 və sairə rəqəmlər qoyulmuşdur. Bunlar da həmin misralarda olan hecaların sayını göstərir. Hər halda bunlar C.Cabbarlının nəinki rus dilinə tərcümə bacarığını, hətta rus dilində müstəqil şeir yaza bilmək istedadını da nümayiş etdirməkdədir. Bütün bu şeir parçaları C.Cabbarlı qələminin məhsuludur və ədibin əsərlərinin akademik nəşrində onlardan istifadə etmək lazımdır.

C.Cabbarlı rus dilində mahnılar da yazır, yaxud tərcümə edirdi. Bundan başqa xalq satirasının nümunəsi olan meyx-

nalara da rus dilində onun arxivində rast gəlirik. Bunları ədib özü rus dilinə tərcümə edirdi. Əlbəttə, ola bilsin rus dilində yazacağı əsərlərinə daxil etmək fikrində imiş.

C.Cabbarlı xalq mahnılarından ən çox surətlərin xarakterini açmaq, hiss və həyəcanlarını daha asan və əyani oxuculara çatdırmaq üçün istifadə edir. Xüsusilə qadınların mə-nəvi aləmlərini, iztirablarını, daxili sarsıntılarını, sevinc və kədərini ifadə etmək üçün ədib daha münasib mahnılar seçir, bəzən də özü mahnı qoşub əsərinə daxil edir. Solmazın (“Od gəlini”), Yaxşının (“Almaz”), Sonanın (“1905-ci ildə”), Sevilin (“Sevil”), Yaqutun (“Yaşar”) mahnıları buna gözəl misaldır. Hər bir surətin, necə deyirlər, özüməxsus dərdi vardır. Bu qadın surətləri bir-birlərinə oxşamadığı kimi, onların mahnıları da tamamilə başqa-başqadır. Bu mahnılar bir də C.Cabbarlıya surəti tam şəkildə, bir xarakter, canlı insan kimi oxucuya təqdim etmək, milli xarakterini açmaq, koloriti daha qabarıq meydana çıxarmaq üçün lazım olur.

“Sevil” dramının əvvəlində Sevil bir mahnı oxuyur. Bu mahnıda vəfasız yardan, sevgililərin öz arzularına çatmamasından, fələyin amansızlığından şikayətlər var. Hələ oxucu əsərin ilk şəkillərində Sevilin gələcək taleyi haqqında düşünür, buna ehtiyac duymur. Ancaq mahnı nəyisə xəbər verir, oxucuları psixoloji cəhətdən hazırlayır:

*Ey bivəfa yar, səni
Necə salım yada mən?
Çərxi-fələk qoymadı,
Kam alım dünyada mən.
Aman ay aman, zalım, yar. (2)
Sənə nə olub, zalım yar.
Qadan-balan, alım yar,
Sən ki, belə deyildin,
Səni bir öyrədən var.
Aman, ay aman, zalım, yar. (2)*

Bu mahnını Sevil öz həyatından şikayət etmək məqsədilə oxumur. Əksinə, əsərin əvvəlində sadələvh təsvir olunan Sevil öz həyatından razıdır. O, sevinir ki, bir parça çörək tapıb yeyirlər, əri Balaş yaxşı qulluqdadır. Balaşa hörmət edir, onunla hesablaşırlar və sairə. Bununla belə Sevilin guya gecə-gündüz çalışan Balaşa yazığı gəlir. Burada C.Cabbarlı nə isə oxucuların hissini, qəlbini ələ alır və diqqətlə, ürəklə hadisələri izləməyə hazırlayır. Bu mahnı elə bil nə isə bir mə-nəvi dəyişikliyin, sarsıntının, kədərin və s. yaxınlaşdığını xə-bər verir. Özü də təsadüfi deyildir ki, ədib bu mahnını böyük imtahanlar, ruhi iztirablar keçirəcək, kədər, sevincə qarşılaşacaq Sevilin dililə verir. Sevil həmin mahnını bir azdan sonra yenə qucağında balası ilə birlikdə oxuyur. Bu mahnıya biz əsərdə üçüncü dəfə rast gəlirik. Bu zaman isə hadisələr dəyişilmiş, surətlərin şəxsi həyatında, ictimai həyatında da böyük təbəddülatlar meydana gəlmişdir. Balaş Dilbər xanımın əlində oynucağa çevrilmiş, mənən kiçilmişdir. Sevil isə Moskvadan yenidən qayıtmışdır. Belə bir zamanda həmin mahnını uzaqdan kim isə musiqi sədaları altında oxuyur. İndi bu, tamamilə əks təsir bağışlayır. Əvvəllər Sevil oxuyarkən mahnıya, Sevilə əhəmiyyət verməyən Balaş məhz bu mahnının sədaları altında daha çox ruhi həyəcanlar keçirir, öz həyatının necə qorxulu bir uçuruma gəlib çıxdığını bir daha yadına salır. Bu mahnı “Sevil” əsərində əsas qəhrəmanların münasibətlərini, sevgisi və sairəni əvvəldən axıra qədər müşayiət edir. Elə bil əsər bu mahnının motivi üzərində qurulmuşdur. Bu cəhət C.Cabbarlının başqa əsərlərində də vardır. Bütün bunlar göstərir ki, mahnı, musiqi, C.Cabbarlı dramaturgiyasının tərkib hissəsidir. Ədibin ömür yoldaşı Sona Cabbarlı xatirələrində həmin məsələ ilə əlaqədar yazır: “Cəfərin belə bir xasiyyəti var idi: bir pyesi yazmağı düşünəndə əvvəl onun qəhrəmanlarından birinin mahnısını fikirləşirdi. Bəzən bunu xalq mahnılarından götürür, bəzən də özü yeni bir mahnı yaradırdı. Sözlərini yazır, hətta musiqisini də özü bəstələyirdi. Bu mahnını uzun zaman dodaqaltı

oxuyur, pianoda çalır, sonra pyesi yazmağa başlayırdı. Məsələn, “Od gəlini”ndə Solmazın “Mən bir solmaz yarpağam ki”, “1905-ci ildə” Sonanın “Azad bir quşdum”, “Almaz”da Yaxşının “Gərək günəş dağları aşıb sönməyəydi”, “Yaşar”da Yaqutun “Küçələrə su səpmişəm”, “Sevil”də Sevilin “Sənə nə olub zalım yar?” mahnıları belə yaranmışdır.

C.Cabbarlı “Sevil” əsərini yazmamışdan bir-iki ay qabaq belə bir mahnı oxuyardı:

*Sənə nə olub, zalım yar,
Qadan-balan ahım yar,
Sən ki, belə deyildin.
Səni bir öyrədən var.*

Cəfər işdən gələndə, oturanda, yatanda, işləyəndə həmişə bu mahnını oxuyardı. Bir dəfə mən Cəfərdən soruşdum ki, bir mahnını oxuyarlar bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə, yoxsa səhər-axşam, axşam-səhər dilindən düşmür, bu nədir? Cəfər dedi ki, Sonası, sən bilmirsən, bir əsər yazacağam ki, onun mahnılarını bütün xalq oxusun. Onda bilərsən ki, bu mahnı nə deməkdir. Amma Cəfər nədən, nə mövzuda əsər yazacağını demədi”. Buradan görünür ki, həmin mahnı əsərdən əvvəl yaranır və sonra da bütün əsəri müşayiət edir. Özü də mahnının sözləri də, musiqisi də ədibin özünə məxsus olur. Bu mahnı doğrudan da sonralar ədibin özünün dediyi kimi bütün xalqın dilinə düşür və el mahnısına çevrilir.

C.Cabbarlı mahnılar vasitəsilə çox təsirli səhnələr yaradır. Çox zaman müəyyən bir səhnə, epizod, əhvalatlar təkcə mahnı vasitəsilə tamaşaçılara çatdırılır, burada əlavə izahatlar və sairə lazım gəlmir. Sevil Moskvadan qayıtdıqdan sonra Balaş ona yalvarır, hətta ayaqları altına düşür, lakin Sevilin cavabı qəti idi. Belə bir zaman uzun-uzadı sözlər, izahatlar, təsvirlər, mükəllimələr əvəzinə, C.Cabbarlı Gülüşün oxuduğu aşağıdakı xalq mahnısını əsərinə daxil edir: “İçəridən Gülüşün oxumaq səsi gəlir:

*Gəlmə, gəlmə, get, ay gülüm,
Keçdi gün, dolandı hava;
Mən sənə kimi bivəfa
Yarı neylərəm, ay gülüm*

B a l a ş – Sevil...

S e v i l – Eşidirsinizmi, deyəsən Gülüş oxuyur?
(Oxumaq səsi gəlir)

*Mən dilərkən eşqə dəvə,
Sən sürürdün onda səfa,
Mən sənə kimi bivəfa,
Yarı neylərəm, ay gülüm”.*

Elə bil ki, xalq həmin mahnını C.Cabbarlının “Sevil” pyesinin bəhs etdiyimiz bu yeri üçün yaratmışdır. Burada C.Cabbarlının xalq mahnılarını seçmək və yerli-yerində işlətmək ustalığı önündə baş əyirsən. Bir də gərək külli miqdarda xalq nəğmə, mahnılarını biləsən ki, sənə lazım olanını seçib götürəsən.

Fikrimiz daha da aydın olsun deyə “Yaşar” əsərinə də bir nəzər salaq. C.Cabbarlı “Yaşar”da Yaqutun dili ilə bir xalq mahnısı verir. Mahnı əsərin oxunduğu hissəsinə uyğun seçilmişdir. Yaşar həmin kəndin sakinidir. Uşaqlığını burada keçirmişdir. Bundan uzun illər keçmiş, indi o, bir mühəndis kimi kəndə su-elektrik stansiyası qurmaq üçün gəlir. Bunu Yaşarın uşaqlıq yoldaşı Yaqut eşidir və onun gəlişini gözləyir. Belə bir zamanda Yaqut “Küçələrə su səpmişəm” adlı Azərbaycan xalq mahnısını oxuyur:

*Küçələrə su səpmişəm,
Yar gələndə toz olmasın.
Yar, belə gəl, yar, belə gəl,
Aralıqda söz olmasın.*

Lakin əsərdə Yaqutun oxuduğu başqa mahnı da vardır. Bu mahnı müasir ruhda, həm məzmunu, həm də musiqisi yeni hadisələrlə əlaqədar yaradılmışdır.

*Mənə hər görün Sənin ardınca
Dedi daima Yaşıl bağları,*

*Ki, gözəllərin
Vəfası yox.*

*Uca dağları,
Aşaram, gözəl.*

*Çəkil eşqdən
Uzaq eşqdən
Ki, səfası yox.
Cəfası çox.*

*Sənin dərdindən
Gecə bilmədən,
Gündüz gülmədən
Yaşaram gözəl.*

Ədibin bu yeni mahnısının sözlərinə də diqqət edəndə bir Azərbaycan xalq mahnısının təsiri altında (əlbəttə, forma etibarilə təsir nəzərdə tutulur) yarandığını görmək çətin deyildir:

*Uca barıdan aşaram mən,
Yarıma kəniz qoşaram mən.*

Bütün bunlara diqqət elədikcə bizim görkəmli sənətkarlarımızın xalq həyatı, məişəti, folkloruna belə bələd olması qarşısında heyrlənməyə bilmərsən. Fikirləşirsən ki, o zamanlar bizim folklor nümunələrimiz indiki kimi cildlərlə çap olunub yayılmamışdı, onları tapıb öyrənmək iqiqat çətin idi. Deməli, xalqın, xalq sənətinin vurğunu olan bu insanlar lap uşaqlıqdan ömürlərinin sonunadək bu nümunələri məhz şifahi dildən, el məsləhətçilərinin ağzından alır, öyrənir və həmişəlik olaraq hafizələrində saxlayırdılar. Çünki onlar bilirdilər ki, əsl xalq sənətkarı yalnız bu yolla elin sevimlisi ola bilər. Müqayisə üçün “Sevil” əsərində Balaşın da dilindən verilən mahnılara – qəzəllərə diqqət yetirək. Burada Balaş əsərin iki yerində klassik şeir formasında olan qəzəli musiqi sədaları altında oxuyur. Əvvələ, Sevil evdən qovulandan sonra Balaşın öz evində Dilbər üçün ayrılmış xüsusi otaqda oxuduğu sözlərə qulaq asaq:

*Bülbül gülündən ayrı düşər nitqi lal olur,
Cəh-cəh vurur o, vəslinə bais mələl olur.
Əl dəymə, bağban gülə, qaldırma naləsin,
Nazikdi bərkü şaxəsi tez payımal olur...
Vermərəm könlümü bir dilbərə bundan sonra.
Olmaram mail o siminbərə bundan sonra.*

*Aldı imanımı əldən, məni bidin elədi.
Baxmaram bir də mən ol kafərə bundan sonra.*

Axırıncı dörd misra bir az aşağıda Balaşın dililə yenidən təkrar olunur. Elə bu şeir vasitəsilə C.Cabbarlı Balaşın ilk peşmanlığını göstərmək istəyir. O, hiss etməyə başlayır ki, ailəsi dağılıb, oğlu özbaşına qalıb, ilk ömür yoldaşının yeri isə məlum deyildir. Pərdə açılarkən Balaşın bu sözlərini eşidən tamaşaçılar o saat işin nə yerdə olduğu ilə tanış olurlar. Ona görə də C.Cabbarlı Balaşın dililə digər artıq sözlərlə pyesi ağırlaşdırmır. Sonra, əsərin sonunda Gündüzün ad günü səhnəsində, hər şeydən əli üzülən, ailəsi dağılan və miskin bir hala düşən Balaş başqa bir mahnı oxuyur. İçəridə çalınır. Balaşdan başqa hamı gedir.

B a l a ş

*Nə bu gün bağda bir gül, nə meyim var mənim,
Seyri-gülzaridə bihudə nəyim var mənim.
Sizi tanrı, yetirin piri-xərabata məni
Ki, bu gün saqi əlindən gileyim var mənim.
Can sənin, cism sənin, əmr sənin, fel sənin,
Bilmirəm bu aralıqda nəyim var mənim.*

Bütün bunlar göstərir ki, C.Cabbarlı dramalarını mahnı, musiqi ilə bəzəyir, bunu surətlərin daxili aləmini, əhvali-ruhiyyəsini açmaq üçün mühüm vasitələrdən biri hesab edirdi. Adama elə gəlir ki, ədibin bəzi dramalarını dramaturq-bəstəkar yazmışdır. Hər iki sahəni yaxşı bilən bir sənətkar kimi C.Cabbarlı dramatik səhnələrlə musiqinin ecazkar təsirini çox ustalıqla əsərlərində birləşdirmişdir.

“Almaz” pyesindəki Yaxşı surəti heç kəsin yadından çıxmaz. O, hüquqsuzdur, cahil və qəddar əri və qardaşının əsiridir. C.Cabbarlı bu surəti incə bir lirika ilə təsvir edir. Yaxşı dərddlidir, ancaq onun öz dərdlərini danışması, onun dözülməz vəziyyətini başa düşüb canı yanası bir adamı yoxdur. Yaxşı humanist, həssas və qayğıkeş Almazı görür və qəlbində olan bütün dərdlərini açıb tökür. C.Cabbarlı Yaxşının

ələmini, kədərini, iztirablarını tamaşaçılarına çatdırmaq üçün yenə də xalq məsəl, layla və qoşmalarından istifadə edir. “Almaz” pyesində Yaxşının Almazla söhbət etdiyi aşağıdakı epizoda nəzər salaq:

“Yaxşı – nə eləyim, deyir:

Sənə qurban olum, ay dədə Kərəm,

Gözlərim tor gətirir, ürəyim vərəm.

Dəryalar mürəkkəb olsa, meşələr qələm,

Mollalar yazdıqca dərdim var mənim.

Almaz – Hələ bir dayan bunu da yazım (yazır).

Ürəyim vərəm, sonra?

Yaxşı – Hə... Meşələr mürəkkəb, mollalar qələm.

Almaz – Necə yəni mollalar qələm?

Yaxşı – Kim deyir, mollalar qələm?

Almaz – Sən deyirsən də... Deyirsən meşələr mürəkkəb, mollalar qələm.

Yaxşı – Yox, meşələr yox, mollalar mürəkkəb, meşələr qələm.

Almaz – Necə yəni mollalar mürəkkəb?

Yaxşı – Ey... Vallah ağlım başımda deyil, heç bilmirəm nə danışiram.

Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm,

Mollalar yazdıqca dərdim var mənim”.¹

C.Cabbarlının Yaxşısı öz dərini dərli Kərəmin sözlərilə ifadə etməyi üstün tutur. Yaxşının əhvali-ruhiyyəsinə, düşdüyü çox ağır vəziyyətinə, çəkdiyi əzablarına xalq poeziyasından alınan nümunə çox uyğun gəlir. Yaxşının meşələr qələm və dəryalar mürəkkəb olarsa, yazılıb qurtarmayacağı dərindən danışır. Dörd divar arasında əsir edilən, gözübağlı, avam saxlanılan, hər addımda ölümle hədələnən Yaxşı hətta danışdığını bilmir. Bildiyini də danışa bilmir, huşunu, diqqətini itirmişdir. Onun bu vəziyyətini C.Cabbarlı bir şeiri söyləməklə böyük bir sənətkarlıqla oxuculara təqdim edə

¹ C.Cabbarlı. *Əsərləri, III cild, Bakı, 1951, səh.156*

bilmişdir. Sonra burada başqa bir cəhətə də diqqət yetirək. Almaz Yaxşının dilindən xalq sözlərini yazıya götürür, toplayır. Burada C.Cabbarlı 20-ci illərdəki bir həqiqətə toxunmuşdur. O da ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın kənd və rayonlarında müəllimlərimiz o zamanlar böyük bir ruh yüksəkliyi ilə xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazır və Bakıya göndərirdilər. Bu nümunələrin çox hissəsi “Maarif işçisi” jurnalının səhifələrində çap olunmuşdur. Əsərin lap əvvəlində C.Cabbarlı yenə həmin məsələ ilə əlaqədar Almazla Yaxşının ilk görüş səhnəsini belə təsvir edir.

“Yaxşı – Burax, daha gedim.

Almaz – (gülərək) – Qoymaram, dedim, qoymaram, sən o sözləri bir də de, oxu, yazım, sonra get. Sən bir dayan. Ay ana, sözləri bir də de, oxu, yazım, sonra get. Sən bir dayan. Ay ana, bircə mənim o zurna-balabanımı bəri gətir...

Almaz – Bircə o skripkanı bəri ver, ya istəyirsən qarmoşka çalım. Yaxşı, di başla o bayaqkini,

Yaxşı – Gərək günəş dağları aşıb sönməyəydi.

Gərək mənim dönmüş taleyim dönməyəydi,

Gərək mənim istədiyimi gidi fələk

Açılmadan qara torpağa gömməyəydi.

Göydəki aya deyim, dərdimi qoy yara yetirsin.

Ürəyim dərdə düşüb yar mənə bir çarə yetirsin.”

“Almaz” əsərinin başqa bir yerində C.Cabbarlı Yaxşının digər keyfiyyətlərini oxuculara çatdırmaq üçün laylalardan istifadə edir. Burada C.Cabbarlı övladını ovudan, oxşayan ananın əsərdə təsvir edilən hadisələrlə düşdüyü vəziyyət, şəraitlə əlaqədar olaraq laylalar seçir. Yaxşının taleyi, gələcəyi, övladının taleyi və gələcəyi və sairə elə bil həmin laylalarda ifadə edilmişdir.

Laylay dedim adına,

Allah çatsın dadına,

Məndən ayrı düşəndə

Laylam düşsün yadına.

Laylay, balam, laylay!

Bu laylanın birinci, ikinci və beşinci misraları xalqdan alınmışdır. Ancaq üçüncü-dördüncü misralar isə Yaxşı və uşağının həyatına uyğun olaraq C.Cabbarlının özü tərəfindən əlavə edilmişdir. Bundan sonra işlədilən laylalar isə ədibin şəxsən yaratdığı nümunələrdir. Ancaq nə məzmun, nə də forma cəhətdən xalq əsərlərindən bunları seçmək mümkün deyildir.

*Laylay dedim al məndən,
İpək məndən, şal məndən.
Dedim, allah, balamı saxla,
Demədim ki, al məndən,
Laylay, balam, laylay.*

*Yerin, göyün sayı var,
Ulduzu var ayı var,
Gün görməsin, kim mənə
Öz balamdan ayırar.
Laylay, balam, laylay.*

Bu laylaları oxuyanda dinləyici hiss edir ki, ana nə isə bir qorxu qarşısındadır. Zaman, tale, yaxud köhnə adət və ənənələr balanın anadan ayrılmasına səbəb olacaq. Ona görə də böyük həyəcan və iztirablar keçirən ana həmin mövzuda laylalar oxuyur.

“Almaz” əsərindəki Kərbəlayı Fatmansa surəti də C.Cabbarlı tərəfindən böyük sənətkarlıqla işlənmişdir. Bu surət Azərbaycan nağıllarında və dastanlarında rast gəldiyimiz köpək qarılara bənzəyir. Bu qarılar yalan, riya, xəyanət rəmzi, dedi-qoduçu, sözgəzdiren, adamlar arasında ziddiyyət salan araçı kimi təsvir olunur. C.Cabbarlı Kərbəlayı Fatmansanın dili, danışığı üzərində çox zəhmət çəkmiş, onun xasiyyətinə uyğun sözlər və mahnılar işlətməsini təmin etmişdir. Bu surət həyatdan götürülmüşdür. Yenə də Sona Cabbarlının sözlərini xatırlayaq: “Bizim qonşuluğumuzda Şərəbanı adlı bir qarı olurdu. O, həm mama, həm də camaat arasında “şöhrət” qazanmış ara həkimi idi. Yaxşı yadımda-

dır. Bir gün axşamüstü evin qabağında əncir ağacının altında oturub çay içirdik. Cəfərin qardaşı qızı Törə bağımıza gəldi. O gülə-gülə dedi:

– Eh, siz də burda oturmusunuz, kənddən xəbəriniz yoxdur. Şərəbanı arvad Ramazanın gəlini üçün bir həkimlik elədi ki, gəl görəsən.

...Diqqətlə Törə xanımın söhbətini dinləyən Cəfər ondan xahiş etdi ki, Şərəbanını bizə gətirsin.

Törə xanım Şərəbanını bizə gətirdi. Cəfər onunla xeyli söhbət etdi. “Almaz”ın finalında Fatmansanın komissiya qarşısında söylədiyi sözlərin bəziləri Şərəbanının həmin söhbətindən götürülmüşdür. Sonradan mən “Almaz”ı oxuyanda Cəfərdən soruşdum ki, deyəsən Şərəbanının sözlərini Fatmansanın dili ilə vermişən?

Cəfər dedi:

– O cür adamı mən göydə gəzirdim, əlimə yerdə keçdi”.

C.Cabbarlı surətlərini kitablardan yox, həyatdan götürür, onların danışığını da olduğu kimi əsərlərinə daxil edirdi. Ona görə də ədibin surətləri çox rəngarəng, müxtəlif və orijinal çıxırdı. Kərbəlayı Fatmansa əsərdə belə danışır: “Dedi, atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun gülməşəkər, doğru deyiblər, qatır atasını görməşəydi özünü xanzadə bilərdi”. Ədib surətin daxili aləmini daha da dərinləşdirmək üçün bir az da irəli gedir. O, yalnız belə danışmaqla kifayətlənmir, onun özünə oxşayan mahnıları da vardır. “Ay zalım gör bir nə sındırır, sındır a, sındır! (özü fırlanır, oxuyur):

*Şux məmədən beş tumənə,
Gəl-gəl, ay öyü dağılmış.
Min üstünə, sür çəmənə,
Gəl-gəl, ay öyü dağılmış.*

*Qurban olum qarış yarım
Zərzəri mil-mil tumana.
Gəl-gəl, ay öyü dağılmış,
Min gəl, ay öyü dağılmış...”*

Fatmansa kimi epizodik bir surətin müvəffəqiyyəti, fikrimizcə, onun orijinallığında, həyatiliyindədir. Bu, Cəfər Cabbarlının müstəsna bir müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olduğunu sübut etməkdədir. Onun hər bir hərəkəti, danışığı, sözləri, mahnıları real, inandırıcı və müvəffəqiyyətlidir: “Gözəl, göyçək, nazənin sənəm, firistə küftar, gəl mənə gör, dərdimdən öl (çalır və oynayır).

*Döş üstünə alıb tarı,
Dəyməyin çoxdur buxarı.
Yaxa göbəkdən aşağı,
Balaq göbəkdən yuxarı.
Gəl-gəl, ay öyü dağılmış,
Min gəl, ay öyü dağılmış.”*

Bu sözləri və ifadələri Azərbaycan nağıllarında küpəgirən qarıların dilindən də tez-tez eşitmək olur.

C.Cabbarlı dramlarında təsvir etdiyi hadisələrdən, vəziyyətlərdən, dövrün xarakterindən, surətlərin dünyagörüşü və mövqelərindən asılı olaraq özü yeni mahnılar yaradır və əsərlərinə daxil edir. Bu mahnılar elə bil ki, dramaturqun işini asanlaşdırır, hadisə və əhvalatların oxuculara daha asan çatmasına gətirib çıxarır. Oxucunu əsərlərin əsas qayəsini dərk etməyə səfərbər edir. Misal üçün “Od gəlini” əsərini götürək. Buradakı mahnıları dramaturq özü yaratmışdır. Elin – xalqın oxuduğu mahnılar da C.Cabbarlı tərəfindən düzəldilmişdir. Bu mahnılar dramdakı təsvir obyektləri ilə əlaqədar öz məzmun və melodiyasını dəyişir. Baxın, eşqi dağ çeşməsi kimi təmiz, qayəsi, sevgisi yolunda canını fəda etməyə hazır olan, ancaq öz hüququ öz əlində olmayan Solmaz ürək çırpıntılarını necə ifadə edir:

*Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzəyəm,
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzəyəm,
Mən bir qızam, sevdiiyimçün cəfalara dözəyəm.
Mənsiz güllər açılmasın, axar sular dayansın.
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...
Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçaram,*

*Mən bir oynaq bülbüləm ki, güldən-gülə uçaram,
Mən bir bağlı aləməm ki, sevgilərdir açarım,
Mənsiz günəş görünməsin, qaralara boyansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...*

“Od gəlini” dramının sonuna yaxın, həbs odasında Solmaz həmin mahnını yenidən təkrarən oxuyur. Elə bil bu mahnı Solmazın sevgilisində olan münasibətini tamamlayır, onun qəti bir qərara gəldiyini, vəfa və sdaqətini bir daha nümayiş etdirir. C.Cabbarlı yuxarıda gətirdiyimiz misralara aşağıdakı parçanı da əlavə eləyir. Solmaz əlavə edilən bu hissəni ayrıca, fasilədən sonra oxuyur:

*Mən sənincin çiçəklərdən
Süslü bir tac yaparam.
Yol ver mənə, gül dərmişəm.
Sevdiyimçün aparım.
Yaşadığca axtararam, axır səni taparam,
Sənsiz solsun şən çiçəklər, qaralara boyansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın.*

C.Cabbarlı “Od gəlini” dramında Solmazın, elin oxuduğu mahnıların mətnini yazmaqla kifayətlənmirdi. Bu mahnıların musiqisi də müəllifi maraqlandırır. O çalışırdı ki, musiqi dövrün hadisələri, xalqın həyatı, o zamanın dünyagörüşü ilə səsleşə bilsin. Ədib, atəşpərəstlik dövrünün əfsanələri, mahnıları və melodiylarının nə cür olması barədə hələ inqilabın ilk illərində düşünməyə və onları öz aləmində təsəvvür etməyə çalışırdı. Çünki C.Cabbarlıya görə o dövrün hadisələrini mahnısız və musiqisiz əsərlərində təsvir etmək istənilən bədii təsir qüvvəsini verə bilməz. Hələ Şərq fakültəsində oxuyarkən C.Cabbarlı ilə onun tələbə yoldaşı gələcək məşhur bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli arasında belə mübahisələr olardı:

“ – Necə bilirsən, qədim atəşpərəstlər ibadətqahında oxunan dini mahnıların musiqisinin nə səpkidə olması daha möhtəməldir?

– O dövrün musiqi nümunələri zamanın girdablarında batıb getmişdir - deyə cavab verdim.

– Orasını mən də bilirəm. Məgər biz o musiqini indi öz təsəvvürümüzdə canlandırmaq hüququndan məhrum edilmişik?

– Əlbəttə, yox, Misir fironları dövründəki musiqinin də həqiqətdə nə sayaq səsləndiyini bilən yoxdur. Lakin bu cəhət “Aida” operası müəllifinə əsərinin ibadətqah səhnəsində kahinlər və abidlərin dini ayin icra edərkən oxuduqları mahnı və oynadıqları rəqs musiqisini yaratmaq işində heç də mane olmamışdır.

– Elə isə, bəs biz qədim Azərbaycanda atəşpərəstlər dini mərasiminin musiqisini, Hörmüzd ilə Əhrimən arasındakı mübarizəni andıran musiqini nə üçün təsəvvür etməkdən çəkinək?”¹. Bunlar göstərir ki, C.Cabbarlı hər vəchlə təsvir etdiyi dövrün adət-ənənələrini, folklor nümunələrini, həm də musiqi və melodiyaalarını da axtarır, tapır, təsəvvür edir və əsərinə daxil edirdi. Ona görə də “Od gəlini” əsərində Solmazın, elin mahnılarının musiqisi bir-birindən tamamilə fərqlənirdi.

Məlumdur ki, “Od gəlini” tarixi faciəsində xalqımızın IX əsrdə ərəb işğalçılarına qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsindən bəhs edilir. Mübarizəyə Elxan – Babək və başqa bahadirlər başçılıq edir. Belə bir məzmunu uyğun olaraq da C.Cabbarlı elin dili ilə mübariz, döyüşə, qəhrəmanlığa çağıran, vətənpərvərlik ruhu daşıyan mahnılar verir. Müəllifin dövrə, zamanəyə, o şəraitə uyğun yaratdığı mahnılarda belə parçalar vardır:

*El – Tarixlərdə öksüz kimi göründük,
İllər boyu qaralara büründük.
Yetər artıq ayaqlarda süründük,
Qalx, qalx, qalx, düşgün dünya!*

¹ «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1960, №12

*Qoy qırılsın artıq cəllad bıçağı,
Qoy uçulsun ölüm və qan ocağı,
Dünya olsun azad ana qucağı,
Qalx, qalx, qalx, düşgün dünya!
Başqa bir yerdə isə el yenə oxuyur:
El – Azad təbiətə zəncir yaraşmaz,
Azad günəş, azad yağış, azad el.
Yer üzündə daşdan çapar gərəkməz.
Azad dünya, azad sevgi, azad el.*

Belə ciddi, mübarizə ruhlu, qəhrəmanlıq məzmunlu mahnılarla bərabər, “Od gəlini”ndə biz yüngül, məzhəkəvi mahnılara da rast gəlirik. Bu mahnıları öz xarakteri etibarilə gülənc, yüngül xasiyyətli Dönməz oxuyur. Bunlar həmin surətin əsərdəki ağına, düşüncəsinə, mövqeyinə, necə deyirlər, həm də vəzifəsinə tamamilə uyğundur:

*Keçi gördüm, yəsi yox,
Papaqçı gördüm, fəsi yox,
Çalğıçı gördüm, səsi yox,
Bu bu-bu-burnun o yana çək.*

*Keçi var buynuzu yox,
Hamısı şərkdir, özü yox,
Hamısı şərkdir, özü yox
Bu bu-bu-burnun o yana çək.*

Bu mahnını C.Cabbarlı yaratmışdır. Lakin buradakı ifadələr, ibarələr, müqayisələr, hətta bəzi misralar belə xalq yaradıcılığından götürülmüşdür. Ancaq bunlar xalq ədəbiyyatının hansı janrından, hansı nümunəsindən deyə dəqiqləşdirmək işi çətindir. Buradakı ifadələri həm mahnı, həm bayatı, həm tapmaca, həm də Azərbaycan nağıllarının əvvəllərində işlənən müqəddimələrdə – pişrövlərdə tapmaq olar. Elə C.Cabbarlının böyük sənətkarlığı onda idi ki, demək olar, hamısına bələd olduğu xalq ədəbiyyatı nümunələrindən özünə lazım olan cəhətləri seçib yenidən işləyə, cilalaya və əsərlərində yeni bir tərəvətlə səsləndirə bilirdi.

C.Cabbarlının yaratdığı mahnılardan bir qismi yeni həyatımızı, sosializm quruculuğunun vüsətini, sovet adamlarının əmək pafosunu ifadə edir. Belə mahnılara biz xüsusilə “Almaz” və “Yaşar” pyeslərində rast gəlirik. “Almaz” əsəri əvvəldən axıra qədər uşaqların oxuduğu aşağıdakı mahnı ilə müşayiət olunur:

*Hey, sən əsgər dünyaya, təslim ol,
Əsgər dünyaya, təslim ol!
Sənə qarşı yürüş var,
Maşınlara od buraxın,
Vuruş var ha, vuruş var.
Vuruş var ha, vuruş var.
Sıralara duraq biz,
İrəliyə, irəliyə
Yeni dünya quraq biz.*

Əsərin sonunda yeni qüvvələrin qələbəsi də bir himn kimi səslənən həmin mahnı ilə tamamlanır. Bundan başqa “Almaz” əsərinin müxtəlif yerlərində biz ədibin yeni həyatla əlaqədar, yeni nəslin oxuduğu mahnılar işlətdiyinin şahidi oluruq. “Almaz – Hansını istəyirsiniz? Haydı! Sıraya düzül! İrəli, marş (uşaqlar yüyürərək oxuyurlar).

*Duman dumandan aşar,
İşıq dalından qoşar.
Yaman ölər, yaxşı yaşar,
Hey, yeni dünya, hey!*

*Günəş doğar, işıq saçar,
Onu görüb duman qaçar,
Yaz yetişər, güllər açar,
Hey, yeni dünya, hey!*

*Günəş buluddan ucadır,
Bu əski dünya qocadır.
Yüksəl, işıqlan, uca dur,
Hey, yeni dünya, hey!”*

Sırf epik, təsviri planda yazılmış ədibin son əsəri olan “Firuzə”də də biz yeni dövrün hadisələri ilə səsləşdirilən bir mahnıya rast gəlirik. Bu mahnını yeni əsrin övladı olan Firuzə oxuyur, özü də hekayədə iki yerdə həmin mahnını təkrar edir: “Laboratoriyadan Firuzənin səsi eşidilirdi. O, xoş bir səslə, adəti üzrə qədim bir Azərbaycan mahnısını oxuyurdu:

*Qızıl toplayardı yerin qatından,
Əzizim, qazmaçı, böyük qəhrəman.
Qara qan çəkərdi yerin qatından.
Torpağın bağrını burub dələrdi,
Çulğın təbiətə qalib gələrdi”.*

Əlbəttə, C.Cabbarlının dediyi bu qədim Azərbaycan mahnısının mətni, yenicə ədibin özü tərəfindən yaradılmışdı.

Xalqımızın muğamlarını, onların motivlərini, oxunma xüsusiyyətlərini C.Cabbarlı yaxşıca bilirdi. Məlumdur ki, C.Cabbarlı bu və ya digər muğama uyğun şeir yazır, yaxud da şeiri muğamların motivlərinə uyğunlaşdırırdı. Müşahidələr göstərir ki, C.Cabbarlı, ümumiyyətlə, xalq muğamlarımızı yaxşı bilir və yeri gələndə onlardan istifadə eləyirdi.

İlk Sevil rolunun ifaçısı, mərhum akademik İzzət xanım Orucovanın xatirəsində ibrətamiz bir yer var. O göstərir ki, C.Cabbarlı “Sevil” kinossenarisini yazıb və məni bu rol üçün dəvət etmişdi. Mən aktyor deyildim. Ona görə utanır, sıxılırdım. Yalnız C.Cabbarlının həssas və inadlı rəhbərliyi sayəsində mən Sevili oynaya bildim. Ədib həmişə məzəli əhvalat danışır, mahnı oxuyur və bizdə yüksək əhvali-ruhiyyə yaradırdı. O, çox həssas bir insan kimi mənim xarakterimdə olan bir cəhəti tez tuta bilmişdi. Mən xalq muğamlarını çox sevirdim, sadəcə vurğunu idim. C.Cabbarlı haradansa bunu tapmışdı, sezmışdi. Ona görə də mənim Sevil üzərində işlədiyim – çəkildiyim bütün müddətdə studiyaya tar gətirir, Azərbaycan muğamlarını çaldırır və onların sədaları altında mən xoş əhvali-ruhiyyə ilə Sevili oynayırdım.

Akademik M.Arif yazır: “1926-cı il Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında “Hamlet” faciəsini Şərq üslubunda oyna-

maq qərara alınmışdı. Cabbarlı da tamaşanın rejissoru A.A.Tuqanov kimi, bunu teatr üçün bir yenilik hesab etmiş, həvəslə işə girişmiş, Hamletdən və Ofeliyadan başqa faciədə iştirak edənlərin adlarını dəyişdirib, uyğun “Şərq” adları ilə əvəz etmişdir.

Beləliklə, “Hamlet” faciəsindəki hadisələr Danimarkadan naməlum bir Şərq şəhərinə köçürülmüşdü. İşin gedişilə maraqlanan Cabbarlı artıq mütərcimlikdən “çıxmış”, rejissor müavini olmuşdu. Tamaşanın musiqisini də Cabbarlının göstərdiyi motivlər əsasında bəstəkar Mailyan yazmışdı¹. A.A.Tuqanov isə elə bil həmin fikri tamamlamaq məqsədilə öz xatirələrində göstərir: “Bəstəkar Mailyanın musiqisi C.Cabbarlının motivləri əsasında yazılmışdı. Bu musiqini, xüsusən matəm marşını mən bəstəkar Mailyanın dəfn mərasimində xatırladım. O zaman “Hamlet”in marşını eşidən yoldaşlar da onu xatırladılar. Təəssüf ki, bu notlar saxlanılmamışdır, onları tapmaq çətindir. Bütün musiqi muğamat əsasında yazılmışdır”.

Göründüyü kimi, “Hamlet”in hadisələrini Şərqə köçürərək musiqini də şərtləndirmək lazım gəlmiş, ona görə də burada Azərbaycan xalq muğamları gərək olmuşdur. Bunları isə yaxşı bilən C.Cabbarlı diktə etmiş və bəstəkar Mailyan da “Hamlet”ə yeni Şərq musiqisi yazmışdır.

C.Cabbarlı öz pyesləri tamaşaya qoyularkən onların daha təsirli çıxması, tamaşaçılarda daha dərinlən izlər buraxması üçün orada xalq muğamlarından yerli-yerində istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onsuz da C.Cabbarlı pyeslərində musiqi əvvəldən axıra qədər qəhrəmanları və onları əhatə edən hadisələri müşayiət edərdi. Bunu ədib özü pyesləri yazarkən nəzərə alır və sonra da bilavasitə özü musiqi seçir və bəstəkara bu işdə yaxından kömək göstərirdi. “Aydın” pyesi iki dəfə tamaşaya hazırlandığı zaman Cəfər

¹ M.Arif. *C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu*. Bakı, 1956, səh.126

kamançaçı Q.Babalov ilə şəxsən özü saatlarla məşğul olur, son pərdədə Aydının zümzümə ilə oxuyacağı –

*Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könüm -*

Füzuli sözlərinə hansı musiqinin: “Bəstə-nigar”ınmı, yoxsa, “Dilkeş”inmi, yoxsa, “Bayatı Kürd” kökündə “Dilo”nunmu daha uyğun, daha münasib səslənəcəyini aydınlaşdırmağa cəhd edirdi¹. Həmin ilk tamaşanın şahidi olan Ə.Bədəlbəyli onun tamaşaçılara buraxdığı təsiri göstərərək davam edir ki, Füzulinin qəzəli, lirikası, Cəfərin dramaturgiyası, kamançada Azərbaycanın yanıqlı muğamlarının səsi və Abbas Mirzə Şərifzadə kimi tragik bir sənətkarın – bax, bütün bunların ittifaqı “Aydın” pyesinin böyük müvəffəqiyyətini təmin eləmişdi. Onu da əlavə edək ki, C.Cabbarlı M.Füzulinin qəzəlindən yalnız bircə misra götürmüşdü. Həmin qəzəlin qalan hissəsini özü düzəltmiş və Aydının əsərin bu yerində təsvir olunan əhvali-ruhiyyəsinə məharətlə uyğunlaşdırmışdır:

*Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könüm,
Alışdı məhəbbətə azad gördüyün könüm.
Nə gördü bədədə bilməm ki, oldu bədəpərəst
Ləbin gülabına mötəd gördüyün könüm.
Zəmanə möhnəti yaxdıqca şam tək əridi,
Sabadü səbrdə filad gördüyün könüm.*

Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Səsyazma Arxivinin direktoru H.Mədətov göstərir ki, C.Cabbarlının əsrimizin əvvəlində məşhur Azərbaycan xanəndələrinin səsi yazılmış qrammofon vallarından ibarət şəxsi fonotekası qiymətli yadigarlardandır. Musiqi mədəniyyətimizin tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti olan həmin fonotekanı arxivə ədibin həyat yoldaşı Sona xanım təqdim etmişdir. C.Qaryağdı oğlunun ifasında “Bayatı kürd”, “Mənsuriyyə”, D.Səfiyarov

¹ Ə.Bədəlbəyli. *C.Cabbarlının musiqi aləmi*, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1960, №12

vun ifasında “Mahur”, Keçəçi Məhəmmədin ifasında “Mirzə Hüseyn segahı”, habelə başqa muğam, təsnif və el mahnıları yazılmış vallar onların arasındadır. Valların hamısı arxivin qızıl fonduna daxil olunmuşdur və xüsusi qayğı ilə mühafizə edilir.

1934-cü ildə Moskvada sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayında olarkən C.Cabbarlı SSRİ və bir sıra Avropa xalqlarının dillərində musiqi yazılmış xeyli qrammofon valı alıb gətirmişdir. Onlar da ədibdən xatirə kimi arxivdə saxlanılır.

C.Cabbarlı xalq musiqisini, melodiyalarını, xalqın oyun havalarını da öyrənmişdi. Bunu biz onun əsərlərində kənd həyatının, toylarının, kənd şənliklərinin təsvirində aydınca görə bilərik. Ədibin arxivində birinci Azərbaycan festivalında ifa edilən xalq rəqslərinin proqramı saxlanmışdır. Bu proqramın bir tərəfi rusca, bir tərəfi isə azərbaycancadır. Maraqlı burasıdır ki, bu proqramda olan xalq rəqslərinin üzərində C.Cabbarlının qeydləri vardır. Proqram belədir:

«I gün – Bakı, Nuxa, Naxçıvan, Tovuzdan gələn ayrı-ayrı adamlar, yaxud ansambllar: «Maralı», «Tərəkəmə», «Sacalı», «Uzundərə», «Bənövşə», «Keçiməməsi», «İnnabı», «Xalabacı», «Səksənmə», «Qızıl Azərbaycan», «Sonacan», «Ləzgiyəngi», «Mirzəyi», «Qıtqılıda», «Kontouri», «Kabar-dinka», «Köçəri», «Popur».

II gün – Kürdistan, Nuxa, Qax, Kirovabad, Bakı, Kürd ansambli, Tat ansambli və başqa şəxslər və ansambllar: «Rəngi», «Kürdü», «Avara», «Qəşəngi», «Ceyranı», «Uzundərə», «Vağzalı», «İnquş», «Ləzgiyəngi», «Ərəbi», «Xəlibasur», «Kertsi», «Zuzəngi», «Qarabağ tərəkəməsi», «Məkəncəz», «Şax-şaqi» və sairə ifa etmişlər»¹. C.Cabbarlı bu proqramı almış, biz buna şübhə etmirik ki, ədib həmin festivalda şəxsən iştirak etmiş, orada ifa edilən Azərbaycanın müxtəlif

¹ *Respublika əlyazmaları fondu, C.Cabbarlının arxivi, inventar №489*

guşələrindən gəlmiş sənətkar və kollektivlərin rəqslərinə baxmış və öyrənmişdir. Proqramda olan bəzi rəqslərin üzərinə nişan, bəzilərinin üzərinə isə işarələr qoyulmuşdur. «Köçəri», «Uzundərə», «Kürdü tərəkəmə» və başqa rəqslərin altından isə xətt çəkilmişdir. Göründüyü kimi, C.Cabbarlının maraq dairəsi çox geniş olmuşdur. Ən əsas istiqaməti ilə ədib xalq həyatını, məişətini, rəqslərini, ümumiyyətlə, folklorunu, dilini öyrənməyə verirdi. Bu da onun dramaturgiyasını şirinləşdirir, xalqa yaxınlaşdırır, sevdilir və necə deyirlər, məşhurlaşdırırdı.

C.Cabbarlı Azərbaycan aşiq poeziyasını yaxşı bilir, həqiqi xalq aşiqələrini yüksək bir məhəbbətlə sevir. Aşıqların şeirlərini, dastanlarını, bu nümunələrin forma cəhətlərini həvəslə öyrənirdi. O, Qəribləri, Kərəmləri dəfələrlə çıxış və məqalələrində yad edirdi. «Almaz» pyesində Yaxşının dililə Kərəmin yanıqlı qoşmalarından birisi verilmişdir. C.Cabbarlı aşiq poeziyası üslubunda bir neçə şeir də yazmışdır. Bu şeirlər müəllifin xalq şeiri, onun xüsusiyyətlərini, vəznini yaxşı bildiyini göstərməkdədir. C.Cabbarlı bu tipli şeirlərdə öz fikrini çox ustalıqla ifadə etməyi bacarır. «Ölkəm», «Ey dan ulduzu», «Gözəllik» kimi şeirləri misal göstərə bilərik. Bütün bu şeirlər heca vəznində olmaqla bərabər, öz sadəliyi, axıcılığı, dərin lirikası, təbii və səmimi hisslərilə seçilir. Müəllifin «Ölkəm» şeiri çox diqqətəlayiqdir. Burada Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, vüqarlı dağları, yaşıl yaylaqları, ceyranlı düzləri böyük məhəbbətlə tərənnüm edilir. Bir çox görkəmli ustad Azərbaycan aşiqləri özlərinin vətənə olan sonsuz məhəbbətini bildirmək üçün «Dağlar» rədifli qoşmalar yazmışlar. Dağlar aşiqlər tərəfindən vətən rəmzi kimi təriflənilmiş və sevilmişdir. Bir çox dastanlarımızda da dağlar vətənin rəmzi kimi verilir. C.Cabbarlı da «Ölkəm» şeirini aşiq poeziyası üslubunda yazmış və həmin şeir onun vətənə olan məhəbbətinin gözəl bir nümunəsidir. Müəllif müasir, yeni hissləri, fikirləri çox ustalıqla qoşma janrının formasında ifadə etməyi bacarmışdır.

*Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.*

*Coşqun Xəzər oynar ayaqlarında,
İşıq saçan nefti torpaqlarında,
Tarixlərin qızıl yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.*

Bu şeir, C.Cabbarlının Azərbaycan xalqının tarixindən, folkloru və əfsanələrindən mövzu götürüb işlədiyi illərin məhsuludur. Bununla o, Azərbaycana, onun tarixinə, varına, dövlətinə olan məhəbbətini daha da artırmaq istəyir, özü də belə bir ölkəyə məxsus olması ilə fəxr eləyir.

«Ey dan ulduzu» lirik səpgidə yazılmış qoşmadır. Bəzən gülə, bülbülə, bənövşəyə müraciətlə şeir qoşurlar, ancaq ilk baxışda başqa məfhumlara müraciət kimi görünən bu sözlərin arxasında sənətkarın öz sevgilisinə, idealına xitab etdiyi aydınlaşır. C.Cabbarlı da dan ulduzuna müraciət etsə də, burada o, öz həqiqi real sevgilisini, idealını nəzərdə tutmuşdur:

*Qaranlıq gecədə səni gözləyib
Durmaqdan yoruldum, ey dan ulduzu!
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey dan ulduzu!*

İndicə adlarını çəkəcəyimiz başqa iki şeir də sırf lirik səpkidə yazılmışdır. «Gözəllik» qoşmasında C.Cabbarlı bu məfhumu yeni dövr, münasibətlər, həyatla əlaqədar mənalandırır. Şairə görə o, həqiqi, real gözəlliyə aşıqdır. Əvvəllər inandığı və rəğbət bəslədiyi məcazi sevgiləri buraxmış, əski janrlardan əl çəkmişdir. İndi onun bircə tanrısı vardır: o da həqiqi, real gözəllikdir.

*Oxşa məni, yeni tanrım, sevindir!
Artıq fikrim, ruhum, duyğum sənindir.*

*Çıx könümdən, əski dünya, sonundur,
Çünkü yeni bir yarım var – gözəllik.*

Bunlar göstərir ki, sevimli ədibimiz yeni dövrdə hər bir şeydə, məfhumda bir yenilik, yeni bir məna axtarıb tapmağa çalışır.

Göründüyü kimi, C.Cabbarlı sırf lirik planda yazdığı qoşmalarında yeni məzmun, yeni bir məna işlədir. Xalqı maraqlandıran mühüm hadisə və əhvalatlarla onu əlaqələndirir. C.Cabbarlının aşiq şeiri formasına belə yeni məzmun, ideya əlavə etməsi, müasir hadisələri bu formada təsvir etməsi yazılı ədəbiyyatımızda bir yenilik idi və onu sonralar gənc şairlərimiz davam və inkişaf etdirmişlər. C.Cabbarlının əsərləri külliyyatına düşməyən «Gözləri» rədifli şeiri də aşiq poeziyası üslubunda yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şeir həmin üslubda olan və yuxarıda bəhs etdiyimiz şeirlərdən fərqli olaraq 15 hecalıdır. Şeirin dilindən, üslubundan Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazıldığını ehtimal etmək olar. O zamanlar C.Cabbarlı xalq ədəbiyyatı, xalq şeiri, onun ideya, forma və xüsusiyyətləri ilə xüsusilə maraqlanır, yazdığı məqalələrində bu məsələlərə tez-tez toxunurdu. Elə haqqında danışdığımız bütün bu şeirləri C.Cabbarlı həmin dövrdə qələmə almışdır. Bu şeirdə ədib gözləri, onların baxışlarını, bu baxışların müxtəlifliyini mənalandırır, çox gözəl, maraqlı və orijinal təşbehlər işlədir.

*Sərt baxarkən ən yalovlu duyğuları dondurur,
Donuqluğu donub qalan ürəkləri yandırır,
Gah bir toy tək oynaq olur, gah bir matəm andırır,
Gəc baxıcı, ev yıxıcı, can yaxıcı gözləri.*

*...İtirdiyin unutturur, gördüyündən küsdürür,
Ən sarsılmaz ürəkləri yarpaq kimi əsdirir,
Tutqun gecə, aydın günümü, görən necə kəsdirir,
Gəc baxıcı, ev yıxıcı, can yaxıcı gözləri.*

20-ci illərdə C.Cabbarlı məşhur xalq qəhrəmanlıq dastanımız olan «Koroğlu»dan bir hissəni ingilis dilindən azərbay-

cancaya tərcümə eləyir. Çox ehtimal ki, C.Cabbarlı həmin illərdə V.Şekspirin «Hamlet» faciəsini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən «Koroğlu»dan parçalara rast gəlmiş və dilimizə çevirmişdir. Məlumdur ki, «Koroğlu» ilk dəfə kitabça şəklində 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çapdan çıxmışdır. Onu toplayıb tərcümə edən milliyyətçə polyak Aleksandr Xodzko Boreyko olmuşdur. O zamanlar dastan bir çox şairlərin, yazıçı və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Alman, fransız, ingilis dillərinə dastandan parçalar tərcümə edilmiş, yaxud nəzmə çəkilmişdir. Məşhur Fransa yazıçısı Jorj Sand da «Koroğlu»nun böyük bir hissəsini fransız dilində nəzmə çəkmişdi. İngilis şairi Lonqfello ingilis dilində dastanın böyük bir hissəsini şeir formasında çap etdirmişdir. C.Cabbarlı da ingilis şairinin nəzmə çəkdiyi hissədən bir parçanı Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Görünür, C.Cabbarlı «Hamlet»i ingilis dilindən çevirdiyi kimi «Rövşənbəy – Koroğlunun atlanması» hissəsini də birbaşa ingiliscədən azərbaycancaya tərcümə etmişdir. «Koroğlu» dastanında «Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi» ən böyük qollardan biridir. Koroğlu Eyvazı Alı qəssabdan alıb yola düşür. Ancaq elə bu vaxt Ərəb Reyhan bundan xəbər tutur. Adamlarını da başına yığıb bütün yolları, keçidləri bağlayır. Haraya getsə də Koroğlu gərək gəlib onun qoruduğu bərədən keçməli idi. C.Cabbarlının tərcümə elədiyi parça da elə qolun bu yerindən başlayır. Koroğlu Qıratın üstündə, tərkində də Eyvaz qaçır. Ərəb Reyhan da onu təqib edir. Koroğlu tək idi, onun yanında dəliləri yox idi, Ərəb Reyhan isə öz qoşunu ilə hücum edirdi. Burada nə təslim olmaq, nə qaçıb qurtarmaq mümkün idi. Qabaqda böyük bir yarğan var idi. Sıldırım qayalar arasında olan bu yarğanın heç dibi görünmürdü. «Koroğlu» dastanının 1956-cı il nəşrində bu yarğanın eni on beş-iyirmi addım göstərilir. C.Cabbarlının tərcümə etdiyi parçada isə belə yazılır:

*On dörd addım o böyürdən bu böyrə,
Kim keçərsə göydən gərək yüyürə,
İgid istər boşluq üstədən at sürə,
Torpaq üstə dayanmaya daban, hey!*

Yalnız bu dibi görünməyən uçuqumdan tullanmaqla Koroğlu özünü və Eyvazı xilas eləyə bilərdi.

*Yüz igid çapmada dalınca eyvah,
Reyhan deyir: la ilahə-illəllah!
Arxa ölüm, qarşı ölüm, yox pənah
Amansız düşməndən yoxdur aman, hey!*

Bu zaman Koroğlunun hər şeydən əli üzülür. Onun gümanı yalnız Qıratına gəlir. O, Qıratın boynuna sarılır, gözlərindən öpür, yalını tumarlayır və «Qırat, məni bu ölümdən al» deyir. Koroğlu Qıratı tərif edir. Koroğlunun Qıratı tərif edərkən işlətdiyi təşbihləri, müqayisələri, sadə, axıcı ifadələri bütün tərcüməçilər olduğu kimi saxlamışlar. A.Xodzko 1842-ci ildə dastanın ingiliscə nəşrinə yazdığı müqəddimədə Koroğlunun Qırata dair oxuduğu şeirləri barədə deyirdi ki, Koroğlunun öz sevimli Qıratına qoşduğu mahnılar ən gözəl əsərlərdən sayılır. Şərq poeziyası bununla fəxr edə bilər. C.Cabbarlı da ingilis dilindən tərcümə edərkən xalqın Koroğlunun dili ilə Qıratı tərif edən sözlərini çox təsirli vermiş və əslinə, orijinala uyğun şəkildə saxlamağa çalışmışdır. Ərəb Reyhan öz qoşunu ilə yaxınlaşır və gözləyir ki, indi Koroğlu özünü təslim edəcək, yaxud da yarıqana düşüb məşh olacaqdır. Elə bu zaman Qırat quş kimi uçub yarıqanın o biri tərəfinə düşür. «Özü də elə sıçradı ki, Koroğlunun başında papağı da tərpənməli idi»¹.

*Havanın qoynunda Qırat uçurkən,
Torpaq üstədən üzölmüşkən ayağı.
Yüyən oynamadı, hətta Rövşənin
Tərpənmədi al sərməli papağı.²*

¹ Koroğlu. Bakı, 1956, səh.118

² C.Cabbarlı. Əsərləri, I cild, Bakı, 1950, səh.21

Ərəb Reyhan, bütün qoşun əhli hey-rət içində qalırlar. O, «Koroğlu amansız düşməndir, ondan aman, hey» – deyə sözlərini tamamlayır. C.Cabbarlının tərcüməsi də elə burada bitir. Çox maraqlıdır ki, C.Cabbarlı ingilis şairinin əsərindən məhz bu hissəni alıb tərcümə etmişdir. Göstərdiyimiz misallar göstərir ki, C.Cabbarlı xalq dastanından parçaları diqqətlə, həssaslıqla tərcümə eləmişdir. Özü də xalq dili, xalq şeirinin ifadə formasını ustalıqla qoruyub saxlaya bilmişdir. C.Cabbarlı «Koroğlu» dastanını, onun qəhrəmanlıq pafosunu və gözəl, yüksək poetik vüsətini dərinlən başa düşmüş və tərcüməsində bunu nümayiş etdirə bilmişdir.

C.Cabbarlının ədəbi fəaliyyətini tədqiq edəndə aydınca görünür ki, o, Azərbaycan aşiq yaradıcılığını da diqqətlə öyrənmişdir. 1925-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalında C.Cabbarlının aşiq bağlamaları səpgisində bir şeiri çap olunmuşdur. «O nədir?» adlandırdığı bu şeir doqquz bənddən ibarətdir. Ədibi xüsusilə, aşıqlarımızın bağlama deyişmələri çox maraqlandırmışdır. Burada C.Cabbarlı orijinal bir forma işlətmişdir. Bütün şeiri «o nədir ki» sözləri üzərində qurmuş, başqa sözlə, bağlamayı açacaq, cavabını tapıb söyləyəcək ikinci bir aşığın sözləri yoxdur. Şeirin hər bir bəndində yaşayışımızın, quruluşumuzun, həyatımızın bir sahəsində gözə çarpan müəyyən bir qüsurluq, çatışmamazlıq tənqid olunur. Bu bəndlər aşiq şeiri bağlamalarından daha çox bəzi tapmacalarımızı xatırladır. Çünki tənqid hədəfinə çevrilən obyektin bəzi əlamətləri bənddə deyilir, bu əlamətlərə görə də tənqid hədəfinə çevrilən sahəni təxmini olaraq müəyyənləşdirmək mümkündür.

*Səndən xəbər alım, haq bilən aşiq,
O nədir ki, sözü vardır, özü yox?
Cavab qaytar istəyinə müvafiq,
O nədir ki, özü vardır sözü yox?*

*O nədir ki, bizləməsən çalışmaz?
O nədir ki, dindirsən də danışmaz?*

*O nədir ki, xeyrə-şərə qarışmaz?
O nədir ki, haq görməyə gözü yox?*

*O nədir ki, vaxtı keçmiş ölməyir?
O nədir ki, çox ağlayır, gülməyir?
O nədir ki, yaxşı, yaman bilməyir?
O nədir ki, özün görər, bizi yox?*

Bu bəndlərin heç birisinin cavabı verilməmişdir. Cavabları ədib oxucuların öhdəsinə buraxmışdır, ancaq bu bəndlərin çoxunda təxmini olaraq cavabı da müəyyənləşdirmək mümkündür.

*O nədir ki, gün uzunluğunu işləyir?
O nədir ki, işləmədən dişləyir?
O nədir ki, gündə birin boşlayır?
O nədir ki, oğlan sevər, qızı yox?*

*O nədir ki, bir həsirdir, dörd divar?
O nədir ki, bir qapıdır, bir açar?
O nədir ki, gördüyünə göz yumar?
O nədir ki, içində bir mizi yox?*

*O nədir ki, dəftəri çox, işi az?
O nədir ki, «sabah gəl»i qurtarmaz?
O nədir ki, qulaq verməz yüz min yaz?
O nədir ki, qışda getsən, buzu yox?»¹*

C.Cabbarlı, qədim ənənəvi Azərbaycan aşiq bağlama-deyişmələrindən geniş istifadə edərək dövrümüzün mühüm hadisələri, müasir həyatımızın çatışmazlıqlarını böyük ustalıqla ifadə etməyi bacarmış, bağlamaların yeni, orijinal, müasir nümunələrini yarada bilmişdir. Bu şeiri o, «Şahsənəm» opera librettosu üzərində işləyərək yazmış, aşiq şeiri forması ədibin satirik şeirlərinin məzmununu ilə qaynayıb qarışmışdır.

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, 1969, səh.155

Bundan başqa ömür yoldaşı Sona xanıma təcili göndərdiyi məktubunda «Aşiq Qərib, dastanında olan şeirlərdən, onların üslubundan istifadə etmişdir. Sona xanıma göndərdiyi məktublarında C.Cabbarlı xalq aşiq şeiri üslubunda maraqlı, gözəl parçalar yazıb, əlavə etmişdir. Bu şeirlər C.Cabbarlının yüksək şairlik təbini, istedadını, bədahətən şeir qoşma qabiliyyətini büruzə verdiyi kimi ədibin Azərbaycan xalq şeiri, onan forma, vəzn xüsusiyyətlərini çox gözəl bildiyini də nümayiş etdirməkdədir.

Sona xanım xatirələrində yazır: «Evləndiyimizdən bir neçə ay sonra Cəfər xəstələnib qısa müddət xəstəxanada yatmalı oldu. Onu yoluxmağa gedərkən bir dəstə gül aparmışdım. Axı, Cəfər gülü çox sevirdi. Həmin güllərə cavab olaraq mənə aşağıdakı şeiri yazdı:

*Bülbüllərdən ayrı düşmüş qızıl gül,
Bir hicrana kimsə düçar olmasın.
Kaş ki, yavrum, son günlərin sevinci
Böylə qısa bətiibar olmasın.*

*Sənsiz könlüm fəryadlardan usanmaz,
Çaylar dursa, göz yaşlarım dayanmaz,
Dünya gülşən olsa, könlüm oyanmaz,
Sənsiz, yavrum artıq bahar olmasın.*

*Düniyə gülşən-yarın xəzançın oynaq,
Düniyə insan yarın bir yığın torpaq,
Keçmiş ilk bahardan bu bir qaç yarpaq,
Sapın, yavrum, son yadigar olmasın.*

*Bəlli şey ki, həyat beş qara gündür,
Mənsiz gül, ağlama, könlüm sevindir,
Cismim torpaq olsa, ruhum sənindir,
Sevgimizə yoxluq məzar olmasın.*

Bununla əlaqədar başqa bir misal: «Dönüş»ü yazarkən baş verən bir hadisə də bugünkü kimi yadımdadır. Cəfər həmişə

işləyəndə çoxlu çay içərdi. Bu, onun ürəyinə zərər idi. Bir dəfə ona dedim ki, ay Cəfər, çayı az iç, bağ yeridir, qəndimiz azdır. Bir az sonra mən Cəfər üçün ikinci stəkanı gətirəndə o, mənə bir kağız uzatdı. Kağızda belə yazılmışdı:

*Ay Sonası, çay gətir mənimçün,
Qələndəmə pay gətir mənimçün.
Bağ yeridir qəndi çox işlətməmə,
İstəyirsən say gətir mənimçün»¹.*

C.Cabbarlı satirik pyeslərində, felyetonlarında da surətlərin dililə əsərlərin məzmununa uyğun olaraq şeir parçaları verir və maraqlıdır ki, bu şeirlər də məhz xalq aşiq şeiri formasındadır. «Yaylağa gedir» adlı satirik pyesində xəstə Əhmədin dililə «Cəlali xaliq» havası üstündə belə bir şeir vermişdir:

*Vərəm məni saldı əldən,
Sarsıdı vücudum təməldən,
Qurtarmıram get ha getdən, hələ
Dərdimə dərman olunmaz.*

*Zavkoma getdim yubatdı,
Doktor işi çox uzatdı,
Bilmirəm bu necə zatdı, hələ
Dərdimə dərman olunmaz.*

*Aprel keçdi, may da keçdi,
Gün dolandı, ay da keçdi,
Yaz qurtardı, yay da keçdi, hələ
Dərdimə dərman olunmaz.*

*Payız keçdi dağ divardan,
Qış gəldi, yer dondu qardan,
İndi qış da keçdi yarıdan, hələ
Dərdimə dərman olunmaz.*

¹ C.Cabbarlı haqqında xatirələr. Bakı, 1960, səh.61-62

*Rayon işim ləngə saldı,
Surxavayda üç ayqıldı,
Yaylaq da çoxdan boşaldı, hələ
Dərdimə dərman olunmaz.¹*

C.Cabbarlının əsərlərindəki mahnılar, yazdığı lirik şeirlər, şərqlər onun incə bir zövqə, zərif qəlbə, həssas duyğulara malik gözəl bir sənətkar olduğunu sübut etməkdədir. Ədib birdən-birə insanın ən incə duyğularına toxunur, onun qəlbini titrədir, ona şən, gümrah, gözəl əhvali-ruhiyyə bəxş edir. Belə olduqda sən C.Cabbarlını gərgin drammatizm yaran, tragik surətlər təsvir edən, insanı sarsıdan məqamlar düzəldən bir dramaturq kimi unudur, əksinə qəlb şairi, məşhur lirik, bəstəkar olduğunu xatırlayırsan:

*Bir biz idik, bir düz idi, bir də al boyalı...
Meşə yolu, yarpaq kolu, yaşıl ağaclar.
Onda ki, ağ umuzlara töküldü saçlar,
Güldü yarpaq, coşdu ırmaq, güllər oynadı,
Qəlbimdəki kaman kimi tellər oynadı.*

*Bir biz idik, bir düz idi, bir də al boyalı...
Dağ başında uçan quşlar endilər çaya,
Sən dedin ki, «bütün dünya qoy dönsün toya!»
Güldü yarpaq, coşdu ırmaq, güllər oynadı,
Qəlbimdəki kaman kimi tellər oynadı.*

Azərbaycan SSR xalq artisti Ə.Bədəlbəyli yuxarıda bəhs etdiyimiz məqaləsində həmin şeirlə əlaqədar aşağıdakı çox əhəmiyyətli bir əhvalatı nəql edir. «1931-ci ilin mart ayında mənim Dövlət Opera və Balet Teatrı binasında simfonik konsertim təşkil edilmişdi. Konsertin proqramına yuxarıda göstərdiyim «Alməst» operasından qoca aşığın mahnısından əlavə Qliyerin bəstələdiyi bir xalq mahnısı daxil edilmişdi.

¹ «Qobustan», №1, 1970, səh.22

Mən bu mahnı üçün şeir yazmağı Cəfərdən xahiş etmişdim. O, əvvəlcə bu şeiri gətirdi:

*Bağdakı güldən zərifdir o gül yanaqlar
Şandakı baldan şirindir o al dodaqlar.
Sənsiz olsun, görüm ay qız, viranə bağlar,
Səndən ayrı könüm sızlar gözüm qan ağlar.
Bağa girsən geri qalmaz boyun çinardan,
Ağ bədənin safdır, ay qız, xarranmış qardan,
Dönsə dünya gözəl olsa, mən keçməm yardan.*

Ya da:

*(Yağsa yağış torpaq doysa mən doymam yardan)
Oynaq-oynaq yerindən bağça süslənir,
Gülüşündən güllər açar, bülbul səslənir,
Sənsiz olan aşıqların viranə bağlar
Səndən ayrı güllər solar, bülbul qan ağlar.*

«Alməst» operasındakı qoca aşığın ariyasını və bu mahnını konsertdə Hüseynağa Hacıbabayev oxumalı idi. O, bu əsərləri böyük bir həvəs və əsl sənətkar ilhamı ilə hazırladı. Konsert ərəfəsində biz Cəfəri məşqə dəvət etdik. Mahnının şerindən bir qədər razı qalmadığımızı bildirdik. O, haman saat oturub şerinin ikinci variantını yazdı. İndi Cəfər Cabbarlı «Əsərləri»nin nəşrində bir qədər təhrif və həm də ixtisarla çap olunmuş bu şerinin əsl belədir:

*Bir sən idin, bir mən idim, bir də yamaclar,
Meşə yolu, yarpaq yolu, yaşıl ağaclar,
Onda ki, ağ umuzlara töküldü saçlar
Coşdu ırmaq, güldü yarpaq, güllər oynadı.*

*Biz biz idik, bir düz idi, bir də al boyalı,
Dağ başından uçan quşlar endilər çaya,
Sən dedin ki, bütün dünya qoy dönsün toya,
Çaldı qaval, uzaq göydən ellər oynadı.*

*Endi duman, örtü kimi dünya qaraldı,
Ara-sıra əsən bir yel saçın darardı.*

*Onda ki, oynaq tellərin boynumu sardı,
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı».*

Hər şeydən əvvəl burada C.Cabbarlının hazır musiqi üçün mətn yazmaq, özü də tez və uyğun yazmaq istedadını alqışlamalıyıq. Deməli, musiqini, motiv, melodiya başa düşmək, onunla yaşamaq lazımdır ki, özü də daxilən fəxrətlənən musiqiçi olmaq lazımdır ki, həmin motivə düşən sözləri, məzmunu sənət dilinə çevirəsin. Bu hadisə təsadüfi deyil, bir dəfə deyil, aşağıda görəcəyimiz kimi bir neçə dəfə C.Cabbarlının «başına gəlmiş» və ədib böyük müvəffəqiyyətlə həmin imtahandan çıxmışdır. Sonra burada «Oynadı» rədifli şeirləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Doğrudan da C.Cabbarlının əsərlərinin 1938-ci və 1950-ci il nəşrlərində gedən bu şer variantı yarımçıq görünür. Hər bəndində beş misra olmaqla cəmi iki bənddir. Ancaq Ə.Bədəlbəylinin gətirdiyi variant isə dörd misralıdır. Özü də tamamlanmışdır. Bizi belə gəlir ki, ədibin əsərlərinin nəşrində bu ikinci variantı nəzərdə tutmaq daha doğru olardı.

Bütün bunlar görünür ki, C.Cabbarlı, ümumiyyətlə, musiqini bilir, başa düşür və onunla qəlbən yaşamağı bacarırdı. Ona görə də musiqi onun dramaturgiyasının tərkib hissəsi, üzvi bir hissəsidir. C.Cabbarlı yalnız Azərbaycan, Şərq musiqisini bilməklə kifayətlənmirdi. O, rus, Avropa klassik musiqisini də yaxşı bilir və duyurdu. Yenə də misal üçün Ə.Bədəlbəylinin «C.Cabbarlının musiqi aləmi» adlı məqaləsinə müraciət edək: «...Oqtay ilə Firəngizin birinci dialoqu zamanı uzaqdan eşidilən piano səslərinin hansı əsərdən olduğunu müəyyənləşdirmək üçün Motsartın, Bethovenin və Şopenin bir çox əsərlərini çaldırıb dinlədikdən sonra:

– Bu əsərlərin hamısı bir-birindən gözəldir – dedi. Lakin bu dialoq üçün Ayzenin indicə çaldığı şey mənə daha xoş gəlir. Yəni axtarsan hamısı xoş gəlir, ancaq Oqtay ilə Firəngizin mükəlliməsi üçün mən bu axıncını məsləhət görürəm.

Cəfərin bu axıncı olaraq dinlədiyi əsər P.Çaykovskinin «İlin fəsilləri» məcmuəsində «Barkarola» idi. Doğrudan da

Oqtay ilə Firəngiz səhnəsindən lirik əhvali-ruhiyyəni, o böyük səmimiyyət aləmini ifadə edə biləcək musiqi də mükəllimədəki lirik məzmunu əsl saf məhəbbət hissilə tərənnüm etməsi əsas şərtlərdən biri idi. Bu isə Çaykovski dühasının ən gözəl və parlaq nümunələrindən olan gəmiçi mahnısında daha aydın səslənirdi».

C.Cabbarlının əsərlərində biz musiqi və çalğı alətlərindən piano, skripka, kaman, zurna, balaban, ney, dəf, saz, qaval və xüsusilə tarın adlarına çox tez-tez rast gəlirik. Bunlardan əsərlərində ədib yerinə görə istifadə edir. «Aydın», «1905-ci ildə» pyeslərində tar əvvəldən axıra qədər tamaşanı müşayiət edir. Bəlkə də C.Cabbarlının bütün ömrünü tar müşayiət etmişdir.

C.Cabbarlının qəhrəmanı elə bil «Sitarə» opera libretto-sunda tarı əlinə alıb «Dönüş» pyesinə qədər yerə qoymamışdır. Məlumdur ki, 1920-ci illərdə tara hücumlar edilmiş, onu qadağan etmək meyllər olmuşdur. Elə bu illər «Aydın»da, «Sevil»də, xüsusilə «1905-ci ildə» pyeslərində C.Cabbarlı bütün qüvvəsilə öz tarını çalmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan SSR əməkdar artisti Süleyman Tağızadəyə, öz qardaşı qızı Mələyə də C.Cabbarlı şəxsən tar alıb bağışlamışdı. Mələk Abbasova yazır: «Bir gün əmim mənə üçün tar almışdı. Onu da deyim ki, bu, o zaman tar əleyhinə başlanan kampaniyanın qızgın bir çağında idi. Əmim tarı mənə verib dedi:

– Mələk, bu tarda çalmağı yaxşı-yaxşı öyrən.

– Nə üçün? – deyər təəccüblə soruşdum.

– Ona görə ki, əsərlərimdəki mahnıları yazanda mənə lazım olacaq.

Mən tarı aldım. Bir müddət evimizə gələn müəllimim Əhməd Bakıxanov mənə tar çalmağı öyrətdi. Sonra əmim mənə musiqi məktəbinə qoydu. Orada mənə notdan Səid Rüstəmov, muğamatdan isə Əmrulla Məmmədbəyov dərslər deyirdi.

Cəfər əmim əsərlərinə yazacağı mahnıların sözlərini əvvəl özü zümzümə edir, sonra mənə tar çaldırır havasını müəyyən eləyirdi. Bəzən də darıxanda və yaxud kefi çağ olanda

mənə müraciət edib, bir az çal bizim üçün deyirdi. Mən onun arzusunu yerinə yetirirdim. O, diqqətlə qulaq asır, muğamat və xalq mahnılarından zövq alırdı»¹.

Bu cəhətdən Azərbaycan SSR əməkdar artisti Süleyman Tağızadənin xatirələri çox diqqətəlayiqdir. O yazır: «Heç yadımdan çıxmaz, 1931-ci il idi. Teatr texnikumunu yenidən bitirmişdim. Məni indiki Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrına aktyor təyin etmişdilər. Teatrın foyesində gəzirdim. Bu vaxt Cəfər Cabbarlı mənə yaxınlaşıb:

– Yoldaş Tağızadə, tar çalmaq bilirsinizmi? – deyərək soruşdu.

– Xeyr, bilmirəm.

– Çox təəssüf, – deyərək o məndən ayrılıb pillələri yuxarı çıxmağa başladı.

...Saat üçdə, xidmətçi qadın dedi:

– Yoldan Tağızadə, C.Cabbarlı səni çağırır.

Cəfər qoluma girdi. İndiki Sabir bağının yanındakı meydançada musiqi alətləri satılan mağaza var idi. Satıcı C.Cabbarlına tanıdı. Cəfər dedi ki, mənə bir yaxşı tar ver. Kassaya yaxınlaşıb, pulunu verdi, tarı mənə uzatdı. Yəqin ki, tarı küçə ilə əlində aparmağa utanır – deyərək düşündüm. Cəfər mənimlə xudahafızlaşıb tramvaya doğru yönəldi.

– Cəfər qardaş, tarınız qaldı, deyərək mən onu səslədim. Cəfər dedi ki, deyirdiniz ki, tarınız yoxdur, bu da tar, sənə ya digər verirəm, çalmağı öyrən», S.Tağızadə bu xatirələrində davam edərək yazır ki, mən tar çalmağa başladım. Bir gün Cəfərə dedim ki, bir qədər öyrənmişəm. Əsərdə çalacağım havanı bilsəydim, pis olmazdı. O, Əfrasiyab Bədəlbəyliyə zəng etdi. Ertəsi gün saat 3-də Əfrasiyab, mən və Cəfər Cabbarlı bir yerə toplaşdıq. Cəfər Əfrasiyaba dedi:

«Azad bir quşdum» mahnısını Tağızadəyə öyrətmək lazımdır. Cəfər mahnının havasını zümzümə edib notu yaz-

¹ Mələk Abbasova. Əmim haqqında xatirələrim. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 13 may, 1963-cü il

mağı Əfrasiyab Bədəlbəyliyə tapşırırdı. Mən havanı yaxşı çalmağa öyrəndim». Ancaq onu da demək lazımdır ki, C.Cabbarlı hansı əsəri yazdığını, orada hansı mahnı oxuduğunu və hansı rol üçün yazıldığını S.Tağızadəyə deməmişdir. Sonra S.Tağızadə xatirələrini davam etdirərək yazır: «Bir dəfə teatrın elanlar lövhəsində yazıldı ki, sabah saat 11-də bütün kollektiv teatrda olmalıdır. C.Cabbarlının yeni yazmış olduğu «1905-ci ildə» əsərinin oxunuşu olacaqdır.

Əsər oxundu. Oxunuş prosesində bildim ki, mənə yazılan rol Baxşı imiş. Cəfər mənə dedi:

– Əsər xoşuna gəldimi?

– Əsər də xoşuma gəldi, mənə yazdığın rol da.

– Sən hardan bildin sənə hansı rolu yazmışam?

– Tarı Baxşı çaldığı üçün»¹.

Bu sətirin müəllifinin həyatında baş verən bir hadisəni də burada oxuculara çatdırmağı lazım bilirik. Mənə belə gəlir ki, hər bir şəxs lap uşaqlıqdan bu və ya digər sənətkara, yazıçıya xüsusi məhəbbət göstərir və zaman keçdikcə, necə deyirlər, ona vurulur. Mənim lap kiçik yaşlarımdan ən çox sevdiyim sənətkarlardan biri və birincisi C.Cabbarlı olmuşdur. Onun şeirələrini, mahnılarını, hətta «1905-ci ildə» və «Od gəlini» əsərlərində Eyvaz və Elxanın monoloqlarını əzbərləmişdim. Orta məktəbdə oxuduğumuz vaxtlar idi. Böyük Vətən müharibəsinin qızgın illəri idi. C.Cabbarlının anadan olmasının 45 illik yubileyinə qızgın hazırlaşırıdık. Aydın oldu ki, məktəbimizdə və kəndimizdə C.Cabbarlının portreti yoxdur. Ədəbiyyat müəllimlərimizdən Abdulsalam Abbasov və Mehdi Mehdiyev dedilər ki, çalışıb ədibin şəklini səliqə ilə böyütmək lazımdır. Şagirdlərdən kimin çəkdiyi şəkil yaxşı olsa, sərgiyə qoyulacaq və yubiley gecəsində səhnədən asılacaqdı. Mən də C.Cabbarlının şəklini böyütmək üçün bir neçə gün zəhmət çəkdim. Xoşbəxtlikdən məktəbdə

¹ C.Cabbarlı haqqında xatirələr. Bakı, «Azər nəşr», 1960, səh.87-90

mənim çəkdiyim şəkil hamıdan yaxşı çıxdı. Yubiley gecəsində məktəbin koridorunda düzəltdiyimiz səhnədə mənim böyütdüyüm şəkil asılmışdı. Bundan əlavə, məktəbimizdə ədəbiyyat müəllimlərimizin bilavasitə rəhbərliyi altında C.Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesini yubiley günü üçün tamaşaya hazırlayırdıq. Mənə Baxşı rolu tapşırılmışdı. Mən böyük məmnuniyyət və ruh yüksəkliyi ilə bu rol üzərində işləyirdim. Evdə onun bütün sözlərini dönə-dönə təkrar edirdim. Məlumdur ki, Baxşı dramda tar çalır. Həmin musiqi sədaları altında Sonanın mahnısı əsərdə bir neçə yerdə təkrar olunur. Mənim tarım var idi, amma hələ yaxşı çala bilmirdim. Məşqlərimizi aparan aşağı sinif müəllimi Bağdagül Baharova yaxşı tar çalırdı. Məşqlərin gedişində Bağdagül müəllimə «1905-ci ildə» pyesindəki «Azad bir quşdum» mahnısını tarda çalmağı mənə öyrətdi. Tamaşa axşamı həmin mahnının motivini mən səhnədə tarda çaldım. Bununla da rol yaxşı və inandırıcı çıxdı. Çox gözəl təsir bağışladı. Sonralar tale elə gətirdi ki, orta məktəbi və ali məktəbi qurtarandan sonra ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində işləməli oldum. C.Cabbarlı barədə bir neçə məqalə çap etdirdim. İndi həmin kitab vasitəsilə bütün ömrü boyu sənətinə, şəxsiyyətinə səcdə elədiyim bir sənətkar haqqında ürəyimdə olanları demək imkanına malik olduğum üçün xoşbəxt hesab eləyirəm.

* * *

Xalq yaradıcılığından istifadə məsələsində C.Cabbarlı «1905-ci ildə» pyesində orijinal bir yol tutmuşdur. Ona görə də bu pyes haqqında ayrıca danışmağı lazım bilirik. «1905-ci ildə» pyesi xalqlar dostluğu və beynəlmiləlçilik mövzusunə həsr edilmiş klassik əsərlərdən birisidir. Əsərdə C.Cabbarlının qarşısında duran əsas məsələ xüsusilə erməni və Azərbaycan xalqlarının qədimdən başlayıb gələn dostluğunu qələmə almaq, bunun tarixi əsaslarını göstərmək və bu müqəddəs hissə mane olan qara qüvvələri – çarizm və milli

burjuaziyanın azğınlıq və qaniçiciliyini açıb göstərməkdir. C.Cabbarlı «1905-ci ildə» pyesilə əlaqələr müsahibəsində belə yazırdı: «Mən Gürcüstanda, Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda olduğum zaman bütün millətlərə mənsub olan adamlara rast gəldim. Bunlar sakitcə olaraq sosializm quruluşu ilə məşğul idilər. Mən köçərilərə təsadüf etdim. Sürünün yanında bir Azərbaycan qadını yeriməkdə idi. O, çadrasız idi. Bir dəfə də başqa bir qadına rast gəlmişdim. Bu, erməni qadını idi. Bu, tamamilə birinci qadın kimi geyinmişdi. Birinci nəzərdə bunları bir-birində ayırmaq çətin idi. Bütün bu xalqların ev əşyası, kənd təsərrüfatı alətləri, nəğmələri və rəqsləri bir-birinin eyni idi. Əslində bu iki xalq vahid bir xalq təşkil edir...»¹

Xalq şairi Məmməd Rahim bu məsələ ilə əlaqədar öz xatirələrində yazırdı: «Tbilisidən gürcü yazıçıları ilə birlikdə Ermənistanı yola düşdük. Dilican dərəsi və Qarakilsə yolu ilə gedərkən Cəfər hər şeylə maraqlanırdı, müşahidə edirdi. O, hər şeyə nüfuz etmək istəyirdi. Arabir maşınlar kəndlərdə dayanırdı. Bu zaman Cəfər dərhal erməni kəndliləri ilə söhbət eləyir, qocaları, cavanları dindirir, üst-başlarına fikir verir, «lap bizim kəndlilərin geyimidir» deyirdi. Adamların oturuşuna, duruşuna qadınların yaşmaq tutmasına diqqət eləyib «lap bizimkilər kimidir» – söyləyirdi. O, erməni kəndlilərlə elə maraqlanırdı ki, az qala hər şeyi unudurdu. Yaxşı adət və ənənəyə, rəftara rast gələndə «bizim adət və ənənələrimizə oxşayırmı?» - deyər sualına cavab axtarırdı. Doğrusu, o zaman mən onun bu marağına o qədər də ciddi əhəmiyyət vermirdim. Sən demə, bu qüdrətli yazıçı ölməz bir əsərin canlı surətləri ilə maraqlanmış. Bu müşahidə sonralar «1905-ci ildə» kimi böyük sənət əsərinin meydana çıxmasında az rol oynamayıb»². Həmin səfərin iştirakçılarından olan

¹ «*Ədəbiyyat qəzeti*», 1934, 30 may

² M.Rahim. *Qürur hissi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 11 oktyabr, 1969-cu il*

xalq yazıçısı Əli Vəliyev C.Cabbarlının böyük sənətkar müşahidəçiliyinə işarə ilə demişdir ki, «Cəfər çəpər dibində yumurtaları da görmüşdü».

Çox maraqlı və diqqətəlayiq bir haldır ki, «1905-ci ildə» pyesində ədib tərəfindən işlədilmiş mahnı, rəqs, nəğmə, atalar sözü və məsəlləri və sairə folklor nümunələri həm erməni, həm də Azərbaycan xalqları üçün doğma olan nümunələrdir. Bu göstərir ki, C.Cabbarlı əsəri yazarkən uzun müddət düşünmüşdü ki, çox yaxşı bilirdi ki, türk (azərbaycanlı) erməni mahnı və şeirlərindən zövq aldığı kimi, erməni də türk (azərbaycanlı) mahnısından zövq alır.

C.Cabbarlı erməni və azərbaycanlıların birgə yaşadığı Qarabağda ailə-məişət şəraitini, məclis və yığıncaqları elə ustalıqla, təfərrüatı ilə real təsvir edir ki, oxucu heyran qalır. Diqqətəlayiqdir ki, dramaturq əsəri hər iki xalqın sevimli mahnısı olan «Sarı gəlin»lə başlayır:

Saçın ucun hörməzlər,

Neynim aman, neynim aman, aman, sarı gəlin!

Səni mənə verməzlər

Neynim aman, aman, sarı gəlin, boy, boy, sarı gəlin!

Gəl səni alım...

Əsərin bir yerində C.Cabbarlı Qarabağda erməni və azərbaycanlıların şənlik məclisini təsvir edir. Ədib az bir müddət içərisində hər iki xalqın məişəti, həyatı, dünyagörüşü ilə əlaqədar müştərək və oxşar cəhələri öyrənə bilmişdi. Burada o, kənd həyatı, məişətini təsvir edəndə oraya xalqın mənəviyyatını bildirən mahnı və rəqslər əlavə edir. Bu mahnılar bəzən xalq arasında dolaşan nümunələr olur, bəzən isə həmin ruhu saxlayaraq, bəzi misralara da toxunmayaraq mahnıları özü işləyir. Məlumdur ki, bu iki xalq əsrlər uzununu bir məclisə toplaşmış, həmin məclisdə elə mahnı və dastanlar ifa edilmişdir ki, hər iki xalq eyni dərəcədə başa düşmüş və həzz almışdır. C.Cabbarlı bütün bunları fikirləşmişdir. Şənlik məclisində Usta Muğan və Usta Piri xalq mahnılarını çox yaxşı oxuyur. Usta Sultan çalib camaatı oynadır, yorulanda onu

Baxşı əvəz edir. Usta Muğanda Usta Pirinin oxuduqları mahnı qədim və məşhur Azərbaycan xalq mahnısının əsasında qurulmuşdur. Bu mahnı «Dolana-dolana» rədifli lirik, sadə və xüsusilə dastanlarımızda çox yayılan mahnılardan birisidir. Xalq mahnısının forması saxlanılmaqla müxtəlif dövrlərdə ona müxtəlif məzmun belə verilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, həmin mahnı, hətta onun müxtəlif variantları C.Cabbarlıya məlum idi. Ədib bu nümunələri də kitablardan, çap olunan mənbələrdən deyil, məhz şifahi dildən almışdı, özü də hətta variantlarını da eşitmişdi. Sayat Novanın bu mahnıya müraciət etməsi göstərir ki, erməni xalqı arasında da həmin mahnı çox yayılmışdır. Erməni xalqının öz məclislərində sevə-sevə oxuduğu Azərbaycan mahnılarından birisi də budur. Məhz ona görə də C.Cabbarlı erməni və azərbaycanlıların birgə düzəltdiyi şənlik məclisində digər mahnılarla bərabər, bunun da oxunduğunu göstərir. Ancaq ədib mahnını xalqdan götürdüyü kimi buraya daxil etməmişdir. Bu məsələdə onun özünəməxsus prinsipləri var. Xalq mahnısı eyni zamanda onu məhz indi ifa edənlərin əhvali-ruhiyyəsini, ictimai məişətini, dünyagörüşünü, psixologiyasını da ifadə etməlidir. Bunun üçün həmin mahnıda cizgilər yoxsa, sənətkar onu artırmalıdır. Bu şərtlə ki, xalq üslubu, dili, mahnını forması saxlansın. Erməni Usta Muğan, azərbaycanlı Usta Piri məclisdə aşığı kimi deyişirlər.

U s t a M u ğ a n

Göy üzünü bulud aldı,

Mahnı dolana-dolana

Yoxsulam qalmayıb malım,

Getdi talana-talana.

U s t a P i r i

Biri ağa, biri nökar,

Nökar olan cəfa çəkər,

Bülbül ağlar, qan yaş tökər

Bağı dolana-dolana.

C.Cabbarlı Usta Muğanın dililə mahnını birinci bəndinə üçüncü və dördüncü misraları əlavə edir. Bunun heç ədibin əlavəsi olduğuna inanmaq mümkün deyil. Bu əlavə ilə də o, kifayətlənmir. Usta Muğanın dediyi ikinci bəndi də C.Cabbarlı özü düzəltmişdir.

U s t a M u ğ a n

*Sonanın köynəyi yaşıl,
Belinə güllər dolaşır.
Sonam dağ başından aşır,
Gəlir sallana-sallana.*

C.Cabbarlının gətirdiyi bu parçaları xalq variantları ilə müqayisə etsək, görərik ki, ədib xalq variantlarından uyğun olan nümunələri götürüb istifadə eləmişdir.

Göründüyü kimi, C.Cabbarlı bəzən xalq mahnılarının misralarını, beytlərini, rədiflərini saxlayır, lakin o, mahnıya təsvir etdiyi hadisənin xarakterilə əlaqədar məzmun verir, əsərin ümumi ideya istiqamətinə uyğunlaşdırır. Yazıçı həm də şəraitlə, iştirakçıların psixologiyası və dünyagörüşü ilə əlaqədar səciyyəvi atalar sözü, məsəllər, mahnılar seçir. «Nə cütə varandır, nə odun yaran» (İmamverdi), «Xandan gələn nökrəm, dinmə dişlərin tökrəm» (Allahverdi), «Hink-hink dasni-hink» və s. göstərmək olar.

Şənlik məclisində bir nəfər oxuyur:

*Tut ağacı boyunca,
Tut yemədim doyunca,
Yarı xəlvətdə gördüm,
Danışmadım doyunca.*

İki xalqın nümayəndələrini birləşdirən məclis isə təkrar edir:

*Ay kəmərim, kəmərim,
Ay kəmərim, kəmərim.*

S o n r a

*Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə.*

*Qoy məni öldürsünlər,
Bir alagöz qız üstə.*

Y e n ə h a m ı

*Ay kəmərim, kəmərim,
Ay kəmərim, kəmərim.*

Məclis çox mehriban və səmimi keçir: çalır, oxuyur, yallı gedir, zarafatlaşırlar:

O x u y a n

Qarabağın dağlarında qar gərək olsun.

H a m ı

Qar gərək, qar gərək olsun.

O x u y a n

Budağında heyva olsun, nar gərək olsun.

H a m ı

Nar gərək, nar gərək olsun.

O x u y a n

Sevənlərin məclisində yar gərək olsun.

H a m ı

Yar gərək, yar gərək olsun,

Yar gərək, yar gərək olsun.

«1905-ci ildə» pyesinin başqa bir yerində C.Cabbarlı toy təsvir edir. «Türklər (azərbaycanlılar – P.Ə.) və ermənilər bir yerdə çalıb oynayırlar:

H a m ı

*Osanna, Osanna,
Yaz çiçəyi Osanna,
Göz bəbəyi Osanna,
Gözəllərin başında
Tac pərəyi Osanna,
Osanna, Osanna,
Səni gördüm çəməndə,
Telin saldı kəməndə,*

*Səni görüb sevmişəm,
Bağda çiçək dərəndə
Osanna, Osanna.*

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən birisi də pyesdə təsvir edilən Sona və Baxşının sevgi macərasıdır. Bu, təsadüfi seçilməmişdir. Məlumdur ki, uzun əsrlər din xadimləri, ruhanilər, irticaçılar erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluğuna mane olmuş, onların bir-birilə sevişmələrini qəti qadağan etmişlər. Belə yaramaz, iyrənc adətlər isə milyonlarla gənclərin faciəsinə səbəb olurdu. Din və cəhalətin nəticəsində məhəbbəti nakam olan minlərlə belə gənclərin bədii surətlərini Azərbaycan xalqı «Əsli və Kərəm» dastanında ümumiləşdirmişdir. Ona görə də həmin dastan hər iki xalq tərəfindən eyni dərəcədə sevilmişdir. Erməni xalqı, onun qabaqcıl yazıçıları «Əsli və Kərəm» dastanını yüksək qiymətləndirmiş, bir çox sənətkarlar ondan istifadə etmişlər.

Xaçatur Abovyan həmin dastanı qələmə almış və tanışlarına nəql etmişdir, dəfələrlə öz əsərlərində Kərəmin adını çəkmişdir. Diqqətlə yanaşanda görürük ki, X.Abovyan «Türk qızı» hekayəsini dastanın süjetindən istifadə edərək yazmışdır. Hekayədə olan türk (Azərbaycan) qızının, hekayəni söyləyənin, yəni müəllifin və türk (Azərbaycan) qızının atasının surətləri Əsli, Kərəm, Qarakeşişin surətlərinə olduqca yaxındırlar. Azərbaycan xalqının görkəmli yazıçısı, ictimai xadimi N.Nərimanov da «Bahadır və Sona» romanını həmin mövzuya həsr etmişdir. Hər iki əsərin yazılmasına «Əsli və Kərəm» dastanının ümumi təsiri özünü göstərməkdədir. Bu mövzuya həsr edilmiş əsərlərin heç birində sevgililər bir-birinə qovuşa bilmirlər. İstər şifahi xalq ədəbiyyatının «Əsli və Kərəm» dastanında, istərsə də X.Abovyanın və N.Nərimanovun əsərlərində qəhrəmanlar öz məhəbbəti yolunda həlak olurlar. Bunun səbəbi isə keçmiş cəmiyyət, burada hökm sürən dini cəhalət, xurafat və köhnə, çürük adət və ənənələrdir. C.Cabbarlı da «1905-ci ildə» əsərində keçmişdə, inqilabdan əvvəl erməni və Azərbaycan gənclərinin məhəbbəti mövzusunı qələmə alarkən onların nakam məhəb-

bətindən danışmışdır. Zamanın girdabları bu iki gənci boğur, hərəsini bir tərəfə tullayır. Deməli, belə bir final sinifli bir cəmiyyət üçün zəruri idi, başqa cür də ola bilməzdi, əgər əksinə göstərilə idi, inandırıcı çıxmazdı. N.Nərimanov, C.Cabbarlı başa düşür ki, əsrlər boyu xalqı düşündürən bu mövzu və bu mövzudakı ideal yalnız və yalnız Sovet hakimiyyəti illərində, azad sevgi üçün bütün imkanların açıldığı bir cəmiyyətdə mümkün ola bilərdi.

C.Cabbarlı da «1905-ci ildə» əsərindəki sevgi xəttini dastanda gördüyümüz süjet əsasında qurmuşdur. Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə qədərki dövrdə Qoca Baxşı ilə Sonanın məhəbbəti nakam olur. Onların da səmimi, daimi sevgisinə dövr, şərait, din və millət ayrılığı, avamlıq və cəhalət mane olmuşdur. Lakin C.Cabbarlı əsərdə olan sevgi xəttini burada tamamlamışdır. O daha da irəli getmişdir. Ədib doğru olaraq göstərir ki, Sona və Baxşılardan məhəbbəti, saf və sədaqətli sevgisi yalnız və yalnız Sovet hakimiyyəti illərində mümkün ola bilərdi. Bu fikir əsərin sonunda Qoca Baxşının dililə çox gözəl ifadə olunmuşdur. «Ver əlini, Sona, ver əlini, Baxşı, qoy keçmişin qanlı tarixi bu köhnə məzarlıqda əbədlilik gömülsün. Qoy yeni qardaşlıq dünyasının qırılmaz qolları sizin əllərinizi iki qardaş kütlənin birləşmiş həyatı kimi əbədlilik birləşdirsin...» Keçmiş xalq dastanları, klassik ədəbiyyatımızda həmin bu mövzuya həsr edilən əsərlər üzərində nəşət tapan «1905-ci ildə» dramının sonu Baxşılardan, Sonaların azad bir cəmiyyətdə xoşbəxt həyatının himni kimi səslənir.

C.Cabbarlı Baxşı ilə Sonanın görüşdüyü səhnələri çox təsirli və lirik bir şəkildə təsvir edir. Hər iki gəncin izzətləri, mənəvi əzabları, keçirdiyi sevgi macəraları məhəbbət dastanlarımıza məxsus incə bir lirika ilə qələmə alınmışdır. Həm Sona, həm də Baxşı sonsuz bir məhəbbətlə bir-birini sevir. Lakin zamanın sərt qanunları onları bir-birindən ayrı salır. Buna baxmayaraq, heç vaxt onların məhəbbəti sönmür. Sona sevmədiyi bir adama verilir və taleyi puç olur. Əsərin sonunda Sona kimsəsiz, xəstə, acınacaqlı bir vəziyyətə qalır. Öz təsəllisini həyatı qədər sevdidi

adamın ad ilə adlandırdığı yeganə oğlundan alır. C.Cabbarlı Sonanın dil ilə bir mahnı verir, bu xalq mahnısı qədər təsiredici, həyəcanlandırıcıdır. Həmin mahnının məzmunu tamamilə onun uğursuz məhəbbətinə uyğun yaradılmışdır. Bu mahnı tələdən, zamanədən, «yazı yazandan» şikayətlənən Əslinin qubarlı mahnılarını xatırladır:

*Azad bir quşdum,
Yuvamdan uçdum.
Bir bağa düşdüm
Bu gənc yaşımda.*

*Bir ovçu gördü,
Köksümdən vurdu.
Torpağa düşdüm
Bu gənc yaşımda.*

Bu mahnı əsərdə dörd yerdə oxunur, buna baxmayaraq, təkrar kimi görünür. Hər dəfə oxunduqca Sonanın dərini, psixologiyasını, düşüncə və iztirablarını daha dərinə oxucuya çatdırır. Bu mahnı elə bir ki, əsərin lirik leytmotividir, elə bil pyes bütünlükdə bu mahnının üzərində qurulmuşdur. C.Cabbarlıda öz əsərlərinin təsir qüvvəsini artırmaq üçün belə mahnılardan, musiqidən yerli-yerində istifadə etmə bacarığı var idi.

Göründüyü kimi, «1905-ci ildə» pyesində görkəmli ədibimiz hər iki xalqın sevdiyi, əzizlədiyi bəzən müştərək yaradıb, ifa etdiyi xalq yaradıcılığı nümunələrini seçib işlətməmiş, bununla da əsərin mərkəzinə qoyulmuş dostluq, qardaşlıq ideyasını daha təsirli, daha əyani, daha əsaslı şəkildə oxuculara çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

C.Cabbarlı elin sinəsindən qopub gələn təranələrlə zəngin və ölməz yaradıcılığını zəngənləndirmişdir. Böyük dramaturq çox zaman el təranələrinin səsinə öz rübabının səsinə qoşmuş və əsərlərinin emosional təsir qüvvəsini, xalqı mahiyyətini daha da artırmışdır. Mahnı C.Cabbarlı yaradıcılığını əvvəldən axıra qədər müşayiət etməkdədir.

XALQ HİKMƏTİ XƏZİNƏSİNDƏN

C.Cabbarlı xalq dilinin zənginliklərindən, ibarə, təşbeh, idiom, təbir, atalar sözü və məsəllərdən çox yerli-yerində istifadə edən mahir bir ustaddır. Bu məqsəd üçün ədib, hər şeydən əvvəl, xalqın dilini, onun incəliklərini, zəngin lüğət tərkibini durmadan, yorulmadan, həm də daim öyrənirdi. Bu sahədə C.Cabbarlı heç bir zaman bildikləri ilə kifayətlənməmişdir. Hətta bir əsərin mövzusunun fikirləşərkən oradakı surətləri yadında təsəvvür edər, onların dil xüsusiyyətlərini də fikirləşərdi. Bu məqsədlə də həmişə xalqın içərisinə girər, dili, danışığı, ibarələri məhz oradan götürərdi. Ona görə də C.Cabbarlının əsərlərində hər bir surətin öz danışiq dili var. Bu surət mənsub olduğu sinfə, zümrəyə münasib, elinə, savadına, dünyagörüşünə görə də danışır. Hələ əlinə ilk qələm alarkən yazdığı şeirlərində C.Cabbarlı canlı xalq dilindən gələn ifadələri çox yeri-yerində işlədirdi. Bu məqsəd üçün çox vaxt Sabirə müraciət edir və onun təcrübəsindən bacarıqla qidalanmağa müvəffəq olurdu.

Sabir şeirinin sadəliyi, Sabir şeirinin oynaqlığı Cabbarlının şeirlərinə tərəvət və gözəllik verir, onu Azərbaycan xalq dilinin zəngin xəzinəsinə yaxınlaşdırır, onda bu dilə məhəbbət oyadır. Bu sadə, aydın və gözəl dili məhəbbətlə öyrənən Cabbarlı yığcam, mənalı, atalar sözü kimi hikmətli və kinayəli misralar da yaradır: «Qalsan qapaz altında qızar, lakin utanma», «Gələrmə buğda çırpasan nə qədər boş çuvaldan», «Boyasan rəng ilə daşı, yenə daşdır, nə ki, zər». Bu kimi misralar gənc C.Cabbarlının Azərbaycan xalq dilinin gözəlliklərinə çox yaxşı bələd olduğunu göstərir.¹ Bununla bərabər, C.Cabbarlı xalq dilini öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl, xalqın özünə müraciət edir. Xalq dilini kitablardan deyil,

¹ M.Arif. C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu. Bakı, 1956, səh.25-26

xalqın hikmətini özlərində cəmləşdirən canlı insanlardan öyrənirdi.

Məşhur rus folklorşünası Y.M.Sokolovun şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında dediyi aforizmi sonralar hamı dönə-dönə işlətməmiş və təkrar etmişlər. «Folklor keçmişin əks-sədası, eyni zamanda bu günün gur səsidir»¹. Xalq ədəbiyyatı həmişə canlı, necə deyirlər, həmişə cavandır. Onu sevən, başa düşən, onunla yaşamağı bacaran hər kəs üçün həmişə tərəvətlidir. Xalq ədəbiyyatına bəzən köhnəlmiş bir sənət kimi baxanlar səhv edirlər. Doğrudur, xalq ədəbiyyatının bəzi janrları öz dövrünü keçirmişdir. Ancaq məsələ burasındadır ki, folklor müraciət edəndə şərt o deyil ki, bütöv bir nümunəni, məsələn, lətifə, nağıl, mahnı və sairəni götürəsən. Xalq ədəbiyyatının nümunələrindən yaradıcı surətdə qidalanmaq, ondan səmərəli surətdə istifadə etmək lazımdır. Xüsusilə, dil məsələsi üzərində işləyərkən heç bir sənətkar – istər yazıçı, istərsə də şair olsun, bunu yaddan çıxarmamalıdır. O sənətkar xalqın qəlbinə girə bilər ki, onunla başa düşülən şirin, gözəl, əyləncəli, sadə bir dillə, başqa sözlə, xalqın dili ilə danışmağı bacarır. Xalq dilini, onun zəngin şifahi ədəbiyyatını bilən sənətkarın bütün yaradıcılığına xalq ruhu hakim olur. Bəzən ciddi, çətin, fəlsəfi mövzuları xalqa elə açıq, aydın, oynaq bir dillə çatdırırlar ki, adam təəccüb eləməyə bilmir. Bax, bu mənada xalq ədəbiyyatını müntəzəm öyrənən sənətkar həmişə xalqla birlikdə yaşayır və yüksəlir. Xalq ədəbiyyatını təcrübi və nəzəri cəhətdən yaxşı bilən xalq yazıçımız Mirzə İbrahimov bu məsələdən bəhs edərkən yazırdı: «Məlumdur ki, müasir bədii təfəkkürün bir sıra formaları başlanğıcını xalq yaradıcılığından götürür. Azərbaycan folklorunda rüşeym halında elə qiymətli, elə mənalı və oynaq formalar var ki, onlar inkişaf etdirilsə, bugünkü bədii yaradıcılıqda maraqlı hadisələr baş verə bilər. Xalq təfəkkürü həmişə

¹ М.Сokolов. Русский фольклор. Успехиз, М., 1941, стр.14; 25-26

həyatla bağlıdır, insanların yaşayış və mişətindən qida alır, onların maddi və mənəvi aləminin müxtəlif cəhətlərini əks edir. Azərbaycan folklorunda da bu cəhət güclüdür. Folklorumuzda xalqımızın tarix boyu rast gəldiyi çətinliklər, faciələr, dərdlərlə yanaşı, onun həyat eşqi, mübarizə ruhu, həyata və varlığa nikbin münasibəti, təbiətində olan yumor və satira da əks olunmuşdur»¹.

Bütün bunları lap gənc yaşlarında, xalq ədəbiyyatımızın hələ kifayət qədər toplanıb nəşr olunmadığı, tədqiq edilmədiyini bir zamanda C.Cabbarlının fitri istedadı görüb duymuşdu. Xalq ədəbiyyatının belə yüksək sənətkarlığı ədibi özünə ram etmişdi. Ona görə də onun hər bir pyesində dramatik, faciəvi hadisələr lirik, komik ünsürlərlə elə birləşmiş, qaynayıb qarışmışdır ki, bunları dinləyici yalnız əsərə tamaşa edib qurtarandan sonra, aylaraq özünə gələndən sonra başa düşür.

C.Cabbarlının atalar sözü, zərb-məsəllərdən istifadə etməsinin böyük sirləri vardır. Onu əlavə edək ki, ədib saysız-hesabsız atalar sözü, məsəlləri öz hafizəsində toplamışdı. Bunları lap uşaqlıqdan onun dərin müşahidəçilik qabiliyyəti sayəsində mümkün olmuşdu. Elə bir hekayə, süjetli şeir, dram əsəri yoxdur ki, Cabbarlı orada xalqın bu müdrik ifadələri ilə surətlərini danışdırmasın. Atalar sözü və məsəllər həcm etibarlı ilə qısa, lakin çox dərin və geniş mənalı yığcam ifadələrdir. Fikri konkret, sərrast, aydın ifadə etmək üçün, xüsusilə, böyük hissləri lakonik ifadələrlə vermək üçün bunların əhəmiyyəti misilsizdir. Ona görə də dünyanın bütün görkəmli sənətkarları bu janra müraciət etmiş, ondan qidalanmışlar. Bu nümunələrdə xalqın uzun əsrlər boyu əldə elədiyi sınaq, müşahidə və təcrübələri ümumiləşdirilmişdir. Təsədüfi deyil ki, V.İ.Lenin öz əsərlərində 300-ə qədər atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmişdir. Hələ Sibirdə sürgündə olarkən V.İ.Leninə bir neçə yerli atalar sözü söyləyirlər. V.İ.Lenin

¹ «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1968, №12

diqqətlə qulaq asır və deyir: «Çox gözəl, çox gözəl! Birca sözə, baltanı kökündən vurur. Mütləq toplayıb bir məcmuə çap etmək lazımdır. Natiqlər yazıçılar üçün gözəl bir hədiyyə olar»¹.

Hələ ilk şeirlərində C.Cabbarlı xalq dili və ifadələrinə meyl edir, əsərlərinin dilini bacardığı qədər sadələşdirməyə çalışır. Xalqın atalar sözü və məsəllərindən şeirlərinin vəzninə uyğun şəkildə istifadə edir. Doğrudur, bunlar hələ onun şeirlərində azdır, ancaq hiss edirsən ki, şeirdən-şeyr çoxalır. Məs: «Sahib zühur» şeirində:

Saqqalım yoxdur sözümə guş vermir heç kəs.

«Özünü gözlə» şeirində:

Hər kəs uğraşsın işilə, qurd ilə gəzsin qoyun.

Yaxud: «Şahnamə və Qacarnamə» şeirində:

Uçdu hamam, yerindədir gülxan

və sairə göstərmək olar.

İlk hekayələrində də C.Cabbarlı xalq dilinin zənginliklərindən yerli-yerində istifadə edir. Məsələn, «Aslan və Fərhad» hekayəsində oxumuş, təhsil görmüş Fərhad və heç savadı olmayan, ancaq gözəl, nəcib insan kimi oxucuların rəğbətini qazanmış Aslan haqqında danışanda ədib belə bir xalq hikmətindən istifadə edir: «Alim olmaq asandır, insan olmaq çətin». Sonrakı hekayələrində «Aydan arı, sudan duru», «Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı» («Gülzar»), «Qoca arvaddır, daş atar, başını tutar», «Boğazına kəndir də salsalar razı olmaz» («Gülər») və sairə atalar sözlərinə rast gəlirik. İlk hekayə və şeirlərində olduğu kimi, ilk dram əsərlərində də C.Cabbarlı el ifadə, aforizm, hikmətli sözlərinə hələ az müraciət edir. Məlumdur ki, o, ilk dramlarında daha çox dəbdəbəli romantik dilə fikir vermişdir. Ancaq yerində, surətlərin peşə və mənşəyinə görə C.Cabbarlı onları yenə çox ustalıqla danışdırır. Bu cəhətdən «Vəfalı Səriyyə»də Həmzənin danışığında işlədilmiş ifadələr diqqəti cəlb

¹ «Литературный современник», 1940, №1, с.10.

edir. O, yaşlı, dünyagörmüş, eyni zamanda usta bir adamdır. Öz məqsədinə çatmaq üçün hər cürə hiyləyə, hətta cinayətə də gedə bilər. Onun dilində C.Cabbarlı belə ifadələr işlədir: «Xata, xətrin qalmasın», «Biz məgər divan-dərə görməmişik, çox bədəbədə eləsə, sallam ipi boğazına, tullaram quyuya, nə dil bilər, nə dodaq», «Sənin atabu-əcdanın görbağor olsun», «Dəxi sən görən ağaclar kəsildi» və sairə. Surəti başqa adamlardan seçmək, fərdiləşdirmək, xarakterini açmaq üçün bu ifadələr C.Cabbarlının köməyinə gəlmişdir. Bununla bərabər, əsərdəki digər peşə sahiblərinin də dili üzərində ədib diqqətlə işləyir. Xalq nümayəndələri tez-tez xalqın qəlbindən qopub gələn ifadələr işlədirlər. Buna misal olaraq yenə həmin əsərdə axundla nökrin danışığı çox xarakterikdir. Axund «şəriət ki var, tük kimi bir şeydir» deyəndə Səfər gizlincə belə cavab verir: «Yalançının imanı tula bağlayım» və sairə.

Atalar sözü, məsəllərdən, xalq ifadələrindən istifadə C.Cabbarlının yaradıcılığında yüksələn bir xətlə getmişdir. Ədib əsərdən-əsərə dilini yonur, təmizləyir, xalq dili hesabına zənginləşdirir. Öz məzmunu və surətlərin dili etibarilə romantik ünsürlərin qüvvətli olduğu «Aydın», «Oqtay Eloğlu» dramlarında əvvəlki əsərlərinə nisbətən ədib atalar sözü və məsəllərdən daha çox və daha yerli-yerində istifadə edə bilir. Bu isə hətta romantik planda yazılan əsərlərin özlərinə belə realist bir rəng vurur. «Aydın» əsərində Surxayın, Səlimin dililə ədib daha çox xalq ifadələri verir. C.Cabbarlı bəzən surətlərin danışığını xalq ifadələri, atalar sözləri əsasında qurur, şəraitə görə atalar sözləri üzərində xırda dəyişikliklər aparır. Məsələn, Surxay əsərin bir yerində deyir: Sənin isə düşündüyün fədəm dəmə, istəklərin damdan dama, etdiklərinə gəlincə əski tas, əski hamam», həmin əsərdə Səlimin danışığı dili də maraqlıdır. Ədib onun xarakterinə, xasiyyətlərinə, tərəddüdlərinə, qorxaqlığına görə də müvafiq ifadələr seçir. Məlumdur ki, bu surət əsəri maraqlı edir, şirinləşdirir. Bu da C.Cabbarlının Səlimin dili üzərində apardığı yaradıcı

lıq işi nəticəsində mümkün olmuşdur. Ədib onun dililə belə atalar sözləri işlədir: «Gəmidə oturub, gəmiçi ilə döyüşür», «Qul xatasız olmaz, ağa kərəmsiz» və sairə.

Ədib qadın surətlərinin dilinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Sevil, Yaxşı, Yaqut, Nabat, Gülsüm, İncə, Gülüş və başqa qadınlar öz dünyagörüşünə, psixologiyasına, xarakterinə, qadın təbiətlərinə uyğun atalar sözü və zərb-məsəllər işlədir. Məsələn, Sevil «Biz hələ oturmuşuq, gözümüzü tikmişik kişinin əlinə, ağa gətirsin navala, xanım doldursun çuvala», yaxud «Ər ki var allahın kölgəsidir» kimi atalar sözlərini işlədəndə ərinə müti, bütün varlığı ilə ərinə inanan sadələvh, avam, həm də açıqürəkli bir qadının xarakteri ustalıqla açılır. Bununla bərabər, «Sevil» əsərinin sonunda Moskvada təhsil alıb qabaqcıl dünyagörüşlü, mədəni, savadlı bir qadın olan Sevilin öz meşşan ərinə «İndi məndə qoç döyüşünə aslan pəncəsi vardır» kimi aforizmlə cavab verərkən gözümüzün qarşısında tamamilə başqa bir insan canlanır. «Almaz» əsərində Yaxşı ərinin zülmündən, qəddarlığından, hətta qatilliyindən şikayətlənir. Almaz isə ona «Belə ömür sürməkdənsə ərindən çıxmaq daha məsləhətdir» deyir. Yaxşı isə təəcüblər içərisində «Elə də iş olar, ər bir, allah bir» cavabını verir. Həmin bu məsələ C.Cabbarlı Yaxşının ərinə, dünyaya münasibətini məharətlə göstərə bilmişdir. Keçmiş cəmiyyətdə Azərbaycan qadının ailədə, evdə vəziyyəti və bu məsələlər barədə onların fikri, qənaəti belə atalar sözlərilə müvəffəqiyyətlə açılır. Xüsusilə, indicə gətirdiyimiz məsələdən sonra Yaxşının «Mən papaq deyiləm ki, gündə birinin başına örtülüm» deyə başqa bir xalq aforizmi işlətməsi bu surətin şəxsinə, ümumiyyətlə, keçmişdə Azərbaycan qadınlarının həyatının mühüm sahəsi, dünyagörüşü, etiqadı haqqında oxucularda müəyyən təsəvvür yaradır. Çox maraqlıdır ki, C.Cabbarlı bu və digər atalar sözü ilə nəinki bir surəti, şəxsiyyəti, həm də böyük bir dövrü xarakterizə edir.

Ədibin yaradıcılığında hər bir dövrün şəraitin, zamanın özünə görə atalar sözü və zərb-məsəli vardır. İndi təsəvvür

eləyirik ki, C.abbarlı bu el xəzinəsini nə qədər bilirmiş, nə qədər öyrənibmiş ki, lazım oluğu vaxt çox çətinlik çəkmədən özünə uyğun olanını seçib əsərlərinə salmışdır.

Babakişi, Atakişi, Ocaqqulu, Əmirqulu, İmamverdi, Aftil, Allahverdi, Dursun, Tanrıverdi və başqa kəndli surətlərinin isə özlərinə məxsus düşüncələri, təfəkkür tərzı vardır. C.Cabbarlı bunların kəndli təbiətini öz dilləri isə ustalıqla tamaşaçılara çatdırı bilər. «1905-ci ildə» İmamverdi Eyvaza müraciətlə onun fəaliyyəti barədə «Nə üçdə alacağı var, nə beşdə verəcəyi». «Nə cütə varandır, nə odun yaran, nə coraba yamaqdır, nə tumana balaq» və sairə atalar sözlərindən istifadə edir. Buradan aydın olur ki, Eyvazın Bakıda gərgin inqilabi iş aparması, həyatına belə qəsd etməsi, fəhlələrin nümayiş və üsyanında iştirakı, mətin kommunist olması və sairə barədə heç hələ onların təsəvvürü yoxdur. Bu kəndlilərin psixologiyasına görə Eyvaz, necə deyərlər, «Ortada yeyib qıraqda gəzir». İmamverdi ilə Allahverdinin iki düşmən kimi görüşdüyü səhnədə C.Cabbarlının xalq dilinin bütün incəliklərindən müvəffəqiyyətlə istifadə etmə ustalığı hər kəsi heyran qoymaya bilməz. Fikirləşirsən ki, kəndli həyatı, məişəti, psixologiyası, danışq tərzini belə tez, qısa bir müddətdə öyrənib, özü də belə ciddi məzmunu malik bir əsərdə bədii bir yüksəkliyə qaldırmaq üçün yalnız nadir bir istedadla malik olmaq lazımdır. Ədib «Almaz»da Aftili də çox ustalıqla danışdırmışdır. O, «Arxalı köpək qurd basar», «Çəkişməsən bərkışməzsən», «Yağış elə bil ki, tuluqdan tökülür», «Elə gördüm altı beş vurur», «Sənin o imanuvə tula bağlayım» və s. atalar sözü, təşbih, idiomlarla danışır. Yaxud, əsərin sonunda məhkəmə səhnəsində Aftilin danışq tərzinə qulaq asa: «Yoldaş sədr, mən nə deyə bilərəm. Deyir bəzənirəm, xanım döyür, bəzənmirəm, ağam. Deyim yaxşıdır, necə deyim? Naxıra gedərəm, çoban olmaz, axıra gedirəm, saman. Deyim xarəbdır, genə necə deyim? İnsaf dinin yarasıdır. Vallah qalmışam belə, yuxarı tüpürürəm saqqaldır, aşağı tüpürürəm bıq. Deyir, qazan qazanla döyüşər, arada

güvəç çatlar. Ancaq doğrusunu istəsöz o kişinin qızı hələ düz işləyir, mərd adamdır. Bu qədər həşəratın içində davam etmək elə zor işidir»¹. Lakin bütün bu tərəddüdlü danışığın içindən həqiqət qızıl kimi parıldayır. Belə şirin, təbii danışığıdan sonra Aftil safürekli, qayğıkeş, humanist, təmiz vicdanlı bir kəndli kimi tanınır. Bütün bunlar ədibin ömrü boyu apardığı dərin və diqqətli müşahidələrin bəhrəsi idi. O, bildirdi ki, əsərlərindəki fikri xalqa yaxşı çatdırmaq üçün ilk növbədə zəngin, rəngarəng, təsirli dil olmalıdır: hər kəsin öz geyimi, öz dünyagörüşü olduğu kimi öz dili də olmalıdır. Akademik Məmməd Arif yazır: «Dağlı Məhəlləsi» Bakının kəndlə sıx surətdə əlaqədar olan rayonlarından. İllərdən bəri Xızı rayonunun kəndliləri bu məhəlləyə gəlir, orada yaşayırdılar. Buraya demək olar ki, hər gün kəndlilər gəlib gedirlər. Kənd həyatının canlı nəfəsini buraya gətirirlər. Cabbarlı kənddən kömür gətirən, şəhərə avadanlıq almağa gələn kəndlilərlə əlaqə saxlayır, onları öyrənir, hərəkət və danışıklarını müşahidə edirdi.

Cabbarlıda diqqətli və həssas bir müşahidə bacarığı var idi. Bu müşahidəni C.Cabbarlı münasibətdən münasibətə, yaxud müəyyən vaxtlarda aparmırdı. O harada, nə vaxt, özünə lazım ola biləcək bir adam görsə, onu dinləyər, onunla çox asanlıqla dil tapıb qəlbinə girər, bütün hərəkətlərini, duruşunu, oturuşu belə yadda saxlayar və sonra əsərlərinə daxil edərdi. Misal üçün Sona xanım Cabbarlının dediklərinə diqqət yetirək: «Cəfər boş vaxtlarında küçəyə çıxar, evlərin qabağında toplaşan qoca kişilərlə söhbət edərdi. Hətta evimizə gələn xarrat, bənnə, mantyor, daşyonon (o zaman biz indi yaşadığımız evi tikdirirdik) və sair sənətkarlarla uzun-uzadı danışardı. Qadınların yaxxanalarda oxumaları, laylaları onu çox maraqlandırır. O, həmişə anam Zeynəbə güclə layla oxutdurub ona diqqətlə qulaq asardı»².

¹ C.Cabbarlı. *Əsərləri, III cild, Bakı, 1951, səh.249*

² M.Arif. C.Cabbarlı. *Bakı, «Uşaqgəncnəşr», 1962, səh.116*

Məmmədəli, Əbdüləli bəyləri, Dilbər xanımı, Mirzə Səməndər, Fatmansa, Şərif və başqa bu tipli surətləri isə C.Cabbarlı tamamilə başqa bir dillə danışdırır. Mirzə Səməndərin dilində olan ifadələr çox diqqətəlayiqdir. Ədib onun məmur təbiətini, yalnız öz xeyri üçün çalışmasını, dayaz dünyagörüşünü, mühafizəkarlığını işlə deyil, hay-küylə məşğul olmasını göstərmək üçün çox münasib ifadələr, atalar sözləri, məsəllər tapıb işlətməmişdir. O, Almazın işlərindən narazı qaldığını bildirmək üçün belə atalar sözlərinə müraciət edir: «O, gəlib ayran içməyə, gəlməyib ki, ara açmağa». «Bir ağaca minib min budaq gəzir», «Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçmamış dam qalmazdı» və s. Almazın kənddə ictimai işlərlə məşğul olması, kəndini təbliğat, maarif, komsomol və başqa işlərinə qarışmasına işarə edərək, «Döndərmisən buranı zənənə hamama» deyir. Əsər boyu Almazın hörməti getdikcə artır, bütün təşəbbüs onun əlinə keçir, bir müəllim kimi Mirzə Səməndər nüfuzdan düşür. Bütün bunlardan hirsələnən Mirzə Səməndər «Bircə sənin əlindən qurtarsaydım, bir yeyib bir allah yoluna verərdim» kimi atalar sözlərilə təskinlik tapır. Mirzə Səməndər Almazın fəaliyyətindən bütün qadınlar üçün nəticələr çıxarır. Qadınlar haqqında deyilən pis sözlər, ifadələr axtarır, dinə, tarixə müraciət edir, müxtəlif misallar seçir və sairə. Nəhayət, belə ifadələrlə sözünü tamamlayır: «Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə. Məhəmməd yaxşı bilirdi ki, bu arvadlar necə nüsxədirlər. A kişilər, vallah-billah, tumunuzdan bir gilə dənizə düşsə, bütün balıqlar diplomat olar, bayraq götürüb ingilisə ultimatum verərlər». Bütün bu çəkdiyimiz misallar, əlbəttə, Mirzə Səməndər tipli, dünyagörüşlü, xasiyyətli adamın daxili aləmini açmaq üçün gözəl vasitələrdir. «Sevil» əsərindəki Əbdüləli və Məmmədəli bəylərin danışığına C.Cabbarlı xüsusi bir diqqət yetirmişdir. Əbdüləli bəy elə hər kəlməbaşı və kim nə deyirsə-desin, yerindəcə «doğrudur, elə mən də bu saat onu düşünürdüm» sözlərini təkrar etdikcə onun daxili aləmi və məsləki oxucuya aydın

olur. «Mən də elə onu fikirləşirdim». «Mən də elə bu saat onu düşünürdüm» xalq arasında geniş yayılmış el sözü və ifadələridir. Həmin el sözü Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı lətifələrdən birinin əsasına qoyulmuşdur. Lətifənin qısa məzmunu belədir ki, bir gün molla çuval götürüb özgə bostanına girir, yemiş-qarpızla çuvalını doldurur, çıxmaq istəyəndə bostançı gəlir, onu oğurluqda təqsirləndirir, utandırır. Molla yavaş-yavaş şərhləyir ki, damda yatmışdım, külək götürüb mənə buraya atdı. Onda bostançı soruşur ki, bəs qovun-qarpızı kim dərib? Molla cavab verir ki, külək mənə daha uzaqlara aparacaq idi, ona görə onlardan yapışib özümü saxlamaq istədim, onlar da qopub əlimdə qaldı. Onda bostançının son sualı belə olur?

– Yaxşı, bəs bunları bu çuvala kim doldurub? Onda molla deyir ki, elə mən də bu saat onu fikirləşirdim.

«Sevil»də Əbdüləli bəy yaltaq, ikiüzlü, kütbeyin, tüfeyli və lakeydir. Əbdüləli bəyin bu xasiyyətləri barədə əsərdə nə onun, nə başqa surətlərin, nə də C.Cabbarlının öz dilindən biz müəyyən sözlər, şərhlər eşitmirik. Bütün bunlar onun hərəkətlərində, mimikalarında, yeri düşdükcə ümumiyyətlə, dediyi replikalarında özünü büruzə verir. Bu da C.Cabbarlı dramlarında surətlərin xarakterini açmaq üçün məhz dramatik dildən ustalıqla istifadə etdiyini göstərməkdədir. Əbdüləli bəy özünü Balaş, Dilbər və başqaları kimi kübarların sırasına daxil edir. O, yoxsullara, aşağı təbəqədən olanlara çox həqarətlə baxır. Amma heç bir yerdə o, yoxsullar, xalq barədə avam, küt, nadan, mədəniyyətsiz və sair sözləri işlətmir, yoxsullara yaxınlaşmağı özünə təhqir hesab edir. Əbdüləli bəyin bütün bu iç üzünü açmaq üçün C.Cabbarlı aşağıdakı misal çəkdiyimiz bir neçə rəvayət, əhvalat, məsəllər verir. Bununla da heç bir izahat olmadan oxucu bu bəyin mənliliyini başa düşə bilər. Dilbər xanım da atalar sözü və məsəllərdən istifadə edir, ancaq o, bunlardan öz məqsədinə, qayəsinə uyğun olanlarını çox asanlıqla tapa bilər. Məsələn, o, Sevil barədə danışanda xalqın «qozbeli qəbir düzəldər» mə-

səlini «qozberi qəbir düzəldə bilməz» şəklində işlədir. Yaxud, Balaşa müraciətlə, onu oğurluğa, cinayətə sürükləmək üçün «özgələri karvanı malı ilə yeyirlər, sarvanı şalı ilə» deyir və s. Bu cəhətdən C.Cabbarlının əsərlərindəki düşmən tipləri – qubernator, Salamov, Bahadır bəy, Hacı Əhməd, İmamyar, Balarza, İbad və başqalarının dilində olan məsəl və aforizmlər xüsusi bir maraq doğurur.

«1905-ci ildə» pyesində çarizmin Azərbaycanda bütün fitnələrinin təşkilatçısı general-qubernatordur. O, çox usta, hiyləgər, çevik, qəddar və amansızdır. C.Cabbarlı onun dili ilə ifadə etdiyi bir-iki atalar sözü və məsəllər, aforizmlərlə çarizmin yerlərdəki milli siyasətinin iç üzünü açıb göstərir. General-qubernator tez-tez «Çayın daşı, çölün quşu» məsəlini işlədir. Bizə belə gəlir ki, o, şərait üçün, onun hiyləgər və ikiüzlü siyasətini göstərmək üçün bundan müvəffəqiyyətli bir aforizm tapmaq çətindir. C.Cabbarlı bu məsəli hələ «İncə» pyesində işlətməmişdir, orada da təxminən həmin mənanı ifadə edirdi:

«Valentinov (Dmitriyə), Sən də gözlə, çaşma ha! Bu heyvanlar üstündə güllə bizə dəyməsin. Bu tülkünün pulu çox, həm də sağmal bir inək. Bu gecədən yaxşı çıxsaq, sonrasına baxarıq. Bu kənd bütün bu tülküyə baxar ha! Nüfuzu çox, həm də böyük bir mülkədar oğludur. Aydəmir də mən biləni kimsəsiz bir uşaqdır. Həm də mərd, çox igid olmalı ki, bu tülkünü qorxuzmuş. Fəqət bizim vəzifəmiz müəyyən. Çayın daşı, çölün quşu, istər hamısı qırılsın...» General-qubernator əsərdə erməni və Azərbaycan milli burjuaziyası arasında ədavəti daha da qızıqdırmaq üçün Salamovla söhbətində belə bir atalar sözü işlədir: «bu, gəmidə oturub gəmiçi ilə döyüşmək deyilmi?» Bütün bu məsəl və aforizmlər ədib tərəfindən çarizmin milli qırğınlar törətmək, bununla da inqilabı yatırtmaq siyasətini açıb göstərmək üçün gətirilən sərrast ifadələrdir. Lakin C.Cabbarlı general-qubernatoru bir insan kimi də, şəxsiyyət kimi də oxucularına təqdim edir. Bu iş surətin subyektiv xarakterini, mənliliyini, qəddar təbiətini

açıb göstərmək üçündür. O, «İnsan qan yığdıqca coşar, qan verdikcə susar» sözlərini tez-tez təkrar edir. Bununla da özünün qaniçən, qəddar, qatil, cani simasını üzə çıxarmış olur.

İmamyar və Hacı Əhməd atalar sözündən tez-tez və bacarıqla istifadə edirlər: atalar sözü onların nitqini qüvvətləndirir, sözlərinin təsirini artırır. Yaşar müvəqqəti olaraq işdən kənar edildikdə Yaqutda da təbii olaraq ona soyuqluq əmələ gəlir. İmamyar bu vəziyyətdən dərhal öz mənfəətinə istifadə edib, Yaşarı qızıışdırmağa çalışır:

*Bağda ərik var idi,
Salam-əleyk var idi.
Bağdan ərik qurtardı,
Salam-əleyk qurtardı.*

Bu atalar sözü həmin məqamda hər hansı bir sözdən daha təsirli çıxır. Hacı Əhməd guya gələcəkdə yoxsul kəndlilərin yenə qolçomaqlara işi düşəcəyini bildirmək üçün: «Örkən nə qədər uzun olsa, axırda gəlib doğanaqdan keçəcəkdir» - deyir.

Bəzən xalqın yaxşı niyyət üçün yaratdığı atalar sözünü İmamyar, Hacı Əhməd öz mənafeələrinə uyğunlaşdırıb işlədirlər. Hacı Əhməd Mirzə Səməndəri ələ keçirmək üçün onun evinə rüşvət (ərzaq məmulatı) göndərir, sonra üz-üzə gələndə ona deyir: «Deyir dünya belə gəlib belə də gedəcəkdir. Qazanıblar yemişəm, qazanıram yeyəcəklər. Adamdır, insandır, bu gün mən sənə əl tutaram, sabah sən mənə, əl əli yuyar, əl də üzü».

C.Cabbarlı bəzən bu və ya digər əhvalatla əlaqədar yaranmış məsəli dramlarına daxil edir. Bununla da əhatəli geniş hadisə və əhvalatlar haqqında asanlıqla, əyaniliklə təsəvvür yarada bilir. Məsələn, «Yoldaş yoldaşa tən gərək» («Aydın»), «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» («Sevil»), «Sən saydığını say, gör fələk nə sayır» («Almaz»), «Şər deməsən, xeyir gəlməz» («1905-ci ildə»), «Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu» («Yaşar»), «Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz» («Dönüş»).

Oxuculara məlum olsun ki, bu aforizmlərin, məsələlərin hələsinin arxasında müəyyən əhvalatlar dayanmışdır. Həmin məsələlər eyni zamanda söylənilən bu əhvalatların ibrətamiz yekunu və nəticəsidir. Özü də hər birisinin adı çəkildə həmin əhvalatlar gəlib gözümüzün qarşısından keçir. «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» məsəlini N.Vəzirov bir komediyasına sərlövhə qoymuşdur. «Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu» məsəli üzərində «Koroğlu» dastanının bir qolu qurulmuşdur və s.

C.Cabbarlının öz yaradıcılığında xalq atalar sözü və məsələlərindən istifadə yolları haqqında çox yazmaq olar. Bu, ədibin yaradıcılığının, sənətkarlığının ən incə xüsusiyyətlərini təşkil edir. Əgər C.Cabbarlının işlətdiyi atalar sözü və məsələləri bir yerə yığsaq, bir kitab düzəltmək olar. Yuxarıda danışdığımız atalar sözlərindən bəzilərinə də burada vermək istəyirik: «Milçək dəvədən böyükdür», «Yoldaş yoldaşa tən gərək», «Atam döyməyəcək, anam söyməyəcək», «Çolaq atın kor da nalbəndi olar», «Çevir tatı, vur tatı», «Yetənə yetir, yeməyə də bir daş atır», «Qarğalar toyuğumdur, yumartası dağlarda», «Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış» («Aydın»).

«Yağışdan çıxarıb yağmura salıbdır», «Yerin altını da bilir, üstünü də», «Palaza bürün, el ilə sürün», «Əkdiiyim noxud, biçdiyim noxud, bazara girib ləbləbi olub» («Sevil»).

«Hənək, hənək, axırı dəyənək», «Sən saydığın say gör fələk nə sayır», «Qaçanın dizi ağrıyar, ağlayanın gözü», «Aşından ki, yemiyəcəksən, tüstüsündən niyə kor olasan», «Heç bilmir harada bişib, elə deyir bir çömçə tök», «Dəbbə-xanada gönünü tanıyıram», «Aşna-aşna axırda çıxdıq ocaq başına», «Arxalı köpək qurd basar», «Açaram sandığı, tökərəm pambığı», «Cidənə çuvalda gizlətmək olmaz», «Malı qırov öldürər, qışın adı bədnamdır», «Bir dana bir naxırı korlar», «Samana qatsan at yeməz, sümüyə qatsan it», «Keçinin ölümü çatanda çobanın çomağına sürtünər» («Almaz»).

«Halvaçı qızı daha şirin», «Eşşəyə gücü çatmır, palanı nə üçün döyürlər», «Ölünü bz başına qoyarsan, şıllaq atar, kəfəni cırar», «Sən mənim ətimi yesən, sümüklərimə dəyməzsən», «Otur ləpədöyəndə gözlə haçan xəzri əsəcək, kosovayın yola düşsün», «Adam eşşəyə minər, ata çatınca», «Ondan qor, bundan qorx, başını un çuvalına sox», «Bulaq öz yerində, ulaq öz yerində», «Şər deməsən, xeyir gəlməz» («1905-ci ildə»).

«Bir qız bir oğlanındır», «Eşşəyə minmək bir eyib, düşmək iki eyib», «Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu», «Səbr ilə halva bişər, ay qora səndən, bəsləsən, atlas olar tut yarpağından», «Sən harada aş, orada başsan» («Yaşar»).

«Kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz», «İtin dişi, donuzun tükü», «Əlindən gələn beş qaba çək», «Az idi, arıq-yırıq, biri də gəldi dabanı cırıq» («Dönüş»).

Atalar sözü, məsəl və el ifadələrindən böyük ustalıqla istifadəni C.Cabbarlının sənətkarlığı ilə əlaqələndirən akademik Məmməd Arif yazırdı: «Elxan illərdən bəri Aqşinin həsrəti ilə əzab çəkir. Onu axtarır, ondan kömək gözləyir, amma Aqşin tapdığı zaman onun qəddar bir məslək düşməni olduğunu görür. Bu təsirli bir səhnədir. Cabbarlı burada Elxanın dilinə «Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış» kimi bir atalar sözü verməklə bədii təsiri qat-qat qüvvətləndirir.

Qolçomaqların təbliğatı nəticəsində kəndlilər Almazı baykot edirlər. Hətta Almaza rəğbət bəsləyən yoxsul kəndli Aftil də təsir altına düşüb arvadını artəldən aparır. Belə ağır vəziyyətdə, Almazın atalar sözü halı almış aşağıdakı beyti söyləməsi xüsusi bir emosional təsir bağışlayır.

Yaxşı gündə düşməni dönər dost olar,

İgid odur yaman günə dayansın.

...Qolçomaq Hacı Əhməd öz məqsədi yolunda hər şeyə hazır olduğunu, heç bir şeydən geri durmadığını bildirmək istəyərək mənalı bir tərzdə Almaza deyir: «Aşığı oynamaq

üçün yığarlar». İbad Almazı əxlaqsız adlandırarkən, adamlarda qeyrət-namus qalmadığını «Məxluq hamısı papağı isti-soyuqluqçün örtüblər» sözləri ilə ifadə edir. Fəhlə Aram, Volodinin terrorçuluğa mane olmasına istehza ilə belə cavab verir: «Özün də otur ləpədöyəndə, gözlə haçan xəzri gələcək ki, kosovoyun yola düşsün».

Ədibin əsərlərinə xalq dilinə məxsus qanadlı sözlər, müqayisə, təşbeh, şişirtmə, idiomlar xüsusi bir zینət verir. Adam C.Cabbarlının elin ağzından alıb əsərinə belə ustalıqla tətbiq etdiyi ifadələri oxuduqca misar göstərmək istəyirik: «Axırda qatar qara dev kimi ləhləyərək gəldi. Mənim ürəyim daş kimi idi» («Aslan və Fərhad»), «Ayın beş günü qaranlıq olanda beş günü də işıqlı olar», «Verdi xoruzunu qoltuğuna», «Bir gün var, bir gün yox», «Dünyanın işi belə gəlib belə də gedəcək», «Yazılan pozulmaz» («İncə»), «Yenə də meydan sulayırsan» («Od gəlini»), «Huşu bulaşıbdır», «Yerin altını da bilir üstünə də», «Qarın da ac, tanrı, gəl borcunu apar» («Sevil»), «Daş döyər baş çatdar», «Can onun cəhənnəm tanrının», «Ağa durub, ağacan durub», «Bu vaxta qədər xoruz yox idi, sabah açılmırdı», «Yuxa arasında halva var», «Almaz ilə çaşka-loşka olmusan», «Oğrunun yadına daş salmayasan», «Bir daş altı, bir daş üstüdə», «Mən leyvuran görmüşdüm, belə tükü tökülən görməmişdim», «Yalançının atası itə dönsün» («Almaz»). «İtdən ötürdüm getdi», «Naqqallıq eləmə», «Dəvə oynayanda qar yağar», «Lap itinə tök», «Kişi istəyirəm çıxsın ağacımın qabağına ağac uzatsın», «Keçəl suya gedən deyil», «Qarnım girdovoy fiti kimi qaytağı vurur» («1905-ci ildə»). «Fənərrəram o biri gözünün də altını», «Köhnə hava başında qalıb», «Saqqalımıza soğan doğrayırsınız», «Allah mərdüməzarın evini yıxsın», «Loğma ki var boğmadır» («Yaşar»). «Mən öz fitimi çox yaxşı tanıyıram», «Çox yaxşı bilirəm o sancağı hansı tərəfə atır», «Kirişi bir az yumşaltmaq lazımdır», «Əlindən gələn beş qaba çək» («Dönüş») və s. Bəzən bu və ya digər sənətkar öz yaradıcılığında ən çox müəyyən bir sahəyə aid ata-

lar sözü və məsəlləri işlədir. Çünki o, həmin sahəni yaxşı bilir. Yaxud, ədib, yazıçı doğulduğu, böyüdüüyü yerə, əraziyə məxsus olan atalar sözlərini daha çox işlədir. Belə də olur ki, sənətkar əkinçilik, qoyunçuluq, maldarlıq və sairə başqa peşələrlə əlaqədar nümunələri daha çox bildiyi üçün əsərlərində də onlara çox yer verir. Ancaq C.Cabbarlı belə deyildir. Yuxarıda qəsdən gətirdiyimiz kiçik bir siyahı göstərir ki, ədib Azərbaycan xalqının həyatının bütün sahələrinə aid olan atalar sözləri və məsəlləri bilirdi. Ona görə də bu sahədə onun bilik dairəsini məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. C.Cabbarlı yaradıcılığının bütün dövrlərdə bütün oxuculara xoş gəlməsinin sirlərindən birisi də elə bundadır.

Yaradıcılığı boyu C.Cabbarlı xalq hikməti, zərb məsəllərindən istifadə etməklə kifayətlənməmişdir. Ədib özü də bunlara bənzər hikmətli sözlər və aforizmlər yaratmışdır. Bunların çoxusu sonralar xalqın dilinə düşmüş və məsəllər kimi işlənməkdədir. C.Cabbarlının yaratdığı aforizmləri əsas etibarilə iki qismə ayırmaq olar. Bunlardan bir qismi ümumiyyətlə sərrast ifadələr, qanadlı sözlərdir. Özləri də əsas etibarilə keçmiş həyatla, hadisələrlə əlaqədardır. Keçmiş cəmiyyətin təsvir olunduğu əsərlərində işlədilmişdir. Belə aforizmlər az sözlə böyük fikirlər, hisslər ifadə etmək məqsədilə düzəldilmişdir. Onu da əlavə edək ki, aforizm yaratmaqda C.Cabbarlı mahir bir sənətkardır. Məsələn,

«Amma nə etmək ki, əsrimizdə şöhrət, böyüklük qapalı bir evdədir ki, yiyəsi altun, açarı təsadüf, qoruyucusu isə ölumdür». «Hamısının ardınca behiştə getməkdənsə, hamının qabağında cəhənnəmə getmək yaxşıdır», «Dünyada ən böyük səadət, arzu və vüsəl arasındakı hicran imiş», «Pulu görmürsən, şeytana namaz qıldırır», «Zənginlik elə şeydir ki, ağ üzü qara, qara üzü ağ göstərir» («Aydın»). «Gözlədim gəlmədi, axtardım tapılmadı» («Od gəlini»), «Ana da çox qazanan oğlunu çox sevir», «Ac qarın qılınca gələr» («Sevil»).

Ədib yeni həyatla, münasibətlərlə əlaqədar yeni aforizmlər də yaratmışdır. Bunlar yuxarıda bəhs etdiyimiz nümunələrə

nisbətən daha çoxdur. Ona görə ki, C.Cabbarlı bu işdə əsas fikrini məhz yeni həkimanə sözlərin yaradılmasına vermişdir. Bunlar isə yeni insanların yeni həyat haqqında, bu yeni həyatın özündən doğan sərrast düşüncələridir. Bunların hamısını yeni münasibətlər doğurmuşdur. Bəzən bu aforizmlər yerinə görə elə təsir buraxır ki, tamaşaçılar bunlarla tərbiyə olunur, bunlardan nəsihət alırlar. O dövrdə bir çox tamaşaçılar bu aforizmlər vasitəsilə həyatda istiqamət götürmüş, müəyyən qəti qərara gəlmişdi, bir sözlə, C.Cabbarlı hətta tərəddüd edənlərə yol göstərmişdir. Çox zaman bu yeni həyatın aforizmləri köhnə fikirlərə, mühafizəkar insanlara, qorxaqlara, oğrulara qarşı çevrilmişdir. Yenə həyatın qurucuları bu sözləri deyəndə elə bil köhnə mühafizəkarların qulağının dibində bomba kimi partlayır. Xalqdan aldığı atalar sözləri ədibin dadına çatdığı kimi şəxsən özünün yaratdığı yeni nümunələr də əsərlərinin təsir qüvvəsini gücləndirmişdir. Misallara müraciət edək:

«Könüllər söylərkən dəllallar susmalıdır», «Ehtiyac təkamülün babasıdır», «Ayrılıq eşqin süd anasıdır» («Oqtay Eloğlu»), «Azadlıq gözəl yaşamaq üçündür», «Ən böyük qanun şəxsin azad diləkləridir», «Fəlakət insanlıq səadətinin kölgəsidir» («Od gəlini»), «Həyat qoçaqlarıdır», «Qoç döyüşünə qoç dayanar», «Ehtiyac həyatın müəllimidir» («Sevil»), «İnqilab cəsarət istər», «Şəkil çəkmək asandır, həyat yaratmaq çətin», «Ehtiyat igidin bəzəyidir», «Yaxşı jünda düşmən dönər dost olar», «İgid odur yaman günə dayan-sın» («Almaz»), «Təcrübə yüksəlişin qanadıdır» («Yaşar»), «Bu inqilabdır, həyatda inqilab, məişətdə inqilab, insanların şüurunda inqilab» («Firuzə») və s.

C.Cabbarlı surətlərin dili ilə bəzən xalqın rəvayət, əfsanə, el sözlərini gətirir. Bunları da o, surətlərin yaşı, peşəsi, dünyagörüşü və xasiyyətlərinə görə seçir. Bu kiçik əhvalat həmin surətin nəinki xarakterini açır, həm də niyyətlərini, əsərdəki mövqeyini əgər gizlədirsə, nə yuvanın quşu olduğunu da

oxucuya aydınlaşdırır. Misal üçün «Yaşar» pyesində ədib surətlərin dili ilə belə bir mükəlimə verir.

«Yaşar – Avtomobil mənimki deyil, onu bizə hökumət vermişdir.

İmamyar – Neynək-neynək... Bilirsən qardaşoğlu... Deyir bir gün padşahın oğlu piyan olub yıxılmışdı palçıqın içinə, bir qara pul da padşah olmuşdu, at üstündə öz qoşunu ilə oradan keçirdi. Padşah oğlu başını götürüb dedi, nə o yan-bu yan eləyirsən, atan qra qul olubdur, mənim atam padşah. Qara qul güldü, dedi: «atamnan atana baxınca, özümənən özünə bax da». İndi sən, allah başacan eləsin, avtomobilin var, amma biz gözümüzü tikmişik kolxoza, allah bərəkət versin, bir parça çörək çıxır, yeyirik. Neynək, olmaz, aşı yeməyəm, pendir-çörək yeməyəm. Təki bizdən sonra gələnlər yaxşı yaşasın»¹.

Göründüyü kimi, C.Cabbarlı İmamyarı necə böyük bir ustalıqla danışdırır. Burada o, yarıaçıq, yarı üstüörtülü öz daxili aləmini, necə deyərlər, ürəyini açıb göstərir. Elə təkcə bu danışq onun kim olduğunu oxucuya başa salmaqdadır. Onun «Çəkdiyi məsələ acı bir kinayə, sovet adamlarına qarşı şəxsi inciklik, nifrət hiss olunur»².

Yaxud «Sevil» əsərində ədib başqa bir belə kiçik əhvalatı verir. Yuxarı siniflərin, meşşan, kütbeyin, dargöz, başıboş adamların qadın haqqında olan fikirlərini öz dillərilə aşkara çıxarır. İlk baxışda yumşaq, yüngül kimi görünsə də bir az dərinə varanda isə ədibin səciyyələndirdiyi adamları amsızcasına ifşa etdiyinə şahidi olursan. Bu məqsədlə də başqa bir mükəliməyə diqqət yetirək:

«Əbdüləli bəy – Doğrudur, bu qədər incə ayaqlar piyada gedə bilməz. Qadın vücudu zərif yaranmışdır, odur ki, qədimlərdə qadınlar kəcavə ilə gəzirdilər. Qadınunki odur ki, hara getsə, tez deyib qayıtsın, yoxsa, pikada gəzmək qadınlara yaramaz.

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, IV cild, Bakı, 1951, səh.123-124

² M.Arif. C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu. Bakı, 1906, səh.286

Məmmədəli – Heç yox, küçədə bir arvad gördüm, bir uşağı çarşaf ilə dalına sərimiş, birini də qucağına almış, başında bir taya paltar, həsir, dənizdə yumuşdu, gətirirdi bu soyuqda, özü də ayaqyalın.

Dilbər – Но это просто не человек.

Məmmədəli – Heç yox. Xalis человек, с сердцем и душой – yurpuyuru üzü, qarqara qaşları, xırdaca burnu, nazikə dodaqları.

Dilbər – Bəsdır, siz allah, sizin üçün paltar yuyan arvadla qubernator arvadında heç bir fərq yoxdur.

Əbdüləli – Doğrudur, hələ mən də bu saat bunu düşünürdüm.

Məmmədəli – Nə, nə düşünürdün, de də!

Əbdüləlibəy – Mən, ərz olsun, onu deyəcəkdik ki, «hər çayı süxən, hər nüktə məqami darəd». Yəni hər şeyin öz qiyməti var, hər yerin öz adamı. Paltar yuyan arvad, işçi arvad bir başqa. Dilbər xanım bir başqa. Bir gün, ərz olsun, şah Abbas cənnət məkan bir meşənin qırağından keçəndə görür ki, bir kəndli arvadı köçdən düşdü, doğdu, uşağı da bələdi, aldı qucağına»¹.

Əbdüləli bəy, «Sənə, mənə nə səriət, səriət qara camaat üçündür». Yaxud indi dediyimiz məsəlləri çəkəndə artıq onun bütün təbiəti aydın olur, oxucuda ona ikrah hissi meydana gəlir. Bütün bunlar, bu əhvalatlar, kəcavə, farsca məsəl, hamısı C.Cabbarlı tərəfindən əvvəlcədən çox ustalıqla, diqqətli düşünülmüş və Məmmədəli, Əbdüləli, Dilbərlərin əsl simasını açmaq üçün irəli sürülən gözəl priyomlardır. Ədib «Almaz» əsərində belə bir əhvalat işlətmişdir. Bu əhvalatı isə danışan öz dünyagörüşü, ağılı, insanlara, cəmiyyətə münasibəti etibarilə tamamilə başqa bir adamdır.

«Ocaqqulu – Yox, yox, dayan, o da olmadı! Bəs Həzrət Abbasa sözün nədir ki, məqribdən məşriqə bənin bütün məxalət – qullah onun kərəməti ilə nəfəs alır verir? Bəs ona nə deyə bilər-

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, 1951, səh.124-125

sən ki, Əmirəlmöminin səllallah əleh zamanı ki, zülfüqarı əndərdi Mərhəbin təpəsinən, dəbilqəni şəqq elədi, əyləşdi göbəyinə. Gördü gavi-mahinin belini böləcək, cənabi Cəbrayıl nazil oldu, şəhpərini verdi zülfüqarın qabağına, şəhpəri şəqq olundu, bölündü düşdü yerə. Mən sual eləyirəm bütün bu yığılan camaatdan, bölündü, bölünmədi? Əgər allah yoxdur, nöşün bölündü?»¹.

Xalq içərisində olan məzəli əhvalatları, lətifəvari sözləri ədib elə ustalıqla əsərlərinə daxil edir ki, bunların folklordan götürülə biləcəyinə inanmırsan, həqiqi hadisə kimi qəbul eləyirsən. Elə bil bu əhvalatları elə əsərin bu yeri özü doğurur. «Almaz»da Şərif Yaxşının uşağı barədə camaatla mübahisə edir və sübuta yetirməyə çalışır ki, bu uşaq doğrudan da elə Almazındır. Çünki, bu sübut yalan-gerçək onun xeyri mövqeyi üçündür.

«Barat – Uşaq nədir? Uşaq kimindir?

Şərif – Sizin, cənab Almaz xanımın. Atasız da uşaq olar? Sənin deyil, bəs kimindir? Qoy hələ bu camaat desin. Ay camaat atasız da uşaq olar? Yoxsa bu da Həzrət İsa kimi hələ piləməkdən doğulub.

Barat – Mənim uşağım olub? Mən uşaq harda görmüşəm? Vəcdanın yoxdur?

Şərif – Daha sən vurmudun, mən yıxılmadım, bəs bu uşaq hardan gəldi. Nişanlısı da allaha şükür, ayağını buralara basmayıb. Hə, haçan oldu? Bu saat mən sənə sübut eləyim, atam, üç ay sən mənə gələn, üç ay mən sənə gedən, rəcəb, şəban, ramazan, bu doqquz ay, bu da uşaq, hə, de də. Danışmırsan?

Fatmansa – Daha nə danışsın? Yeyib halvanı, minib eşşəyi».²

Surətləri fərdiləşdirmək, canlı bir insan kimi təsvir etmək, onların xarakterik xüsusiyyətlərini sərrast ifadələrlə açıb göstərmək üçün bunlar C.Cabbarlının ən etibarlı üsullarından

idi. Belə əhvalatların təsviri, canlı danışq tərz, atalar sözü, məsəli, el dililə danışığı bu surətləri oxuculara sevdirdir. Bütün bunları isə sənət dilinə çevirmək üçün C.Cabbarlı kimi nadir istedadla malik olmaq lazım idi.

Bəzən ədib ayrı-ayrı surətlərin dilinə xalq ifadələri, idiomatik ifadələr verir, onların müəyən yerlərdə təkrar eləməklə gülüş doğurur. Bu sözlər öz-özlüyündə heç bir gülüş doğurmur. Ancaq C.Cabbarlı əsərin elə bir yerində bu sözləri təkrar elətdirir ki, istər-istəməz oxucu gülür, yaxud düşünməyə məcbur olur. «Cəhənnəmə ki»: (Səlim, «Aydın»), «Heç yox» (Məmmədəli), «Mən də elə bu saat onu düşünürdüm» (Əbdüləli bəy), «Türkün sözü» (Atakişi, «Sevil»), «Toyuq, cücə» (Dönməz, «Od gəlini»), «Sən bir spokoy ol, mən sübutalını, dokumentalını başa salım» (Şərif), «Hər binanın bir ustası var, ya yoxdur» (Ocaqqulu), «Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə» (Mirzə Səməndər, «Almaz») və s. göstərmək olar.

Ancaq ədibin təkrar etdiyi hər bir ifadə gülüş doğurmur. Surətlər elə danışır ki, bunları təkrar elədikdə onların daxili aləmi, xasiyyəti, məqsədləri aydın olur. Bu cəhətdən «Yaşar»da İmamyarın işlətdiyi və təkrar elədiyi aşağıdakı sözlər diqqətəlayiqdir: «Belə deyil, qardaş oğlu, ya bəlkə biz qanmırıq», «Adamın gərək dərrakəsi olsun», «1905-ci ildə» pyesində general-qubernator isə «Siyasət şahmatdır» və s. sözlərini təkrar edir. Bütün bunlar C.Cabbarlı dramaturgiyasının sənətkarlıq məsələləri ilə bağlıdır ki, onun özünəməxsus, orijinal üsullardan istifadə etdiyini bir daha sübut etməkdədir.

¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, 1951, səh.186

² Yenə orada, səh.124-125

MAHNI QANADLARINDA

Mahnı xalqın hiss və həyəcanları ilə əlaqədar yaranır, onun mənəvi ehtiyacından doğub inkişaf edir. Mahnıların ilk yaradıcısı xalqdır. İbtidai icma dövründən zəmanəmizə qədər o, xalqın yol yoldaşı olmuşdur. El ədəbiyyatının lirik janrları içərisində mahnıların xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Onlar əsrlər boyu xalqın hər cür hisslərini ifadə etmişdir: şənlik, şadlıq, fərəh, sevgi, məhəbbət, kədər, qüssə, qərıblıq, nifrət və s. Mahnılar həm də xalq mərasim və şənliklərini müşayiət etmişdir. Onlarda xalqın ictimai-sosial məsələlərə, tarixi hadisələrə münasibəti də öz bədii inikasını tapmışdır.

Folklor nümunələri bütün dövrlərdə xalq sənətkarlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar öz yaradıcılıq idealları baxımından bu tükənməz mənəvi xəzinədən lazım olan incilər götürüb əsərlərində istifadə etmiş, yaxud yenidən işləyib, cilalayb xalqa qaytarmışlar. Belə sənətkarlar sırasında Səməd Vurğunun xüsusi yeri vardır.

Səməd Vurğun folklorun başqa janrları kimi, xalq mahnılarına da yaxından bələd olmuşdur. Onun hafizəsində müxtəlif məzmunlu və müxtəlif biçimli mahnılar özünə yer tapmışdır. Şair bu mahnılardan əsərlərində yeri gəldikcə istifadə etmişdir. İstifadənin yol və üsulları müxtəlif, həm də orijinaldır. Bu və ya digər əsərində xalq ruhunu, mənəviyyatını, məişətini daha aydın, təsirli vermək üçün şair mütləq oraya xalq mahnısı, əfsanə, aforizm, bayatı və sairə daxil edərdi. Xalq yazıçısı Əli Vəliyev yazır:

«Səməd Vurğun gündəlik mətbuatda fəal çalışan, sənətinin yüksəkliyinə xüsusi fikir verən, zamanın nəbzini tutub, bir sıra ictimai motivləri ustalıqla təsvir və tərənnüm eləyən şairlərdəndir. Səməd Vurğun xalq ədəbiyyatını ürəkdən sevən, xoşuna gələn mahnıları, bayatıları bloknotuna yazırdı.

«Vaqif» əsəri üzərində işlədiyi vaxtda, maşına minib gəzməyə çıxmışdıq. Kefi kök idi. Birdən mənə üz tutdu:

— Bilirsən indi nə ola?

Mən cavab verməyib aşağıdakı bəndi söylədim:

Yaz ola, dovğa ola

yarpızınan,

Yay ola, sərin sular

sal buzunan.

Payız ola, pendir-çörək

qarpızınan

Qış ola, isti otaq

bir qızınan.

O, maşını saxlayıb dediklərimi yazdı, gülə-gülə dedi:

— Lələşin bu parçanı salacaq pyesə»¹.

Xalq arasında dolayan bu mahnı sonralar şairə Kürd Musa kimi bir surətin zarafatlı təbiətini açmaq, daxili aləminin cizgilərini çəkməkdə lazım olmuşdur.

Şairin dramlarında qəhrəmanlıq dastanlarına məxsus şirlik, axıcılıq, nikbinlik, romantika vardır. Xalqımızın qəlbindən qopub gələn mahnılar, hikmətli sözlər bu əsərlərin bədii təsir qüvvəsini daha da artırmışdır.

Pəncərədən daş gələr

Xumar gözdən yaş gələr,

Səni məni versələr

Allaha da xoş gələr

Ay bəri bax, bəri bax,

Ay bəri bax, bəri bax.

Pəncərənin milləri

Açıb qızıl gülləri

Oğlanı yoldan eylər

Qızın şirin dilləri

¹ Əli Vəliyev. «Unudulmaz Səməd». Bax: *Qalacaqdır dünyada. səh.214-215.*

*Ay bəri bax, bəri bax,
Ay bəri bax, bəri bax.*

Səməd Vurğun əsərləri üçün xüsusi bayatılar və mahnılar yaradırdı. «Vaqif» dramında Gülnarın, gürcü qızı Tamaranın dili ilə verilən mahnılar dediyimizə misaldır; onları el mahnılarından seçmək qeyri-mümkündür. Gürcü qızı Tamaranın həzin şərqsinə qulaq asaq:

*Ayrı düşdü tərən könlüm
Öz mehriban yuvasından
Göy üzünün durnaları
Deyin, vətən havasından.*

*Bir dustağam qolum bağlı,
Bir qəribəm sinəm dağlı,
Bir xəstəyəm qəm otaqlı
Ürəyimin yarasından.*

*Külək əsər, gül бүkülər
Könül yanar, can sökülər.
Gecə-gündüz yaş tökülər
Gözlərimin qarasından.*

Səməd Vurğun pyeslərini, poemalarını bu və ya digər musiqi parçasını, melodiyanı zümzümə edə-edə yazardı. Şairin qardaşı Mehdixan Vəkilov bu barədə deyirdi: «Səməd Vurğun «Vaqif» pyesinin ayrı-ayrı misraları və şeir parçalarını aşiq havaları üstündə əzbərdən oxuya-oxuya tamamlayırdı». Oxuculara məlumdur ki, C.Cabbarlı da bu və ya digər əsərini yazmazdan əvvəl onun leytmotivi kimi melodiya tapar, sonra da həmin melodiya uyğun sözlər qoşar, günlərlə zümzümə edə-edə dram əsərlərini dünyaya gətirərdi. Burada iki böyük sənətkarın mahnı aləmi arasındakı yaxınlıq bizi heyran etməyə bilməz.

Səməd Vurğunun bütün poeziyasında bir musiqililik, ahəng, ritm, melodiklik vardır. Şair xüsusilə sırf lirik və epik-lirik planda yazdığı əsərlərdə buna xüsusi əhəmiyyət

vermişdir. Belə çıxmasın ki, şair şeirlərini yazanda əvvəlcədən fikirləşmiş, onların ahəng və musiqililiyinə diqqət yetirmişdir. Xeyr, Səməd Vurğun şeir üçün dünyaya gələn əsl istedaddır. Şeir onun sinəsindən büllur çeşmədən axan su kimi süzülüb gəlirdi. Aşiq poeziyası üslubunda, mahnı formasında olan şeirləri şair və bəstəkar istedadını özündə üzvi surətdə birləşdirən bir sənətkar qələminin məhsuludur. Çox maraqlıdır ki, bu şeirlər də aşiq şeirləri kimi tez yadda qalır, hafizəyə həkk olunur. Böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov deyirdi: «Mən poeziyanı musiqisiz təsəvvür edə bilmirəm. Bu mənada Səmədin şeirləri əvəzsizdir». Gəlin elə böyük bəstəkarın özünün bədii yaradıcılığına müraciət edək: görə-sən nə üçün Ü.Hacıbəyovun operettalarındakı mahnılar, xüsusilə özünün qoşduğu mahnılar belə tez yadda qalır? Bizcə ona görə ki, Ü.Hacıbəyov bəstəkar və şair kimi hərəkət etmişdir. Bəlkə də sözlərdən əvvəl mahnının musiqisi haqqında düşünmüşdür.

Burada Səməd Vurğunun məşhur «Azərbaycan» şeirini də xatırlamaq yerinə düşərdi. Bu şeir olduqca gözəl, axıcı, cəzbedici, musiqili, emosional bir dillə yazılmışdır. Məhz şair və bəstəkar Səmədin istedadı burada öz aydınlığı ilə parla-mışdır. Şeirin dillər əzbəri olması onun forma və məzmun gözəlliyi ilə bağlıdır. Şeirdəki ritm, avaz, vəzn oynaqlığı, musiqililik və s. onun mahnıya çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Burada bir məsələ haqqında danışmağı da lazım bilir. 1919-cu ildə Bakıda bir «Mahnılar» kitabı çap olunmuşdur. Bizə görə, burada xalq şeirləri də var, xalq şeiri üslubunda, necə deyərlər, müəyyən müəlliflərin özlərinin yazdığı əsərlər də. Əlbəttə, məqsədimiz ümumiyyətlə, kitab haqqında geniş danışmaq deyil. Onu qeyd etməyi lazım bilir ki, kitabın nəşri Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu dövrə təsadüf edir. «Mahnılar» göstərir ki, xalqın həyatında baş verən təbəddülat onun məənəviyyatında necə də sürətlə izlər buraxır, şifahi yaradıcılığında da öz bədii əksini

tapır. Azadlığın təmini danan xalq mahnıları, şeirlər vasitəsilə öz sevincini büruzə verirdi. Bu şeirlərdə ictimai məzmun, vətənpərvərlik, milli ruh, oyaniş, el qeyrəti çəkmək və s. hisslər güclüdür. Forması da xalq şeiri formasındadır: gəraylı, qoşma, deyişmə; dili aydın, sadə, axıcıdır. Kitabda olan bütün mahnıları ümumi bir ruh birləşdirir: vətənə, elə, doğma yurda, ana dilinə məhəbbət.

*Söylədiyim Azərbaycan dilidir,
Bu çaldığım el sazının telidir,
Mən dərdiyim vətənimin gülüdür
Gərək səsi ürəkləri oynada.*

*...Bundan belə təza yollar açılar,
O yollara əlvən çiçək saçılar
Özgə şivə, özgə sözdən qaçılar
Daha bir də biz uymarıq hər yada.*

Kitabda Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin qələbəsidən vəcdə gələn el sənətkarlarının əhvali-ruhiyyəsi hiss edilməkdədir:

*Çılpaq qalıb yenə yazıq fəhlələr
Əyninə taxmağa kətan da yoxdur.
Nə yorğan var, nə döşək var, nə yastıq
Altına salmağa kövşən də yoxdur.*

Bu şeirlərdə C.Cabbarlının «Ölkəm» şeirinin ruhu duyulmaqdadır.

Həmin kitabda gəraylı üstündə «Azərbaycan» rədifli bir şeir də vardır. Onu aşağıda veririk:

*Dağlarının başı qarlı,
Səhraların sünbüllüdür,
Sənəsi yaşlı ormanlı,
İl müdam üstün güllüdür,
Dərələri şirin narlı
Bağçaların bülbüllüdür
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Durna gözlü bulaqların,
Ormanında maral böyürür,
Çətir kimi yaylaqların,
Çöllərində ceyran ürür,
Geniş-geniş oylaqların
Göllərində qazlar üzür
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.
İlxında atın kişnəşir,
.....şölə salır*
Naxırda buğan güləşir,
Dünya səndən işıq alır
Süründə əmlək mələşir
Verməyəndə.....
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*İpək, pambıq, yunun çoxdur,
Yer üzündə yoxdur tayın
Arpa, buğda, dügün çoxdur.
Gur-gur axan sənənin çayın
Hər şeyin var, nəyin yoxdur
Bol veribdir fələk payın
Azərbaycan, Azərbaycan.
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Laçının var, tərənizin var
Çoxlu şirin, qaplanın var
Qorxan yoxdur düşmənin var
Azərbaycan, Azərbaycan.*

Sual olunur: həmin mahnı ilə Səməd Vurğun tanış idimi? Buna cavab vermək çətindir. Bizcə, Səməd Vurğun kitabı

* Bu bənddə olan həmin sözlər yaxşı oxunmadı.

görə bilməzdi, ancaq şifahi şəkildə şeirin bəzi bəndlərini eşidə bilərdi. Mahnı ilə Səməd Vurğun şeirinin oxşarlığı haqqında nə demək olar?! Əsas, zahiri oxşarlıq hər iki şeirdə «Azərbaycan, Azərbaycan» rədiflərinin təkrarıdır. Səməd Vurğunda bu, bəzi bəndlərdədir. Mahnıda isə doqquz bəndin doqquzunun da dördüncü misrası həmin rədifdən ibarətdir. Hər iki şeirdə zahirən oxşar olan aşağıdakı misralar vardır:

M a h n ı d a: Durna gözlü bulaqların.

Ş e i r d ə: Durna gözlü bulaqlardan.

M a h n ı d a: Dağlarının başı qarlı.

Ş e i r d ə: Dağlarının başı qardır.

Onu da deyək ki, bu ifadələr xalq dilindən götürülmüşdür. Deməli, onları şair mahnıdan xəbərsiz də işlədə bilərdi. Forma cəhətdən başqa oxşar misralar yoxdur. Ancaq hər iki şeirin qayəsi birdir: Azərbaycanı, vətəni vəsf etmək, onun başı qarlı dağlarını, qüdrətdən yaranan təbii gözəlliklərini, bağ-bağatını, zəngin sərvətlərini tərənnüm etmək. Mahnıda bütün bunlar S.Vurğun şeirinə nisbətən bəsit təsvir olunur; həm də mahnıda poetik qüsurlar vardır. Zəif bənd və misralar da çoxdur. Ancaq Səməd Vurğunun «Azərbaycan»ı doğma vətənimizin şənində qüdrətli bir şairin oxuduğu himndir. Şeirdə mahnıdan fərqli olaraq, hər bənd beş misradan ibarətdir. Hər iki şeirin misralarında hecaların sayı 8-dir, yəni gəraylıda olduğu kimidir. Ancaq qafiyə düzümü arasında fərq vardır. Səməd Vurğunun şeiri özünəməxsus qafiyə düzümü ilə seçilir:

Mən bir uşaq, sən bir ana,

Odur ki, bağlıyam sana

Hankı səmtə, hankı yana

Hey uçsam da yuvam sənsən

Elim, gülüm, obam sənsən.

S.Vurğunun «Azərbaycan»ı 23 bənddir. Xalq dilindən, xalq mahnılarından gələn və şair tərəfindən böyük ustalıqla cilalanıb işlənən söz və ifadələr misraları bəzəyir. Şeirin hər

bəndində böyük-böyük fikir və hisslər ifadə olunur. Yazıçı Mehdi Hüseyn deyir:

«Vətənin tərənnümündən söhbət gedəndə, dillər əzbəri olan «Azərbaycan» şeiri yada düşür. Bu, Azərbaycan haqqında ən gözəl bir mahnıdır. Səməd Vurğunun ədəbi yaradıcılığı haqqında danışan zaman insan bu şeiri epigraf gətirmək istəyir. Bu da son dərəcə qanunidir. Belə şeirlər milyonların ürəyindən xəbər verdiyi üçün də insanın ürəyinə əbədi həkk olunur. Nə qədər böyük bir səmimiyyət, necə də mənalı bir sadəlik? Elə bil bu, şair tərəfindən yaradılmış, yazılmış bir əsər deyil, xalqın özü tərəfindən qoşulmuş bayatılardır:

Hey baxıram bu düzlərə,

Ala gözlü gündüzlərə,

Qara xallı ağ üzlərə

Könül istər şeir yazsa

Gəncləşirəm, yazsa-yaza...

Bəli, bu, mahnıdır – həm də sadə və təbii bir mahnı. Lakin bu sadəlik də, bu təbiilik də hər şairə qismət olmur. Bunun üçün gur çeşmələri xatırladan sadə və büllur şair istedadı lazımdır. İlk baxışda bizə elə gəlir ki, bu sözləri demək də, yazmaq da çox asandır. Ancaq yalnız ilk baxışda. Əsl həqiqətdə isə bu, mürəkkəb və dərin hisslərin məhsulu olan bir yaradıcılıq prosesində yarana bilər».

Məşhur sovet şairi Pavel Antokolskinin S.Vurğuna həsr etdiyi məqaləsində çox ibrətamiz sətirlər var: «S.Vurğun özünün bütün mənəvi kökü ilə doğma torpağa bağlıdır. Özünün bütün coşğun temperamenti, bütün güclü-qüvvətli nəğməkarlığı və ritmik istedadı ilə o, Azərbaycana məxsusdur. S.Vurğun hər şeydən qabaq, öz xalqının oğlu idi. Onun zərif şeir intonasiyası, poeziyasındakı dəyişkən və sərt nitq, ümumi musiqililik, xalq havalarında olduğu kimi yumşaq, eyni zamanda getdikcə sürətlənən melodiya da elə bundan gəlir».

Orta məktəb illərində Səməd Vurğunun dərsliyə düşən şeirlərini fikirləşib uydurduğumuz bir motivə salar və oxuya-oxuya gəzərdik. «Azərbaycan», «A köhlən atım», «Səadət nəğməsi», «Dağlar», «Gülə-gülə» və sairə. Bu şeirlər necə tez, asanlıqla əzbərlənir, axtarib tapdığımız musiqiyə düşürdü. «Səadət nəğməsi»ni müəyyən musiqi motivi əsasında şərqî dərində ifa edirdik:

*Günəşdən rəng alan bir saf qanım var,
Mənim də yurdum var, qəhrəmanım var.
Qıratın üstündə uçur Koroğlu
Xəyal dünyasında min dastanım var.*

Belə mahnılar hər cəhətdən – həm məzmun, həm də oynaq forması ilə qəlbimizi oxşayırdı. «Pioner marşı», «Komsomol marşı», «Sovet ordusu», «Marş», «Aşıq qardaşıma» və sairə və sairəni göstərmək olar. Şair öz həmkarlarına dillər əzbəri olan, uzunömürlü mahnılar yazmağı məsləhət görürdü. Sovet yazıçıların II Ümumittifaq qurultayındakı əlavə məruzəsində bu barədə danışmışdı. O.A.Bezimenskinin «Gənc qvardiya», N.Asayevin «Budyonni marşı»nı, V.Lebedev-Kumaç, M.İsakovski, A.Surkov, M.Svetlov və başqalarının mahnılarını misal çəkir, yüksək vətənpərvərlik hissi ilə zəngin emosional mahnılar üçün mətn yazdıqlarına görə bu sənətkarların fəaliyyətini təqdir edirdi. S.Vurğun sözünə davam edərək göstərirdi ki, «...xalqımız haqlı olaraq mahnı sahəsində çalışan şairlərimizin qarşısında böyük tələblər qoyur. Müharibədən sonrakı illərdə hələ elə mahnılar yarıdılmamışdır ki, onlar bizim həyatımızda hər gün baş verən qəhrəmanlıq hisslərinin hərarəti ilə birləşsin və yaxud, məsələn, «Katyuşa», «Polyuşka» mahnıları kimi xalq tərəfindən sevilsin. Bundan başqa, axır zamanlarda lirik mahnı sahəsində bir növ şablonçuluq yaranmağa başlayır, bu mahnıların həm sözlərində, həm də musiqisində yeknəsəq notlar eşi-

dilir, onlarda qızgın insan hissləri yüngül sentimental hisslərlə əvəz edilir»¹.

Səməd Vurğunun çoxlu şeirinə musiqi bəstələnmiş, onlar dillər əzbəri olmuşdur: «Birlik nəğməsi», «Ala gözlər», «Qızıl Moskva» və s. «Şəfqət bacısı» şeiri gözəl, təsirli bir el mahnısına çevrilib bütün cəbhələri dolaşmışdır. Böyük Vətən müharibəsinin qızgın çağlarında Mehdi Hüseyn deyirdi: «Ən yaxşı musiqi əsərlərimiz məlum olan bədii əsərlər əsasında yazılmışdır. Məsələn, «Şəfqət bacısı» xalqın ürəyinə təsir edən gözəl əsərdir ki, bu yolla meydana çıxmışdır».

«Azərbaycan» şeiri bir neçə el havası üstündə arxa cəbhədə oxunmuş, həm də qəhrəman oğullarımızın Şimali Qafqazdan Berlinədək yol yoldaşı olmuşdur. Müharibə dövrü qəzetlərindən oxuyuruq ki, Şimali Qafqazdan Yuqoslaviyaya qədər bir əlində tufəng, bir əlində saz döyüş yolu keçən aşıq Qara Məmmədov el mahnıları, öz qoşmaları ilə birlikdə S.Vurğunun «Azərbaycan» şeirini oxumaqdan doymamışdır. O, cəbhədə, döyüşçülər arasında apardığı məclisləri «Azərbaycan» mahnısı ilə tamamladığı sevir.

«Kapitan Alish Manafovun siyasi iş üzrə müavini olduğu hissədə aşıq Qaranı tanımayan bir nəfər də olsun tapılmaz. Döyüşçülərimiz düşmən üzərinə hücum gedəndə, şiddətli vuruş zamanı, mübariz döyüş tapşırığını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirib istirahət etdikləri saatlarda aşıq Qara həmişə Koroğludan, Qaçaq Nəbidən, şairlərimizin gözəl vətənpərvərlik şeirlərindən oxuyur. Bu gün aşıq Qara öz mahnılarını S.Vurğunun «Azərbaycan» şeiri ilə tamamlayır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam məskənimdən,
Demək, doğma vətənimdən,
Ayrılarmı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!»²*

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, 6-cı cild, B., 1972, səh.342

² «Kommunist» qəzeti, 31 yanvar 1943-cü il

Şair özü «Mənə belə söyləyirlər» şeirində «Azərbaycan» mahnısının döyüşçülər arasında necə böyük məhəbbətlə ifa edilməsinin şahidi olmuşdur. S.Vurğunun şeirlərində olan axıcılıq, dərin xəlqilik, səmimiyyət, şirinlik onların xalq tərəfindən bu qədər sevilməsinə səbəb olmuşdur.

Vsevolod Voyevodinın «Puşkin haqqında povest»ində belə bir epizod var: «Bir gün qəflətən xalq mahnılarının mahir toplayıcısı Kirayevski gəldi. Puşkin özünün mahnılarıyla dolu olan Mixaylovski dəftərini qonağa verdi, daxilən bir rahatlıq hiss etdi və dedi ki, bir vaxt ayırd edərsən: hansıları xalq oxuyur və hansıları mən qoşmuşam. Xalq mahnılarının belə bilicisi olan Kirayevski nə qədər götür-qoy etdi, baş sındırdı, şairin mahnılarını xalq mahnılarından seçə bilmədi». Bizə belə gəlir ki, S.Vurğunun da aşiq poeziyası üslubunda yazdığı gəraylı və qoşmalarını, poema və dramlarında verilən mahnı və bayatılarını xalq əsərlərindən seçmək çətindir. Bu cəhətdən «Yadıma düşdü», «Azərbaycan», «Ala gözlər», «Gülə-gülə», «Dağlar», «Aşiq qardaşıma», «Bənövşə», «Ceyran», «Yada sal məni» və s. şeirləri, külli miqdarda bayatılar xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu isə şairin xalq yaradıcılığına, ümumiyyətlə xalq sənətinə, onun poetik aləminə, zəngin və rəngarəng dilinə bütün incəliklərinə qədər bələd olması ilə bağlıdır, xalq adət və ənənələrini, psixologiyasını, düşüncə tərzini dərinləndirən mənimsəməsilə əlaqədardır.

Səməd Vurğunun bütün qoşma və gəraylılarını el sənətkarları müxtəlif aşiq havaları üstündə oxuyurlar. «Azərbaycan» şeiri, «Ceyran» qoşması bir neçə hava üstündə ifa edilir.

Şairin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə Qazaxda aşiq yaradıcılığı müsabiqəsi keçirilirdi. Buraya Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən aşiq-şairlər toplanmışdı. Hətta dədə Şəmşir də məclisin qonağı olmuşdur. Yarışdan sonra qaliblər mükafatlandırılmışlar. Aşıqlardan biri Səməd Vurğunun «Danışaq» rədifli qoşmasını «Cəlili» havası üstündə oxumuşdur. Yarışda qələbə çalmış M.Cəfərov həmin qoşmanı «Qəhrəmani» havası üstündə ifa etmişdir. S.Vurğunun

«Dağlar» gəraylısını M.Qurbanov «Dübeyti» havası üstə, A.Yunisov isə «Orta saritel» havasında oxumuşlar.

Aşiq şeiri musiqi ilə əlaqədardır. Professor M.H.Təhmasib belə bir mülahizə söyləmişdir ki, aşiq yaradıcılığında neçə hava oxunursa, o qədər də şeir forması vardır. Deməli, aşiq poeziyasının bütün şəkilləri musiqi – hava ilə bağlıdır. Dastanlarımızda təhkiyədən sonra tez-tez qoşmalar gəlir. Çünki aşiq həvəslə danışığı dəyişdirir, musiqi-melodiya axarına salıb aparır. Bunu o, bütün dastan boyu edir. Bizə belə gəlir ki, Səməd Vurğun epik-lirik səpgili şeirlərində xalq yaradıcılığının həmin ənənəsinə sadıq qalır. Şair şeirlərinin birində deyir ki, oxucu, burada şeirin vəznini dəyişmək lazımdır. Deməli, böyük şair bunu qəsdən, bilərəkdən edir. Şeirlərdə, poemalarda, şair təsvirlərini dəyişdirib musiqi axarına salır. Bu isə ehtiyacdən, şeirin daxili tələbatından, təsvir olunan hadisələrin, əhvalatların özünün məna və məzmunundan irəli gəlir.

Gəraylı da, qoşma da musiqi ilə bağlıdır. Hecaların, sözlərin düzlüyü elədir ki, onlar musiqi üstündə getməlidir; belə olmasa o, qoşma, yaxud gəraylı olmaz. Məlumdur ki, aşiq-şairlərdəki sözləri müxtəlif hava çalarlarına uyğun qoşurlar. Burada müəyyən mənada bəstəkarlıq bacarığı lazım gəlir. Bu tələblərə uyğun olmayanda gəraylı lazımı təsirini göstərmir, insanı rıqqətə gətirmir, tərpətmir, deməli, əzbərlənməsi, yadda qalması da çətin olur. Çox zaman hələ dilə-dişə düşməmiş müəyyən bir gəraylının, qoşmanın kələ-kötür yerlərini hiss edəndə el sənətkarları onu cilalayır, dəyişdirir və lazımı qəlibə salırlar. Beləcə həmin şeir parçasının da ömrü uzanır və yaddaşlara həkk olunub qalır.

Bəzən şair çoxhecalı və azhecalı misraları növbələşdirəndə qafiyələri başqa cür düzür; yəni elə olur ki, xalq şeirinin müəyyən şəkillərinin də ənənəvi qafiyə sırasını dəyişdirir. Bizə belə gəlir ki, şeiri yazarkən misralar bir-birini əvəz etdikcə şair axıcılığı, ritmi, təqti gözləyir; o zaman ki, şeirin axarına az da olsa ağırlıq gətirən söz, qafiyə, heca, rədif

gəlir, onu dəyişdirir, bununla da şeirin ümumi təsiri, emosionallığı artır. Məlumdur ki, gəraylıda ikinci bənddən başlayaraq axıra qədər bütün bəndlərin birinci üç misrası həm qafiyə, dördüncü misra isə birinci bəndin ikinci, yaxud dördüncü misrasına uyğun olur. Qafiyə düzümü qoşmada da belədir. Çox vaxt azhecalı şeirlər bayatı kimi qafiyələnir, bəzən isə şair qafiyələrin yerini dəyişir. Ona görə də belə şeirləri oxuduqda elə bilirsən mahnıdır, haradasa, nə vaxtsa havasını eşitmişən. Bu cəhətdən «Qoca Şərqə günəş doğur» şeiri çox maraqlıdır. Burada Səməd Vurğun tez-tez şeirin formasını dəyişir. Başqa sözlə, qafiyə düzümündə müəyyən dərəcədə sərbəst hərəkət edir: o, gah bayatıdakı kimi, gah gəraylıdakı kimi olur, gah da qafiyələr misralarda qoşa düzülür. Bizə elə gəlir ki, şeirin musiqi axarı, necə deyərlər, xətt-dən çıxmasın deyə şair belə hərəkət edir. Göstərdiyimiz bütün bu cəhətlər adını çəkdiyimiz şeirdə vardır:

*Yalnız dünən dənizlərin ağır toplu gəmiləri
Sərin-sərin nəfəs aldı
Don üstünün, Kür üstünün sarı buğda zəmiləri
Sərin-sərin nəfəs aldı
Yaz gününün havasıyla
Bağlar sərin sular içdi
Gözəllər al geyib keçdi
Ağacların arasıyla.
Şeirdə hadisələrin, məzmunun dəyişməsilə elə bil şair həmin dörd misralıq parçaların özündə də dəyişiklik aparır:
O məşəllər yana-yana
Hər fədakar qəhrəmana
Yol göstərir gecə yarı
Gedir zəfər orduları.*

Xəyalən dünyanı gəzib qayıtdıqdan sonra qələbə himnini də şeirin sonunda şair belə tamamlayır:

*Öz bəxtinə bütün insan,
Bircə ulduz seçəcəkdir
Azadlığın dünyasından
Bütün aləm keçəcəkdir.*

Səməd Vurğunun «20 bahar» şeiri də həmin üslubda yazılmışdır. Burada da rəcətlər şeirin məzmunu ilə əlaqədar yaranır. Onların şeirə daxil olması ilə ritm, ahəng, emosional təsir dəyişilir; bu parçalar bayatı və gəraylılar kimi musiqili olur. Şeirdə şairin xəyalı birdən Cənubi Azərbaycana uçar. Xalq kədərini ifadə etmək üçün sanki Füzuli ah-naləsi lazım olur. Onun qəzəldə ifadə etdiyini şair gəraylı şəklində verir, şeirin təsir qüvvəsini çoxaldır:

*Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım:
Oyadar xəlqi əfqanım
Qara bəxtim oyanmaz mı?*

Yenə də uzun misralardan sonra şair, ümumiyyətlə, nikbin əhvali-ruhiyyə yaratmaq üçün vəznə dəyişib öz gəraylısını şeirə daxil edir:

*Təbriz oğlu, Təbriz qızı,
Yadlar yedi haqqınızı
Bu üsyanla doğacaqdır
Azadlığın dan yıldızı.*

«Mavzoley», «İgid şahin» şeirləri də həmin xüsusiyyətləri özlərində daşıyır. Məsələn, «İgid şahin» şeirinə nəzər salaq. Bu şeir Böyük Vətən müharibəsi illərində yazılıb. Azərbaycanın qəhrəman oğlu Məzahir Abbasovun igidliyinə həsr edilib. ...Ağır döyüşlərin birində düşmənlə üzbəüz vuruşda onun təyyarəsi dənizə düşür. Çox qorxulu bir vəziyyət alınır. Elə bu anda igid şahinin yadına vaxtilə atasının dediyi sözlər düşür:

*«Oğul, harda dara düşsən, arxalan hünərinə
Sən ölümü bir an belə gətirmə gözlərinə».*

Bu sözlər igid tərlanın qoluna qüvvət verir. Gözləri gülümşəyir. Elə bu andaca Səməd Vurğun şeirin quruluşunu, şəkl-

lini, təqtni, söz düzümünün səmtini dəyişdirir, hər misrada hecaların sayını on beşdən yeddiyə endirir. Bu dəyişmə ilə şeirə başqa bir əhvali-ruhiyyə gəlir, sevinc, hünər, arzu qanadlanır:

*Doğdu gül üzlü səhər,
İşıqlandı üfüqlər
Susdu dəniz bir anda,
Lap uzaqda, o yanda,
Zirvəsi al bayraqlı,
Tamam yarlı, yaraqlı
Bir gəmi görsəndi, bax...*

Bizcə, gəraylı aşiq şeirləri içərisində ən axıcı, ən oynaq və ən musiqili şəkildir. İri həcmli şeirlərdə şair ona görə gəraylıya tez-tez müraciət edir; ya müstəqil şeir formasında, yaxud da şeirlərin içərisində – necə deyərlər, cığa kimi, ya da ricət məqsədilə işlədir. Məs., Səməd Vurğunun «Sədaqət» adlandırdığı 20 bənddən ibarət bir şeiri var. Misradakı hecaların sayına görə bu, gəraylıdır. Birinci bəndin qafiyələri də gəraylıda olduğu kimi başlayır. Sonrakı 19 bənddə isə qafiyələr bayatıdakı kimidir. Burada bir cəhət də maraqlıdır: diqqət edildikdə aydın olur ki, bu 20 bəndin hamısı müstəqil dördlülklərdir. Bizdə qoşma, bayatı formasında dördlülklər yazılıb. Səməd Vurğun burada onu gəraylı şəklinə də sınaqdan çıxarıb. Məsələn:

*Gözəl vətən, gözəl ana!
Sər çıraqsan, mən pərvanə.
Döşləmindən süd əmmişəm,
Qurban olsun ömrüm sana.*

*Müqəddəsdir elin varı,
Ataların etibarı,
Düz keçirək sınaqlardan
Hər tanış, dostu, yarı.*

Göründüyü kimi, bunlar gəraylı şəklinə, bayatı qafiyəsində dördlülklərdir.

S.Vurğun xalq yaradıcılığının forma, üslub xüsusiyyətlərindən də böyük sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Oxucunun heç gözləmədiyi yerdə xalq ədəbiyyatının gözəl bir nümunəsi əsərə daxil edilir, bununla da əsərin bədii-emosional təsir gücü artır. Bir neçə misal gətirək:

*Ey bahar yazım,
Durna avazım
Əlində sazım
Eşit niyazım.
(Molla Cümə)*

*Açıldı yazım
Söhbətim, sazım
Sən hünər göstər
Mən şeir yazım.
(«Bəsti» poeması)*

*Dağda darılar
Sünbülü sarılar
Qoca qarılar
Bu balama qurban.
(Oxşama)*

*Saçları ənbər...
Dodağı qaymaq
Olar mı doymaq
O qıza qurban.
(«Xanlar» pyesi)
Baş bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım döndü közə
Keçən sözü çəkmə üzə
Keçən keçdi, olan oldu.
(Aşiq Ələsgər)*

*Keçən keçdi, olan oldu
Yaman günün ömrü soldu.
(«Şeirimizin ağsaqqalı», 1935)*

*İncə xanım, İncə xanım
Bax bu qaşa, bax bu gözə
Qurban olsun sənə canım
Yandı bağrım döndü közə.
(«İncə xanım» şeiri, 1938)*

*Canım Həmzə, gözüüm Həmzə
Budu sən sözüüm Həmzə.
(«Koroğlu» dastanı)*

*Canım Musa, gözüüm Musa
Sənə yoxdu sözüüm Musa.
(«Vaqif» pyesi)*

Müxtəlif əsərlərdə, müxtəlif yerlərdə işlədilən belə nümunələr şairin yaradıcılığına şirinlik, axıcılıq, emosionallıq gətirir, fikrin oxucuya sadə və əyani yolla çatmasına imkan verir.

S.Vurğun aşiq yaradıcılığının deyismə formasına da müraciət edir. «Xanlar» pyesində Xanlarla Keçəl Aslanın deyisməsi maraqlıdır.

Xanlar:

*O padşahdır, çürümüşdür dibindən!
Şəmistandır, araq düşməz cibindən!
Kişisənsə, yenə de.*

Keçəl:

*O nədir ki, hər məclisə atılır,
Bir piyalə şəraba da satılır?
Kişisənsə, cavab ver.*

Xanlar:

*O xaindir, hər məclisə atılır,
Bir piyalə şəraba da satılır.
Kişisənsə, yenə de.
Deyismə bu qaydada davam edir.
Sonra Xanlar sual verir, Keçəl cavab qaytarır.*

Xanlar:

*O nədir ki, ad qoymuşdur dünyada,
Bir dağ kimi dayanmışdır dəryada?
Hünərin var cavab ver.*

Keçəl:

*Bir də de görək.
(Xanlar təkrar edir.)*

Keçəl:

*O Dahidir, ad qoymuşdur dünyada,
Bir dağ kimi dayanmışdır dəryada.
Hünərin var, yenə de!*

Xanlar:

*Yox... daha, aşna?
İnandım bu gündən keçəl başına!*

Belə misalları şairin digər pyes və poemalarından da gətirmək olar. S.Vurğun el sənətindən yaradıcı surətdə qidalandığı kimi, xalq sənətkarları, aşqlar da şairin yaradıcılığından ilham alır, gözəl folklor nümunələri yaradırdılar. Bu qarşılıqlı təsir həmişə xalqla onun yetirdiyi qüdrətli sənətkarlar (Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Səməd Vurğun və b.) arasında özünü göstərmişdir.

Səməd Vurğun əsərlərində xalq bayatılarından bol-bol istifadə etmişdir. Bu istifadənin xüsusi üsulları və qanunauyğunluqları olmuşdur. Bu və ya digər əsərdə elə bir an, məqam gəlmişdir ki, bayatılara ehtiyac duyulmuşdur. O zaman şair hafizəsindəki bayatılardan münasib olanını seçib əsərinə daxil etmişdir.

Bizim bayatılarımız böyük bir xəzinədir. Onlarda neçə-neçə insanın qəlb çırpıntısı, ürək döyüntüsü duyulur. Xalq

fərəhli günlərində məhəbbət bayatıları çağırır şənləndiyi, xoş əhvali-ruhiyyə yaratdığı kimi, kədərli günlərində də ağ deyərək təsəlli tapmışdır. Vaxtilə Vaqif də, Vidadı da bayatının el içərisində necə sevilməsi haqqında demişlər:

Küllü Qarabağın abi-həyatı

Nərmə-nazik bayatıdır, bayatı

Oxunur məclisdə xoş kəlimatı,

Ox kimi bağrını dələr, ağlarsan!

S.Vurğun bayatılarımızdan böyük qürur və fərəh hissilə danışmış, onları dinləməkdən zövq almışdır. Cinaslı bayatılar şairi valeh etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə Cəfərzadə Səməd Vurğunla görüşünü xatırlayaraq yazır: «O, mənim xalq şeirinə məftunluğumu bildiyindən söhbəti bayatılardan saldı. Bir neçə bayatı dedi. Mən xalq şeirinin qiymətli incilərindən söyləməyə başladım. Mən bayatı dedikcə Səməd Vurğun onların gözəlliyinə heyranlıqla qulaq asır, başını həmahəng yelləyirdi.

– Bayatılarımızda nə qüvvətli cinaslar var, – dedi. Nahaq yerə cinası gözdən salmışıq. O, təkcə əlləmlik deyil, şairdən yüksək sənətkarlıq tələb edir. Üç cinas kəlmə tapmışam, onları şeirlərimdən birində işlədəcəyəm:

Ürəkdə yandı

Ürək də yandı

Ürək dayandı.

– Hə, necədir? Bir qulaq as. – Sonra da bu bəndi oxudu:

Uca-uca dağ başını qar alar,

Sönər şəmi, könlüm evi qaralar.

Fələk bir gün yazdığınız qaralar

Çəkər məni baxt bu yana - o yana.

Mən cəld dəftərçəmi çıxarıb şeiri və Vurğunun tapdığı cinas sözləri ora qeyd etdim»¹.

¹ Ə.Cəfərzadə. «S.Vurğunun yeni tapılmış şeiri», «Bakı» qəzeti, 24 mart 1970-ci il

Bayatıların böyük bir qisminə xalqımızın dərdi, kədəri, izzətləri ifadə olunmuşdur. Onlar keçmişin acınacaqlı həyatından qalan yadigarlardır. Səməd Vurğun hətta xalqın zülmədən, ədalətsizlikdən şikayətini ifadə edən bayatıları dəyişdirmək, müasirləşdirmək istəyirdi. O belə bir bayatını misal çəkirdi:

Ağlaram, ağlar kimi

Dərdim var dağlar kimi

Xəzəl olub tökülləm

Viranə bağlar kimi.

Şair həmin bayatını dəyişdirərək müasir dövrümüzdə uyğun şəkllə salmışdır:

Ağlamam ağlar kimi,

Gücüm var dağlar kimi,

Gündə min bar yetirirəm

Bülbüllü bağlar kimi.

S.Vurğun şeirlərində, poemalarında, dram əsərlərində, bir sıra çıxış və məruzələrində bayatılardan istifadə etmişdir. Məs., «Bəsti» poemasına nəzər salaıq. Peomada şair birdən ricətə çıxır, Azərbaycan qadınlığının keçmişinə ekskurs edir və yeri düşən kimi xalq bayatısını əsərinə salır:

Ac qaldığın yaman gün

Ürək sinəndə sürgün...

Qızdırmalar canında

Yetimlərin yanında

Çöllərdən qırp düşürdün.

Sən qəlbini ey qadın

Yumaq kimi bağladın!

Baxtın saçından qara

Baxıb-baxıb sulara

Layla deyib ağladın:

«Eləmi harayından,

Oyanın harayından

*Gündə bir kərpic qopur
Ömrümün sarayından».*

Şair bayatıları öz fikir və mülahizələrini oxuculara daha əyani çatdırmaq üçün bir vasitəyə çevirir. Məlumdur ki, bayatıların bir qismi müəyyən mərasimlərlə əlaqədar yaranmışdır. Şair belə bayatılarından birini əsərlərində bir neçə dəfə işlətmişdir. Məlumdur ki, toy mərasiminin elçilik, nişanlanma, gəlin gəlmə, duvaqqapma və s. kimi mərhələləri var. Hər bir mərhələnin də özünə görə mahnıları olur. Məsələn, gəlin oğlan evinə gələndə onun qabağına çıxır, xeyir-dua edir, bayatı və mahnılar oxuyurlar?

*Anam, bacım, qız gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin,
Yeddi oğul istəram
Bircə dənə qız gəlin.*

Bu bayatını Səməd Vurğun «Bəsti» poemasında və «Vaqif» pyesində işlətmişdir. Yaxud «Komsomol poeması»nda şair Qızıyətər adlı bir ana surəti təsvir edir. Ananın «bütün həyatı boyu əkib-biçdiyi, yerişilə fəxr edib, boyuna and içdiyi yeganə oğlu vardı. Lakin tezliklə o, övladsız qalır:

*Qızılgül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm
Heç biri olmayaydı.*

Bəzən Səməd Vurğun xalq bayatılarından bir-iki misranı götürüb əsərinə salır:

*Min il gün görmədi anamız vətən
Əlilə gül əkib vay dərə-dərə.*

Burada ikinci misra bayatıdan götürülmüşdür.

«Komsomol poeması»nda aşağıdakı misralar yaranmış vəziyyətə, əhvali-ruhiyyəyə uyğun olaraq bir neçə yerdə təkrarən işlədilir:

*Gecə uzun, ay batmaz
Dərdlilər dərddən yatmaz.*

Yaxud:

*Cahan qəmxanadır
Fəlsəfəsi –
Son nəfəsi*

Son hıçqırıqlarını çəkmək üzrədir –

Şeirindəki birinci misra aşağıdakı bayatıdan götürülmüşdür:

*Əzizinəm gülə naz
Bülbül eylər gülə naz
Dünya bir qəmxanadır
Ağlayan çox, gülən az.
«Aygün» poemasında:
Qum təpəsi kimi yeridikcə qar
Buludlar kişnədi, göylər ağladı...*

Burada ikinci misra bayatıdan götürülmüşdür.

«Vaqif» pyesində də bayatılardan istifadə olunmuşdur. Əsərin altıncı şəkildə oxuyuruq: «Qarabağ. Qalın meşəli bir dağ. Dağ başında qala görünür. Meşənin ətəyində Eldarın dəstəsi. Bəziləri ayaq üstə, bəziləri də oturub söhbət edirlər. Ocaq tüstülənir. Bir ağacdən soyulmuş toğlu asılmışdır». Belə bir remarkadan sonra Kürd Musa iki bayatı oxuyur:

*Qərənfiləm qələmsiz,
Ceyranam düzə gəlləm,
Qərarım yoxdur sənsiz,
Otlaram düzə gəlləm,
Yorğanına od düşsün
Yüz il qəzəmət çəksəm
Necə yatırsan mənsiz.
Qurtarsam sizə gəlləm.*

Bu bayatıların məzmununa və onların ifa edildiyi şəraitə diqqət yetirək: dağ başında qaçaqların məskəni. Qaçaqqlar kəndə, ailəyə, sevgililərinə həsrətdirlər. Belə bir zamanda Kürd Musa yuxarıdakı bayatıları çağırır. Bu bayatıların hər ikisi qaçaqların düşdüyü vəziyyətə və onların əhvali-ruhiyyəsinə uyğun seçilmişdir.

«Xanlar» pyesində şair bayatılardan daha çox istifadə etmişdir. Onlar əsasən Qızıyetərin dili ilə deyilir. Qızıyetər surəti şairin kəşfi, nadir tapıntısıdır. Onun sinəsi el sözü, məsəl və mahnıları ilə doludur. Yeri gəldikcə bədahətən, sinədən bayatı, mahnı qoşub oxuyur. O, gözəl, sədaqətli anadır. Yeganə övladı Xanlar onun üçün bir dünyadır. Əsərin bir yerində göstərilir ki, Xanların nişanlısı Mehriban onlara gəlir. Qızıyetər onu əzizləyir, oxşayır, sinədən dediyi sözlərlə ovundurur:

*Nə gəlinim var!
Can gözümmün işığı!
Evimin yaraşığı
Sən ol ağız ləzzətim
Dindir qoca aşığı
Kəmərlə bağla belinə
Şərbət tökümlə dilinə
Sən gəlinim olanda
Xına qoyum əlimə.*

Qızıyetərin dililə deyilən bu sözlər toy mərasimlərində oxunan mahnılara necə də uyğun gəlir. Əsərin başqa bir yerində Xanların sevgilisindən söhbət düşür, onun gözəlliyi təriflənilir. Elə bu zaman Qızıyetərin sinəsi coşur, sevinclə deyir:

*Aşıq dəyər boyunda,
Gözüm qaldı boyunda
Bir ölməyib oynasam
Xanlarımın toyunda.*

«Xanlar» pyesinin bir yerində Məşədi bəy, Xanlar bu gündən, gələcəkdən, uğrunda vuruşduqları ideallardan söhbət edirlər. Qızıyetər onlara baxıb fərəhlənir, hamısını öz bəlası hesab edir; şair təbi yenə ilhama gəlir:

*Aşıq dəyər yar aşığı,
Unutmasın yar aşığı
Xanlarımı sizə verdim
Onun ellər yaraşığı...*

Xanlar:

*(məzə ilə boğazını çəkərək)
Can gözümmün işığı!
Bir gəl, öpüm sənə üzciyəzindən.
(Anasını öpür)*

Xanlar:

*Yenə çobanlığım yadıma düşdü
Bir bayatı çalım?*

Məşədi bəy:

Elin bayatısı ölən deyildir...

Xanlar şəhərə gəlib, peşəkar inqilabçı olub; ancaq kənd həyatı, adət-ənənələri onun yadından çıxmır. Çoban bayatısı üçün qəribəyir. Xanların təbiətini, mənəviyyatını açıb göstərmək üçün şair həmin epizodu pyesə daxil etmişdir.

İndiyə qədər bizim tanıdığımız Qızıyetər – oğlunun uğurlarından pərvazlanan, toy-düyün arzusu ilə ürəyi döyünən, övladına bütün varlığı ilə bağlanan, şən, şux, nikbin bayatılar oxuyan ana hadisələrin gedişatı ilə əlaqədar artıq başqa məzmunlu bayatılar oxuyur. İnqilabçı oğlunu jandarmılar gəlib həbs edirlər. Qızıyetər öz dərdini, kədərini bürüzə vermək üçün bayatıları köməyə çağırır:

*Aşıq dəyər yaralı,
Heyva kimi saralı.
Hani mənim Xanlarım
Hani dağlar maralı.*

Bu zaman başqa inqilabçılar da səhnəyə daxil olurlar. Ananın dərdi çoxalır, ürəyi kövrəlir. Sinəsi sözlə dolu ana tamamilə başqa bir səpkidə bayatı deyir:

*Mən aşiqəm dərəndə,
Bağban gülü dərəndə,
Balam yadıma düşür
Gözüm sizi görəndə.*

Əsər boyu Qızıyetər bayatı söyləyir. Hadisələr, fikirlər, əhvali-ruhiyyələr dəyişdikcə onlar da dəyişilir. Maraqlıdır ki,

bu bayatıları şair özü yaratmışdır. Hamısı da xalq bayatıları səpgisində, ahəngində, vəzn və qafiyəsində.

Əsərin sonuna yaxın Qızıyətər yenə bayatı «yaradıcılığını» davam etdirir. İndi o, məna, məzmunca əvvəlki bayatılardan tamamilə seçilən ağılar söyləyir; bunlar xalq yaradıcılığının gözəl nümunələri sayıla bilər:

*Mən aşığı üzün üstə,
Yıxılma üzün üstə
Qoy can verim, ay oğul
Baş qoyub dizin üstə.*

Qızıyətər həssas, incə qəlbli, kövrək anadır. O, balasının hansı yolu tutduğunu, nə üstə qurban getdiyini biləndə sanki ayılır, özünü daha iradəli, səbirli, səbatlı, möhkəm əqidəli bir vətəndaş kimi aparır. Biz onun vüqarı, qüruru qarşısında baş əyirik. Bundan sonra da Qızıyətər bayatı çağırır. Şair bu bayatı ilə onun bütün pyes boyu çəkdiyi cizgilərini tamamlayır, keçirdiyi iztirabları axıra qədər təsvir edir. Hiss və həyəcanlarını bayatı ilə ifadə etməyə başlayan Qızıyətər bayatı ilə də onu tamamlayır:

*Aşığı deyər bu dərdim,
Ağır oldu bu dərdim,
Yeddi oğlum olsaydı
Sənə qurban verərdim!*

Səməd Vurğun çıxışlarında da bayatılardan istifadə edirdi. O, 1939-cu ildə staxanovçuların Azərbaycan toplanışındakı çıxışını məhz özünün qoşduğu bayatılarla yekunlaşdırır:

*Şeir mənim, söz mənim,
Ürəklərdir məskənim,
Mənə hünər kim verdi
Mənim gözəl vətənim.*

*Gül-çiçəyi aç, gülüm!
Daran, sarı bülbülüm!
İndi bahar fəslidir
Oxu, şeyda bülbülüm!*

1942-ci ildə Zaqafqaziya xalqlarının antifaşist mitinqindəki çıxışını da şair məhz vətənpərvərlik, milli qürur hissilə qoşulmuş bayatı ilə qurtarır.

S.Vurğunun əsərlərində çoxlu musiqi alətinin adına rast gəlirik. Bu alətlərin hamısı öz yerinə görə, ifa manerasına, funksiyasına, vəzifəsinə görə seçilib yerli-yerində əsərə daxil edilmişdir: saz, tar, kaman, ney, tütək. nağara, rübab, piano, ərğanun, balaban, tambur, qarmon, qaval, cəng və s. və s. Məsələn: «Aygün» poemasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

*Gülzarın da fleytası yayılır cana,
Rəfiqənin sinəsində şura gəlir tar.
İnsan əli yüz dil verir neyə, kamana,
Danışansa ürəklərdir, bir də arzular.*

*Hələ Elyar... hələ onun bariton səsi,
Gurladıqca meydan açır zəfərlər deyər.
Trambonla valtornanın güclü nəfəsi
O bu çoban tütəyinin sadə səsində.
Ərğanun da ağır-ağır arabir dinir,
Dünya görmüş, zaman görmüş qocalar kimi.
Torpaq olmuş qocalar da sanki sevinir
Onların da bu sənətdə haqqı var kimi.*

Yaxud Ü.Hacıbəyovdan danışarkən yenə «Aygün» poemasında böyük bəstəkarın sənəti qarşısında baş əyən şair deyir:

*O bu çoban tütəyinin sadə səsində
Tutdu vətən torpağının ilk sevdasını.
Gözəl çaldı rübabının hər nəğməsində
Ana yurdun öz eşqini, öz mənasını.*

Şairin gözəl tar, saz çalmasını bütün həmkarları, qələm yoldaşları təsdiq edirlər. Hörmətli bəstəkarımız Ə.Bədəlbəyli «Şeir və musiqi» adlı məqaləsində bu barədə yazırdı: «Səməd Vurğun saz çalmaqda xalq aşıqlarının bir çoxundan geri qalmaz, kefi gələndə tarını sinəsi üstünə alıb sarı simi

narın mizrab ilə səslədən, gah da pəsdən zümzümə edir. O, Azərbaycan muğamlarını bir professional musiqiçi qədər mükəmməl bilir. O, kamil eşitmə qabiliyyətinə malik olduğu üçün və həm də musiqiyə aid öz incə zövqü ilə hər bir musiqi əsərinin dəyərini çox düzgün təyin edir. Bunu mən hələ 1939-cu ildə «Xanlar» pyesi ilk dəfə tamaşaya hazırlandığı zaman sınaşıdım.

Notların bəzisi diqqətsizlik üzündən səhv köçürülmüşdü. Ona görə də orkestrdə saxta notlar hiss edilirdi. Bunu hamıdan əvvəl S.Vurğun sezdi, bununla da o, dirijor və musiqiçiləri heyran etdi». Əfrasiyab Bədəlbəylinin həmin məqaləsində daha sonra oxuyuruq: «Yazdığım mahnılardan birinin doğrudan da nəinki səhnədə göstərilən hadisənin xarakterinə uyğun olmadığını, hətta ümumiyyətlə zəif olduğunu mənə asanlıqla sübut edərək:

– Məncə, bunu «Şur» kökündə yox, «Segah» kökündə bəstələmiş olsa idin, daha artıq müvəffəq olardın, – dedi. O, tamamilə haqlı idi».

SSRİ xalq artisti Bülbül yazırdı: «Səməd Vurğun xalq yaradıcılığını böyük bir dərəcə kimi təsəvvür edir, onun dərin qatlarına enərək yeni-yeni sənət gövhərləri kəşf edirdi. Onun musiqiyə dair dediyi bu tutarlı misralar heç vaxt xatirimdən çıxmır:

*Hər incə pərdənin öz aləmi var,
Bəzən nəşəsi var, bəzən qəmi var.
O gözəl nəغمəni dinlədikcə biz
Həsrətlə çırpınır ürəklərimiz.*

Səmədin bu ürək çırpıntıları onun ölməz şeirlərində, coşğun hisslərində ifadə edilmişdir. Səməd Vurğun poeziyasına eşq olsun!»

Əlbəttə, şairin ən çox sevdiyi çalğı aləti sazdır. Səməd Vurğun uşaqlıqdan saz çalmağı öyrənmişdi. Sonralar ömrü boyu sazdan ayrılmamışdı. Aşıqların şeirlərini, öz qoşmalarını saz havaları üstündə oxuyurdu. Qardaşı Mehdixan Və-

kilovun xatirəsində sazla əlaqədar çox ibrətamiz bir epizod var:

«1923-cü ilin yayı idi. Dilicandan Qazaxa gəlirdik. Özü də furqonda. Lap qabaqda oturan Səməd torpaq yolla atları qovurdu. Özümüz də silahlı idik. Çünki o vaxt banditizm dövrü olduğu üçün bizə silah vermişdilər. Kərəm körpüsü deyilən yerə çatanda qabağımıza iki atlı çıxdı. Onlardan biri əli ilə işarə etdi ki, furqonu saxlayaq. Səməd atların cilo-vunu çəkdi. O, Səmədə xeyli baxandan sonra dedi:

— Sən Yusif ağanın oğlusan?

— Bəli, mənəm.

— Kəndləri gəzib saz çala-çala komsomolluq edən sənsən?

— Bəli, mənəm.

— Yaxşı, onda bir hava çal görüm.

— Başqa heç nəyə razı olmazdım. Ancaq saza hörmət olaraq nə istəsəniz çalaram.

Səməd sazını döşünə sıxdı. Atlılar ona heyran qaldılar. Onlar bu gözəl musiqini dinləyəndən sonra işarə etdilər ki, çıxıb gedin. Sonradan öyrəndim ki, onlar qaçaq imişlər»¹.

Səməd Vurğun çox zaman əsərlərində sazı dolayı, məcazi mənada da işlədir: Ümumiyyətlə, çalğı alətlərinin ümumi məcmusu – simfoniyası mənasında. Əsərlərində sazla bağlı çoxlu ifadələrə rast gəlirik: «Aşığın yoldaşı sazdır əzəldən»; «Sazımdadır azadlığın nəغمəsi»; «Qırılır qəlbimdə sədəfli bir saz»; «Nə qədər doğmadır bu nəغمə, bu saz»; «Aşıq Hüseyn, köklə sədəfli sazı»; «Gəl aşiq, saz tutub söz qoşaq»; «Hər axşam kökləyir aşiq sazını»; «Şair! Nə incədir avazın sənin, qəlbimi oynatdı çaldığın bu saz» və s. Saz böyük şairin şeir deməyə başladığı gənc yaşlarından ömrünün sonuna qədər yol yoldaşı olmuşdur. «Gəzdim aşiq kimi min bir diyarda» – deyən şair həmişə sazla həmdəm olmuşdur. Azərbaycan aşıqlarının II qurultayında (1938) məşhur aşıqlardan biri Səməd Vurğuna bir saz bağışlamışdı. Həmin saz indi

¹ *Qalacaqdır dünyada, səh.206-207*

şairin ev-muzeyini bəzəyir. Səməd Vurğunun ömür yoldaşı Xavər xanım xatirələrində göstərir ki, şair musiqini, sazı böyük məhəbbətlə sevirdi; saz çalmaqda aşıklardan geri qalmazdı. «Halına bələd idim, elə ki görürdüm tutulub... sazı gətirib köynəyindən çıxarardım. Uşaqlar başına yığışardılar. Sonra sazı götürüb «Sarıtel» havasını çalardı. Mənə baxıb: «Üstünə gün düşsün deyərdin», – gün düşdü üstümə»¹.

Şairin özü kimi sazı da artıq əfsanəyə çevrilmişdir. Deyirlər ki, böyük sənətkarın vəfatından sonra oğlu Vaqif həmişə bu yadigar sazı köklər, lakin səhər oyanarkən simlərin sındığını görərmiş. Şair Məmməd İsmayıl bu maraqlı hadisəni gözəl mənalandıraraq Vurğun sazını şeirimizin «sənət mayası» adlandırmışdır:

*Kim düzübdür, o simləri, o misraları?
Hər birinin dağdan ağır fikir yükü var.
Bəli, bizim şeirimizin Vurğun damarı.
Bəli, bizim şeirimizin Vurğun kökü var.
Axı, bizi tanıyırlar nəsillə, köklə,
Səsimizdə mənzil kəsər elin avazı.
Köklə, qardaş, səhər-axşam o sazı köklə,
Qoy həmişə kökdə qalsın Vurğunun sazı.*

Səməd Vurğunun çox sevdiyi musiqi alətlərindən biri də skripka olmuşdur. Skripkanı şair seminariya illərindən çalmağa başlamışdı. O, bütün müdavimlər arasında gözəl skripka çalması ilə də seçilirdi. Tələbələrin göstərdiyi bütün tamaşalarda musiqi hissəsini Səməd Vurğun skripka ilə müşayiət edərdi.

Qubalı müəllim Seyfəddin Rəcəbov deyir: «1927-ci ildə bir ay Səmədlə Şəkidə müəllimləri təkmilləşdirmə kursunda olduq. Səməd yenə Qubada olduğu kimi hey yazırdı, həmişə başı aşağı, fikirli gəzirdi. Bilmirəm hardansa bir skripka da

elə keçirmişdi. Elə muğam çalardı ki, deyərdin bir parça taxta dil açıb ağlayır»¹.

Qeyd edək ki, Səməd Vurğunun məlahətli səsi olmuşdur. Şair tarda, sazda, skripkada gözəl çaldığı kimi, saz havalarına uyğun mahnuları da oxumağı bacarırdı. Dostu İdris Axundzadə «Mənim tanıdığım Səməd» adlı məqaləsində göstərir ki, Səməd Vurğunun səsi ürəyə yatımlı idi. Başqa bir dostu Möhsün Poladov «Xatirələrimdən səhifələrdə» yazır: «Yadımdadır, 1920-ci ildə dərənəyimiz qış tətili vaxtı Qazax komsomol komitəsinin tapşırığı ilə kəndlərə tamaşa vermək üçün çıxmışdı. Əlbəttə, burada Səməd də var idi. Birinci tamaşanı Daş Salahlı kəndində verdik. Səməd «Arşın mal alan»da Gülçöhrə rolunu, «Dursunəli Ballıbadı»da nökrə rolunu, «Al bayraq»da Nüsrət kişinin rolunu ifa etdi». Yazıçı Mehdi Hüseyn göstərir ki, 1924-cü ildə Qazax pedaqoji texnikumu tələbələrinin buraxılış gecəsində Səməd Vurğun Ü.Hacıbəyovun «Əsli və Kərəm» operasında Kərəm rolunu çox məharətlə və ilhamla ifa etmişdir. Xalq şairi Məmməd Rahim yazırdı: «Çox yaxşı yoldaşlığı olan Səmədin ürək açan səsi var. Onun səsi zil deyil, pəsdir, ancaq xoşagələndir». Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov Səməd Vurğuna həsr etdiyi məqalələrinin birində məhz bu məsələlərlə əlaqədar yazırdı: «Vaqifin və Aşıq Ələsgərin şeirlərini Səməd əzbərdən bilər, onları böyük bir eşqlə oxuyardı. Bu şairlərin xüsusən mənanı dərinləşdirən və təsirli edən cinaslarını çox bəyəndi. «Qaymağa» və «Çata-çat» cinasları ilə bitən misraları təkrar edib oxumaqdan doymazdı. Kefinin saz vaxtlarında sazı sinəsinə basıb oxuduğu zaman ara-sıra bu sözlərə öz şeirlərini də qatardı, bu halında biz özümüzü unudaraq onu dinlər, baxıb durardıq». Görkəmli alim Əziz Mirəhmədovun «Vətən havası üçün qərubsəmişəm» adlı məqaləsində çox maraqlı qeydlər var. O yazır: «Səməd Vurğun arabir «Ko-

¹ «Bakı» qəzeti, 11 sentyabr 1981-ci il

¹ Ş.Nəzirli. Vurğun keçib bu yerlərdən. B., «Gənclik», 1978, s.92

roğlu» melodiyalarını həzin-həzin zümzümə eləyirdi. Mən onun Üzeyir bəyin ölümünə yazdığı şeiri çox xoşladığımı söylədim. O dedi: «Mən heç bir vaxt inana bilmirəm ki, bizim Azərbaycan dağlarının təmiz havasını udmayan, Azərbaycan çeşmələrinin suyundan dadmayan bəstəkar əsil Azərbaycan xalq musiqisini yarada bilər».

Səməd Vurğun təbiətən musiqiçi idi, – desək yanlışdır. O, Azərbaycan xalq musiqisini, muğamlarını çox yaxşı bilirdi. Biz şairin poeziyasının musiqililiyindən söhbət açdıq. Onun bütün şeirləri mahnını xatırladır; çox asanlıqla el mahnılarından birinə düşür. Səməd Vurğunun «bəstəkarlığı» haqqında çoxlu xatirə və yazılar mövcuddur. Bunlar onun cavanlıq illərindən ömrünün sonunadək olan dövrü əhatə edir. Səməd Vurğun xalq musiqisinə və bu musiqi ilə nəfəs alan Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərinə dərinləndən bələd idi, hər bir bəstəkarın kiçik uğuru şairi pərvazlandırırdı. O, xüsusilə Ü.Hacıbəyov istedadının pərəstişkarı idi. Görkəmli rus sovet şairi Pavel Antokolski belə bir xarakterik hadisənin şahidi olduğunu yazır: «Özünün bütün fikirlərilə o (S.Vurğun – P.Ə.) öz doğma xalq zəmininə bağlı idi. O, öz qaynar coşğunluğu, qüvvətli istedadı ilə tamamilə Azərbaycana məxsus bir sənətkar idi.

O, bunu yaxşı bilirdi. Bir azərbaycanlı bəstəkarın ilk simfoniyasının Moskvada müvəffəqiyyətlə ifa olunması haqqında bir məclisdə söhbət gedirdi. Musiqişünaslardan biri dedi ki, bu istedadlı bəstəkar öz yaradıcılığında dünya şöhrəti qazanmış bütün bəstəkarlardan öyrənmiş, faydalanmışdır. Onun sözlərindən belə çıxdı ki, azərbaycanlı bəstəkar öz istedadı üçün Qərbin böyük sənətkarlarına minnətdardır.

Bu zaman Səməd Vurğun ayağa qalxaraq natiqin sözünü böyük bir qızgınlıqla kəsdi və dedi:

– Sən düz demirsən, əzizim, heç düz demirsən. Sən bizim bəstəkarın müvəffəqiyyətinin sirrini xalqın özündə axtarmısan, o bizim aşıklardan, Üzeyir bəydən öyrənmişdir.

Səmədin sözlərində böyük bir həqiqət var idi»¹.

Səməd Vurğun bu sözləri heç də təsadüfi deməmişdi. O həmin bəstəkarı da, Üzeyir bəyi də çox yaxşı tanıyırdı. Eyni zamanda xalq musiqisinə, muğamlarımıza dərinləndən bələd idi.

Bu cəhətdən SSRİ xalq artisti, xalq musiqisinin gözəl bilicisi Fikrət Əmirovun da etirafları çox səciyyəvidir: «Mən şair olmasa da Səməd Vurğun şeirinin aşığı oldum. Sonralar onunla sənət məclislərində tez-tez görüşdüm, dost oldum. Bizi bir-birimizə yaxınlaşdıran, dost edən Səməd Vurğunun Azərbaycan musiqisini qaynar məhəbbətlə, vurğuncasına sevməsi idi.

...1954-cü ilin yazı idi. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşalardan birinə ictimai baxış keçirilirdi. Səməd Vurğun Mehdi Hüseynlə foyedə gəzişirdi. Məni görüb ayaq saxladı, yanına çağırdı, özünəməxsus səmimiyyətlə dedi:

– Ayə, sənin simfonik suitanı radioda eşitdim. Lap Kəpəzin başına çıxmışdın.

Şair «Azərbaycan» simfonik süitə qulaq asmışdı. Yəqin ki, o, süitanın «Çoban bayatı» adlanan ikinci hissəsindən aldığı təsiri özünəməxsus obrazlı dillə «Kəpəzin başı» adlandırmışdır. O vaxt utandım, deyə bilmədim ki, süitanı sizə həsr etmişəm, sizin «Azərbaycan» şeirinin təsiri ilə yazmışam».

Bundan sonra F.Əmirov başqa bir yerdə yazır: «Səməd Vurğun musiqini çox sevərdi, saz və tar çalar, hərdən zümzümə edərdi. Yeni yaranan musiqi əsərlərinə böyük maraq göstərirdi. «Kürd ovşarı» və «Şur» simfonik muğamlarını Bülbülün evində mən pianoda çalarkən bu muğamların ilk dinləyiciləri ev sahibi, Səməd Vurğun və Mirzə İbrahimov olmuşlar».

Bütün bunlar ölməz sənətkarın xalq yaradıcılığına necə qırılmaz tellərlə bağlılığını göstərir.

¹ *Qalacaqdır dünyada, səh.44*

ƏFSANƏ VƏ HƏQİQƏT

Səməd Vurğun bədii yaradıcılığında Azərbaycan xalqının yaratdığı, öz arzularını, gələcək həyat ideallarını ifadə etdiyi məşhur nağıl və əfsanələrindən də bol-bol istifadə etmişdir. «Aydın əfsanəsi», «Qız qayası», «Bulaq əfsanəsi», «Aslan qayası» və s. əsərləri misal göstərə bilərik. Bu əfsanələri şair sadəcə nəzmə çəkməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlarda öz əksini tapan xalqın istək və arzularını izləyir, meydana çıxarır, mənalandırır, yaşadığı dövrün hadisələri ilə bağlayır. M.Qorki «Rus ədəbiyyatı tarixi»-nə yazdığı oçerkdə A.S.Puşkin haqqında deyirdi: «O, xalq nəgmə və nağıllarını öz istedadının şüası ilə zینətləndirmişdir, buna baxmayaraq onların məna və qüvvəsini saxlamışdır». Bu sözlər eyni dərəcədə Səməd Vurğuna da aiddir.

Əsasına əfsanənin qoyulduğu poemalardan biri «Bulaq əfsanəsi»dir. Məlumdur ki, dirilik suyu – «abi-kövsər», «zəm-zəm suyu» haqqında çoxlu əfsanələr var. Guya bu suyu içən adam əbədi yaşayışa nail olur. Qədimdən bəri ölüm hadisəsi insanlığı düşündürmüşdür. Bu təbii hadisəni insanlar müxtəlif şəkildə dərk edib mənalandırmış, necə deyirlər, ona çarə axtarmışlar:

*Qızılgül olmayaydı,
Sarılib solmayaydı,
Bir ayrılıq, bir ölüm
Heç biri olmayaydı.*

Sonrakı dövrlərdə xalq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, ölüm elə bir körpüdür ki, ondan hamı keçəcəkdir:

*Qızılgül olmayaydı,
Sarılib solmayaydı,
Ölüm allah əmridi
Ayrılıq olmayaydı.*

Poemanın əvvəlində şair ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələrə dalır. Bu düşüncələrin son mənzili o olur ki, ölüm təbiətin qanunudur:

*Sanma ki, qorxuncdur ölüm daima,
Onda da gizlənir bir canlı məna
Onsuz da dünyanın olmazdı sonu,
Səadət və həyat yaratmış onu
Onsuz açılmazdı şüür və xəyal
Donardı bir yerdə arzu, ideal...*

Bütün bunlarla bərabər çox ağır anlarda, sonsuz kədər içərisində, şairin dediyi kimi, insanlıq «təsəlli bulmuşdur əfsanələrdən».

Poemada şairin oxuculara çatdırmaq istədiyi ikinci məsələ dirilik suyu əfsanəsilə bağlıdır. Guya insanlar ölümə dərman – çarə axtarmış, tapa bilməmişlər. Beləliklə, dirilik suyu, ədəbi həyat haqda düşünmüş və bunu əfsanələrdə bəzəyib saxlamışlar. Şair isə bu mövzuya tamam yeni məna vermişdir. Bütün ömrüm boyu onu düşündürən məsələyə bir neçə əsərində, hətta çıxışlarında da diqqət yetirmişdir. Məsələn, 1955-ci ildə Yuxarı Qarabağ kanalının birinci növbəsinin işə salınması münasibətilə söylədiyi nitqində demişdir: «Əfsanəyə görə, keçmiş zamanda qədim Şirvanda «dirilik çeşməsi» var imiş. Lakin onun yerini yalnız peyğəmbərlərdən biri bilir və xalqdan gizlədərək xalqın ən ağır günlərində bu çeşmənin yerini göstərəcəyini vəd edirmiş. Peyğəmbər yalan demiş və xalqın çox ehtiyac hiss etdiyi bu çeşməni ona göstərməmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı əsrlər boyu Şirvanın, Milin, Muğanın və Qarabağın susuz çöllərində qızgın cənub günəşi altında yaşamış və yaratmışdır. Yalnız Sovet hakimiyyəti səadət çeşməsini xalqa gətirdi. Bu gözəl çeşmələrdən biri də Yuxarı Qarabağ kanalıdır. Qoy Azərbaycanın incisi, dahi şairlər, mütəfəkkirlər, xanəndə və kompozitorlar məskəni olan Qarabağ düzü bu gün şənlik etsin. Qoy kanalın suları Qarabağın düzünü məhsuldar ölkəyə və həmişəbahar ölkəyə çevirsin».

Burada şair susuz çöllərə həyat gətirən kanalları xalqın əfsanələrdə uydurduğu «dirilik çeşməsi» ilə müqayisə etmişdir. Göründüyü kimi, əfsanədəki arzular indi, yeni dövrümüzdə insanların öz əllərilə həqiqətə çevrilir. «Fərhad və Şirin» pyesində Azər babanın dediyindən öyrənirik ki, Şirvanın dirilik suyu yalnız əbədi həyat, can bəxş etmir, eyni zamanda elin qəhrəmanlarına güc, qüvvət verir, onları məğlubedilməz edir. Şair sonra poemada təsvir edir ki, əfsanəyə görə guya bu suyu vaxtilə Xızır peyğəmbər içmiş və əbədi həyata çatmışdır.

*Deyirlər bu sudan Xızır peyğəmbər,
Gəlib təsadüfən içmiş doyunca,
O gündən ölməmiş tarix boyunca
İnsan donundakı o qanadlı quş
Əsrlərdən bəri uçub yox olmuş
Fəqət, deyirlər ki, o yenə sağdır...*

Bu hadisə dünyaya car olmuş, dillərə düşmüşdür. Nəhayət, suyun sorağını İskəndəri-Kəbir eşitmişdir. O da əbədi həyata qovuşmaq üçün dirilik suyu sorağı ilə qoşun çəkib Şirvana gəlmiş, lakin günlərlə onu axtarsa da tapa bilməmiş, kor-peşman geri qayıtmışdır. İskəndərin Şirvana gəlməsi barədə digər əfsanələr də vardır. Bu əfsanələrdən bir neçəsini əsrimizin əvvəllərində və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində V.M.Sisoyev və A.P.Fituni toplayıb çap etdirmişdir. A.P.Fituni yazır ki, «İskəndər haqqında Şirvanda çoxlu əfsanələr dolaşır. Bu əfsanələrdə İskəndəri – İskəndəri-Kəbir, Buyuzlu İskəndər, İskəndər Zülqərneyn, Dərbənd qalasını, Şirvan darvazasını inşa edən, İskəndər qalasını tikdirən və s. adlandırırlar»¹.

Göründüyü kimi, Şirvan əfsanələrinin bəzində İskəndər həm də «İskəndəri-Kəbir» adlandırılır. Səməd Vurğunun istifadə etdiyi əfsanədə də belədir.

¹ Известия Общество обследования и изучения Азербайджана, Б., 1925

Azərbaycan qədim abidələrlə zəngin bir ölkədir. Bu abidələri üzə çıxarmaq, qoruyub saxlamaq, onlar haqqında olan əfsanə və rəvayətləri toplayıb xalqın malı etmək üçün Sovet hakimiyyəti illərində lazımı şərait yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, «Qız qalası» adlı ilk Azərbaycan sovet poeması 1923-cü ildə meydana çıxmışdır. Sonrakı illərdə C.Cabbarlı ənənələrini davam etdirən gənc şairlərimiz də bir silsilə poemalar yazdılar. S.Vurğunun «Aslan qayası», «Qız qayası», M.Rahimin «Arzu qız», «Qırx qız», M.Müşfiqin «Çoban», «Sındırılan saz» əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu poemalarda mühüm cəhətlərdən biri xalqın keçmiş acınacaqlı həyatından səhnələri qələmə almaq olmuşdur. Əfsanələrin bağlı olduğu qalalar, yerlər ana torpağımızın qoynunda yerləşir; onlar bizim tariximiz, qürurumuz, fəxrimizdir. Böyük Vətən müharibəsinin ağır illərində Səməd Vurğun çıxışlarının birində deyirdi:

«Azərbaycan torpağında dünyanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin məzarı vardır. Azərbaycan torpağında öz lirası olan, insan gözəlliyini misilsiz bir şəkildə tərənnüm etmiş Vaqifin məzarı vardır. Bu torpaqda Xəzər dənizinin sahilində 800 ildən bəri Qız qalası adlanan böyük bir abidə var ki, bizim qocaman tariximizdən xəbər verir. Azərbaycan xalqı və ziyalılar öz ana torpağının bu gözəl və şairanə abidələrini göz bəbəyi kimi qoruyacaq, onları faşist toplarının güllələrinə, yanğınlara qurban verməyəcəkdir»¹.

Deməli, bu əfsanələrə müraciət sadəcə xalq ədəbiyyatından qidalanmaqla əlaqədar olmamışdır. Hər bir sənətkar ondan öz məqsədi üçün istifadə etmiş, yaşadığı dövrün, zamanın hadisələri ilə bağlamışdır. Bu cəhətdən Səməd Vurğunun «Qız qayası» poeması səciyyəvidir. ...Şair Azərbaycanın ən dilbər guşələrindən birində – Qarabağdadır. O, qürur hissilə vətənimizi seyr edir: İsa bulağı, Çanaqqala, çobanların zil şikəstəsi, Bülbülün səsi onu ilhama gətirir. Şadlıq,

¹ «Ədəbiyyat qəzeti», 20 avqust 1941-ci il

fərəh, sevinc hissləri şair rübabını dilləndirir. Belə vaxtda bir qoca «saqqalından yaş dama-dama» ona qəmli bir hekayət danışır. Bu əfsanəyə şair «Qız qayası» adı verərək onu poemanın mərkəzinə qoyur.

Qocanın dediyinə görə, Şuşa qalasının başı bəlalər çəkmişdir. Lap keçmiş zamanlarda burada «sarı yağ içində üzən», «saraylar sahibi» olan bir xan yaşayırmış. Onun əsirləri, qulları, hərəmxanaları var imiş. Analar həmişə onun ardınca qarğış yağdırırlarmış. Bir gün o, ova çıxır, bulaq başında gözəl bir el qızına rast gəlir və zorla onu hərəmxanasına aparır. Ancaq qız ona məhəl qoymur, saçlarını yolur, təslim olmur. Bir gecə gizləncə saraydan qaçır. Xan bundan xəbər tutaraq dalınca çapar göndərir. Təqib olunduğunu görən qız özünü qayadan atır.

*Həyata son dəfə yumub gözünü,
Qızcığar qayadan atır özünü.
Lakin deyirlər ki, altdan yuxarı,
Qabartmış donunu dağlar rüzgarı.*

*Qızcığaz ölməyib, sağ düşmüş yerə,
Yayılmış bu xəbər bütün ellərə...
Budur, «Qız qayası» adlanmış qaya,
Sirrini verməmiş ulduza, aya...
İxtiyar sözünü bitirən zaman*

*Buludlar töküldü qaş-qabağından.
Ey ana torpağı! Ey əziz vətən!
Bilirəm dünyada gözlərinlə sən
Nə odlar görmüsən: Bu bir həqiqət...*

Qocanın danışdığı acı xatirələri şeir dililə nəql etdikdən sonra şair bu günümüze qayıdır. Aparılan quruculuq işlərindən bəhs açaraq keçmiş həyatla bir növ təzad yaradır.

Xalqın taleyi, həyat və məişəti, tarixi ilə bağlı əfsanələr Səməd Vurğunun diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Belə əfsanələrdən birinin mövzusu «Ölən məhəbbət» poemasının

mərkəzinə qoyulmuşdur. Poemanın əvvəlində on dörd yaşlı gözəl bir qız təsvir edilir; şair onun canlı portretini yaratmaqda öz boyalarını əsirgəmir, ən təsirli bədii ifadə vasitələri seçib işlədir. Dağlar qoynunda böyümüş bu qız çox dalğın, fikirli, kədərli. O öz qardaşını axşamçağı bir ağacın altına çağırır yalvarmağa başlayır. Aydın olur ki, qardaş-bacı bir yerdə böyümüşlər; onlara bir ana layla çalmışdır, qız da ömrü boyu öz qayğısını qardaşından əsirgəməmişdir. Ancaq indi onlar evlənməlidirlər. Qız heç bir vəchlə buna razı ola bilmir, özünü oda, közə ataraq məhv edəcəyini bildirir:

*Elin qaydasınca, qanununca biz,
Bir bacı, bir qardaş evlənməliyiz,
Bunları duyduqca, düşündükcə mən
Bil ki, ayaqlarım üzülür yerdən
Tüklərim ürpənir, tutulur dilim
Başqadır, qardaşım, mənim sevgilim!
O dağlar başında bir gənc çobandır...*

Qardaşı isə cavabında deyir ki, atamız, anamız, el, xalq bizə necə baxar; biz elin adətini poza bilmərik.

*Məyus baxışlarla qızcığaz dönür
Həyatın altında bir günəş sönür...
Ay düşür Araz, Araz lal axır
Ayın işığında bir xəyal axır.*

Həmin mövzuda əfsanələrə az-az da olsa rast gəlinir. Demək lazımdır ki, bu tipli əfsanələr öz-özünə, heç nədən yaranma bilməzdi; xalqın keçdiyi müəyyən tarixi inkişaf mərhələlərində belə adətlər ötəri, keçici də olsa hər halda mövcud olmuşdur. Y.V.Çəmənəminlinin «Qızlar bulağı»¹ romanında da belə bir əhvalat nəql olunur; Burada da qız həmin adətə nifrət edir, ona qarşı ikrah hissi bəsləyir, intihar üçün yollar düşünür. Səməd Vurğun bu əfsanəni qələmə almaqla

¹ Y.V.Çəmənəminli (romanları), B., Azərb. SSR EA nəşr., 1968

bir sənətkar, vətəndaş mövqeyindən tarixin hansı dövründə mövcud olmuş belə adətlərə öz nifrətini bildirir.

Səməd Vurğunun xalq yaradıcılığından istifadə yolu ilə yazdığı maraqlı poemalarından biri də 1937-ci ildə qələmə alınmış «Yazla qışın dəyişməsi»dir. Özü də əsər «bizim vətənimizin xoşbəxt balalarına» ithaf edilmişdir. Xalq arasında «Yerlə göyün bəhsi», «Aranla dağın dəyişməsi», «Aranla yaylağın dəyişməsi» adlı mahnılar mövcuddur. «Yerlə göyün bəhsi» XIX əsrin sonlarında rus mətbuatında Azərbaycan dilində çap edilmişdir. «Aranla yaylağın dəyişməsi»ni F.Köçərli «Balalara hədiyyə» kitabında vermişdir. Əlbəttə, şair xalqın öz balaları üçün yaratdığı bu mahnılardan xəbərdar idi. Xalq içərisində mövcud olan variantlarda dağla aran bənd-bənd dəyişirlər. Səməd Vurğunda isə başqa cürdür: yaz əvvəlcə özünün bədii məziyyətlərini, keyfiyyətlərini, xasiyyətini söyləyir. Sonra qış sözə qarışır, necə deyərlər, özünü tərifləyir. Xalqın yaratdığı mahnılarda son bənd müəllifin, yaxud da söyləyəninindir. Rus mətbuatında olan mahnını Şikəstə Abbas öz adına bağladığı bənddə qurtarır. Deməli, bu, xalq ədəbiyyatından gələn qədim bir ənənədir. Səməd Vurğun da ona sadıq qalır, poemanın son bəndini öz adına bağlayaraq deyir:

*Bu qara qış qurda qardaş yaranalı,
Yemək istər istiqbalı.
Çox sevirik canımızdan
Ətimizdən, qanımızdan
Bizim böyük istiqbalı.*

Xalq yaradıcılığı nümunələri arasında alleqorik folklor nümunələri də vardır. Onların bir qismi qədim dövrlərdə müxtəlif məqsədlərlə təşkil edilən mərasimlərlə bağlıdır. Bu zaman çoxlu mahnılar ifa edilirdi. Məs., yeni il mərasimi ilə bağlı mahnılarda günəş, ay, ulduzlar, təbiət hadisələrindən külək, ildırım, yağış, qar və s. canlandırılır; insana məxsus bir sıra xasiyyətlər onlara keçirilirdi. Xalq içərisində xüsusilə yazla qışın, aranla dağın, küləklə günəşin dəyişməsi əhvalatı

yayılmışdır. Əsasən uşaqlar üçün yaradılmış bu mahnı və rəvayətlərdən istifadə edərək Abdulla Şaiq 1910-cu ildə «Gözəl bahar» adlı bir nağıl-pyes yazmışdır. Pyesdə əsas surətlər Gözəl Bahar, Günəş və Qışdır. Bunlardan başqa Boran, Külək, Qar, Bulud, Su, Torpaq və sairə kimi alleqorik surətlərə də əsərdə geniş yer verilmişdir. Boran, Külək, Bulud Qışın köməkçiləridir. Günəş yer üzündə görünüb parladıqca onları sıxışdırıb aradan çıxarır. Qış dağlara qaçmaq istəyir. Mübarizə nəticəsində Günəş və tərəfdarları qələbə çalır. Gözəl Bahar gəlir, bundan sonra ağır vuruşmalar olur. Qış burada qorxulu düşmən kimi təsvir edilir. «Qış mütləqiyyəti, Bahar isə azadlığı təmsil edir»¹. Gözəl Baharın qələbəsindən sonra qaranquş, bülbül, qırqovul, turac və s. toplaşır, çalğı, mahnı sədaları göyə yüksəlir. Uşaqlar da Gözəl Baharın hərarəti altında yığılıb müxtəlif oyunlar ifa edirlər:

*Yaşa-yaşa Gözəl Bahar
Yaşa-yaşa hey bəxtiyar.
Ölkəmizin hər fəslində
Min fərəh var, min nəşə var.*

Bu tipli mahnıların bir qismində isə ev heyvanları; qoyun, keçi, inək, camış, at bir-birilə dəyişir, hərəsi özünü tərif edir. Xalq ədəbiyyatında yaz yaxşılıq, gözəllik, xeyir, bərəkət, bolluq rəmzi kimi təsvir olunur. Qış isə əksinə – insanlara soyuq, boran, aclıq, zülmət və sairə gətirdiyi üçün şər qüvvə kimi qələmə alınır. Bu cəhətdən məhz mərasimlərlə əlaqədar yaranmış aşağıdakı mahnı çox səciyəvidir:

*Üçü bizə yağıdır,
Üçü cənnət bağıdır,
Üçü yığar gətirər
Üçü vurur dağıdar.*

Burada ilin dörd fəslə təsvir edilmişdir. «Yağı» dedikdə, göründüyü kimi, qış nəzərdə tutulur. Belə bir atalar sözü də məşhurdur: «Yağı yalan, qış gerçək». «Yazla Qışın dəyiş-

¹ Ə.Mirəhmədov. Abdulla Şaiq. B., 1956, səh.81

məsi» poemasında şair xəyalı seyrə çıxır, «o dağ-bu dağ mənim» deyə-deyə hər yeri qarış-qarış gəzir. Gəldiyi nəticə isə bu olur:

*Dünya deyir: mən ikiyəm
Sağımda yaz, solumda qış.*

Yazla Qış deyışir, hərə özünü tərifləyir. Onların sözünü şair aşağıdakı kimi tamamlayır:

*Adım yazdır, yazılmamış taleyimə nə dərd, nə qəm
Səhərlərin ney səsiyəm
Könlümdədir sədəfli saz
Soran olsa: – Nədir bu yaz?
Deyin: - Sovet ölkəsiyəm.*

Qış da özünün sərtliyindən danışır. O burada düşmən, yağlı və son nəticədə faşist kimi təqdim olunur. Qış deyir: Mən faşistəm, yaranmışdır üzüm qara.

*Zülm edərəm insanlara,
Qan içirəm, həzz alıram,
Bu dünyanı mən salıram
Boranlara, tufanlara.*

Səməd Vurğunun əfsanə əsasında yazdığı ən yaxşı poemalarından biri də «Aslan qayası»dır. Əsərdə şair fantaziyasının gücü ilə müasir dövrümüzün ən aktual problemləri də öz əksini tapmışdır. Şair poemada «ana», «bala», «zəhmət», «işiq», «məhəbbət», «əmək», «torpaq» məfhumlarını mənalandırır; insanlıq və gələcək üçün onların nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu poetik və şirin dillə oxuculara çatdırır. Burada şairin məqsədi, bir tərəfdən keçmiş cəmiyyəti, istismar dünyasını onun bütün sərt və qəddar qanunlarını oxucunun gözləri qarşısında canlandırmaq, eyni zamanda insanları azad və xoşbəxt yaşayışa, xoş güzəranə çatdırmaqdır. O biri tərəfdən isə gənc nəsildə vətənpərvərlik, milli iftixar hissləri tərbiyə etmək, xarici işğalçılara, düşmənlərə qarşı nifrət duyğularını gücləndirməkdən ibarətdir.

*Bizim Xəzər sahilində bir qocaman qaya var,
Sinəsində parçalanır ağ köpüklü dalğalar.
Ellər onu əzizləyir, deyir «Aslan qayası»,
Məhəbbətdən qurulmuşdur torpağının mayası.*

Əsərdə şair, Mahniyar adlı gözəl bir Azərbaycan qızının surətini yaratmışdır. Mahniyar xan qızıdır. Çox gözəl olduğundan hər yerdən ona elçilər gəlir. Qoca atası qızına yalvarır ki, mən artıq dünyadan getmək üzrəyəm. Vətən – Bakı, bu saray sənə qalır, gərək yad əlinə keçməsin. Knyazlardan, xanlardan, bəylərdən bir cahangirini özünə ər seç, qüvvəmiz çoxalsın. Mahniyar təkid edir ki:

*Əlimdə tikdiyim bax bu ağ çuxa
Hansı bir iyidin əyninə olsa,
Bir də ağ atımı kim minə bilsə,
O, şah da deyilsə, xan da deyilsə,
Olsa da adi bir qapı nökrəri
Onundur qəlbimin gizli telləri...*

Qoyduğu bu şərtlər Mahniyarın şıltaqlığı kimi başa düşülməsin. O hər şeyi anlayır. Ancaq öz saf, təmiz məhəbbətini də bürüzə verir. O vara, dövlətə, şan-şöhrətə aludə olan insanlardan deyil... «Mənim də qəlbim var, arzularım var» - deyir.

*Mən dəniz qızıyam, adım Mahniyar
Ellər arasında şan-şöhrətim var.
Bu torpaq, bu hava, bu zəngin vətən,
Bunları duyduqca, düşündükcə mən
Həyata, varlığa məftun oluram.*

*...Fəqət şöhrət üçün, xaniman üçün,
Qanlarla yoğrulmuş bir zaman üçün,
Qoparıb qəlbimi ata bilmərəm
Çul kimi döşənib yata bilmərəm.*

Azərbaycan xalq dastanları və nağıllarında çox zaman gözəl qızlar sevgilini adına, sanına, dövlətinə görə deyil, məhz igidliyinə, qəhrəmanlığına görə seçirlər. Şair poemada xalq

yaratıcılığının bu xüsusiyyətindən bacarıqla istifadə edir. Bu cəhətə biz Nizami əsərlərində də rast gəlirik. S.Vurğun eyni zamanda hadisələrin gedişatı ilə əlaqədar poemanın dilini, formasını, təsvir üsullarını dəyişdirir:

*Bu xəbəri alanlar
Şamaxıdan, Şəkidən,
Lənkərandan, Ləkidən,
Qarabağdan, Şirvandan,
Şahlar yurdu İrandan
Bıgı burma cavanlar,
İgidlər, pəhləvanlar
Bakıya üz tutdular
Hey atdılar, tutdular.
Tüfəng tutan, ox atan,
Atın qarnında yatan,
Başı üstə mil duran,
Quşu dimdikdən vuran
Suyu balıq kimi tən
Yarib, içindən keçən
Yığılıb dəstə-dəstə
Gəldi Bakının üstə.*

Burada «dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badəyi sər-sər kimi» və s. ifadələrlə dolu xalq nağıllarındakı kimi şirinlik, səmimiyyət vardır.

Bütün yerlərdən, hətta İrandan, Dağıstandan gələn bəylər, xanlar məğlub olur, imtahandan çıxıb bilmirlər. Lakin ağ atın üstündə yalnız Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu Aslan dayana bilir. Mahniyar çox sevinclə onu nişanlı kimi qəbul edir. Qızın atası isə «çölün bu gədəsini» görmək belə istəmir.

*Gəl, ey qaçaq Aslanım,
Gəl, ey qoçaq Aslanım,
Gəl ki, meydan sənindir.
Baş əymədin xanlara
Sığındın ormanlara.*

*...Aslan gəlir çaparaq,
Ağ at qulaq çırparaq
Tanıyır qəhrəmanı,
Deyir o günlər hanı.
Aşılıb dağdan, dərədən,
Uçardım üstümdə sən
Bir gün tora saldılar
Məni səndən aldılar.*

Beləliklə, iki sevgili bir-birinə qovuşur... İllər keçir, xanlar, hökmdarlar öz hakimiyyətini sürür, xalqı çapıb talayır, qan axıdırlar... Bir gün xəbər gəlir ki, çar orduları gəlib Bakının darvazası önündə dayanmışdır. Bakı xanı Hüseynqulu xan şəhər qalasının açarını knyaz Sisyanova verməli idi. Hüseynqulu xan əlində açar dayanır. Açarı verməyi Aslan öz boynuna götürür. Bu zaman o, xəncəri knyazın ürəyinə sancır:

*Döşü medallı knyaz,
Cəngli-cidalı knyaz,
Boyanmışdır al qana
Salam Azərbaycana!
...Bizim ağ at, ağ çuxa,
Halal olsun Aslana
Onu böyüdən ana,
Dağların maralıdır;
Sorsanız haralıdır
Salam Azərbaycana!*

Yenə «sənələr keçir». Çar orduları ikinci dəfə Bakıya hücum edir. Bu zaman Aslan Ağ at üstündə, ağ çuxa əynində tərkində də Mahniyar sarayı tərk etməyə məcbur olur.

*Aman Ağ at, can Ağ at,
Dənizin qoynuna yat
Bizi vermə düşməmə.*

Onlar dənizin lap kənarına gəlirlər, qayanın üstündən Ağ at özünü dənizə atır.

*Onlar çəkildi yoxa,
Bir də Ağ at, ağ çuxa.*

Poemada Aslan Azərbaycan xalqının yetirdiyi yüzrlərlə məşhur qəhrəmandan biri kimi təsvir edilir. Onun qəlbi vətən, xalq eşqilə döyünür. Aslan cəsur, alicənab bir pəhləvandır. Poemada onun qəhrəmanlığı Ağ at və ağ çuxa ilə bağlı təsvir olunur. Xalq ədəbiyyatı qaynaqlarından gələn bu məfhumlar əsərə yeni tərəvət, yeni ruh gətirir.

İndi də nağıllara nəzər salaq. «Məlikməmməd» nağılında ağ qoç, qara qoç təsvir olunur. Ağ qoça minən işıqlı dünyaya, qara qoça minən isə qaranlıq dünyaya düşür. Yaxud «Ağ atlı oğlan» nağılını götürək. Orada belə cümlələrə rast gəlirik: «O gülləri ağ atlı, ağ çuxalı, ağ papaqlı bir oğlan bazara aparırdı, mən ondan aldım». Başqa bir yerdə: «Mən yalan deməmişəm, mən demişəm ki, o gülü ağ atlı, ağ çuxalı, ağ papaqlı bir oğlan gətirib» və sairə... Göründüyü kimi, nağılda ağ ata, ağ çuxaya bir ağ papaq da əlavə olunmuşdur. Bunun özü elə «ağ» məfhumunun nə qədər müqəddəs, uğurlu olduğunu sübut etmək üçündür. Ağ atlı, ağ çuxalı və ağ papaqlı oğlan padşahın dəvəçi qızı olan arvadının uşağıdır, ona görə də onun adını Nərbəla – «dəvə bala» qoymuşlar. Nərbəla yalnız və yalnız həmin qiyafədə qələbə çalır. Padşaha, onun pəhləvanlarına və qoşunlarına bu paltar geydikdən sonra üstün gəlir. Qara günə məhkum edilmiş anasını da ağ paltarları geydikdən sonra ağ günə çıxarır. Burada xalq ağ ata, ağ çuxaya mərdlik, kişilik, qeyrət rəmzi olan papaq da əlavə edərək həmin məfhumların təsir gücünü daha da artırmışdır. «Aşıq Qərib» dastanında da ağ at təsvir edilmişdir. Uzaq səfərdə, qütbətdə Qəribə xəbər çatır ki, toy başlanmışdır, onun sevgilisi Şahsənəmi zorla ərə verirlər. Qərib bu uzaq yolu ancaq qırx günə gəlib vətənə çata bilərdi; onda da artıq gec olar. Şahsənəmsiz qalardı. Ancaq ağ atlı bir şəxs, – dastanda onu Xızır adlandırırlar, – bu uzaq yoldan Qəribi üç günə vətəninə gətirir və deməli, həm də ağ günə çatdırır.

*...O ağalar, bəylər mənə gülüşdü,
Diyari-qütbətdə ciyərim bişdi!
Mənim imdadıma Xızır irişdi
Onun ağ atında uçdum da gəldim.*

Professor Bəxtiyar Vahabzadə yazır ki, «Aslan qayası» ilə əlaqədar olaq rəvayətdə ağ at, ağ çuxa epizodu yoxdur. Biz deyə bilmərik ki, professor hansı mənbələrə əsasən bu qənaətə gəlmişdir. Ancaq bizə belə gəlir ki, yaxın keçmişimizdə, Aslanla bağlı olan bu rəvayətə ağ at, ağ çuxa ilə əlaqədar əfsanəvi motivləri xalq özü yaratmışdır. Səməd Vurğun da məhz xalqdan götürdüyü üçün həmin əfsanədə bu məsələyə xüsusi diqqət vermişdir. Çox maraqlıdır ki, son dəfə Ağ atın üstündə gedərkən Aslanın başında ağ papaq olduğu kimi, Mahniyarın başında da ağ kəlağayı təsvir edilir.

Şair atın təsvirində də xalq ədəbiyyatı ənənələrinə əsaslanmışdır. Aydın olur ki, Ağ atı çoban-ılxıçı Aslan böyütmüşdür. Ancaq xan zorla atı onun əlindən almışdır. Ağ at son nəticədə Aslana qismət olur. Dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn xanlar, bəylər, igidlər, sərkərdələr – heç kəs Ağ atı ram edə bilmir. O, yiyəsi Aslanı tanıyır və öz yanına buraxır. Burada Səməd Vurğun xalq ədəbiyyatında at və qəhrəman haqqında olan ənənəvi təsvirlərə əsaslanmışdır. Aslanın atı bəsləməsi epizodunu əfsanəyə artırmış, onu daha inandırıcı etmişdir. Boz at Beyrəyi, Qırat da Koroğlunu belə tanımışdı. At qəhrəmanın dostu və sağ əlidir. Bunu biz xalq dastanlarında, nağıllarında çox aydın görürük. Bu cəhətdən Səməd Vurğunun «A köhlən atım» şeiri də səciyyəvidir. Ağ atı Aslan özü bəsləmişdi, ağ çuxanı isə Aslanın əyninə Mahniyar tikib hazırlamışdı. Bütün bunlar xalq qəhrəmanı Aslanın qələbəsinə şərtləndirir.

Aslan həm də C.Cabbarlının «İncə» pyesinin qəhrəmanı Aydəmiri xatırladır. Yuxarıda onun «Qız qalası» poemasının bu tipli sonrakı poemalara təsiri haqqında danışmışdıq. C.Cabbarlı poemada əfsanəni nəql etməzdən əvvəl Qız qalasının özünü təsvir edir, onun başına gələn bəlaları xatırladır.

Elə buradaca poemanın yarandığı dövrdəki həyat, yaşayış haqqında fikirlərini verir. ...Qız qalasının dövrəsində həyat qaynayır, göylərə baş çəkən neft fontan verir.

*Hər tərəf başqa dürlü bir yenilik
Hər tərəf sevgi, hər tərəf şənlik.
Dirilik tam gurultusilə özün,
Göstərir sahildə bir dənizin.*

Bundan sonra C.Cabbarlı bir pirin – qocanın danışdığı əfsanənin mövzusunı poemanın mərkəzinə çəkir. Səməd Vurğun isə belə bir epizodu poemanın sonuna keçirmişdir. Şairə görə, indi Aslan kimi minlərlə qəhrəmanın həyatı bahasına xoşbəxt, azad bir həyat qurulmuşdur:

*Odur bax: yazdığın «Aslan qayası»
Silinmiş alından ellərin yası...
Onun sinəsində oxuyur bir quş
Quş deyil, bir qızıdır, adı «qurtuluş».
Dilində Vaqifin gözəlləməsi:*

*Yayılmış ətrafa onun zil səsi.
Bir gənc də baş qoymuş onun çiyninə
Burda sevgililər zövq alır yenə,
Vətən torpağının azadlığından
İnsan – azadlıqdır, azadlıq – insan.*

Yazıçı Seyid Hüseyn vaxtilə «Ağ at, ağ cuxa» adlı bir hekayə çap etdirmişdir. Səməd Vurğunun poemasının əsasında duran əfsanə ilə bu hekayə arasında oxşarlıq çoxdur. Bizə belə gəlir ki, yazıçı əfsanəni Bakıtrafi kəndlərdə eşitmişdir. Ancaq onu hekayə kimi işləmiş, həqiqi tarixi hadisələri nəql etmişdir. Seyid Hüseyn xalqımızın zəngin şifahi ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını çox yaxşı bilirdi. Bu bərdə onun bir sıra məqalələri vardır. Xüsusilə «İqbal» qəzetində redaktor işlədiyi zaman «Kazım oğlu» imzası ilə çoxlu məqalələr çap etdirmişdir. Məqalələrinin birində (1915) yazırdı: «Məlum olduğu üzrə, bizim olduğca zəngin bir el ədəbiyyatımız var. «Aşıq Kərəm», «Koroğlu», «Qərib», «Tahir və Zöhrə»,

«Arzu ilə Qənbər» kimi hekayələr el ədəbiyyatımızın məhsulu olduğundan tarixi-ədəbiyyatımızın ilk səhifələrini onlardan başlamalıdır. Yaxud yenə 1915-ci ildə «Son xəbər» qəzetində yazırdı: «Yadımda var ki, bir dəfə Bakı kəndlərinin birində bir toy məclisinə dəvət edilmişdim. Orada bir saz aşığı da var idi. Haman saz aşığı «Zöhrə və Tahir» hekayəsini nağıl etdi. Lazım olan yerlərində saz çalıb oxuyurdu. Mənə o vaxt bu hekayə çox xoş gəlmişdi. Daha o vaxt bu kimi mənzum və mənsur hekayələrin yazılıb saxlanmamasına heyfsilənmişdim».

S.Hüseyn F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» adlı folklor materiallarından ibarət kitabına rəylər çap etdirərək onu «Qafqazda birinci kitab» adlandırmışdı. Deməli, Seyid Hüseyn xalq ədəbiyyatını bilən, həm də tədqiq edən bir şəxs olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, o, Aslan qayası ilə bağlı əfsanə ilə də maraqlanmış və bu mövzuda hekayə yazıb çap etdirmişdir. Madam ki, S.Hüseyn özü də hekayəsini «Ağ at, ağ cuxa» adlandırmışdır, deməli əfsanənin özündə bu epizod olmuş, başqa sözlə, həmin tarixi hadisə və əhvalatlara bu əfsanəvi donu xalq özü geydirmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrindən istifadə ilə yazılan poemalar içərisində «Aydın əfsanəsi» xüsusi yer tutur. Poema ibrətamiz bir girişlə başlayır. Şair Ayla mükəlliməyə girir. Elə burada sənətkarın həyat haqqında mövqeyi özünü göstərir. Şair ayı məyus, fikirli, solğun, kədərli görür və bunun səbəbini soruşur. Ay isə əksinə, özünün həmişə belə olduğunu deyir. Məlum olur ki, Aydın qayğıları çoxdur. Sonra şair əsas mətləbin üstünə gəlib çıxır. Yəni bütün əfsanələri doğuran bir cəhəti açıb göstərir:

*Gəl mənə bir danış, ey nazlı nigar,
Sən ki yaramışdan gözəlsən belə.
Bir dastan olmusan ağıza, dilə,
Aləmə səs salır hüsnün, camalın,
İndi də bildim ki, çoxdur kamalın
Nədir üzündəki qara ləkələr*

Anlada bilsəydin bunu birtəhər.

Sonra şair poemada Ayın dililə əsas əfsanəni nəql edir. Burada gözəllik, ismət, camal, kamal mücəssəməsi olan Ayla şair arasında çox mənalı bir söhbət gedir. Ay nəql edir ki, çox-çox qədimlərdə mən anam Günlə xoşbəxt yaşayırdım. Biz bir-birimizi tükənməz və böyük məhəbbətlə sevirdik. Bu məhəbbət həyatımızın mənasını təşkil edirdi. Bir gün axşam-çağı bir hadisə baş verdi. Mən ac olduğumu anama bildirdim. O, yoxsulluqdan, ərsizlikdən şikayətləndi, gözünün yaşını tökdü və dedi ki, bütün azuqəmiz qurtarıb, bir təhnə unumuz qalıb, sənə indicə yemək hazırlayıram. Elə bu zaman mən anama dedim ki, icazə ver göyləri seyrə çıxım, bir ruzu tapsam gətirim gəlim:

*Mən örtüm başıma bir ağ kələğay,
Buludlar qarşımda açıldı lay-lay,
Mən getdim, arxamca su səpdi ana,
Bütün kainatı çıxdım seyrana
...Az getdim üz getdim, dolandı yenə
Gəlib yaxınlaşdım yer kürəsinə.*

Ay davam edir ki, yer kürəsini gəzərkən bir dağın ətəyində cütçüyə rast gəldim; o, yer əkirdi. Aclığımı biləndə mənə pendir-çörək, həm də bir ovuc dən verdi ki, göy üzündə bu dəni səpib-becərək. ...Anamla birlikdə dəni səpdik. Bahar gəldi, toxumlar cücərdi, sünbüllərlə – ulduzlarla göy bəzəndi. Mən də tez-tez ulduzlar arasında seyrə çıxırdım. Bütün kainat gözəlliyimdən danışır. Mən də şıltaqlıq edirdim. Elə bu zaman bir hadisə baş verdi: anam xəmir yoğururdu, mən də onun dövrəsində fırlanır, atılıb-düşürdüm. Birdən sürüşdüm, anamın sağ qoluna dəydim; o, hirsini saxlaya bilmədi, yerində durdu, xəmirli əliylə mənə bir şillə vurdu. Mən günahkar idim, uzaqlaşdı buludlar arasında gözədən itdim. Ana ilə övladın küsməyi uzun çəkməz; tezliklə barışdıq, ancaq birdən anam «çıraq kimi qaraldı», «özündən getdi». Demə üzümdə qara ləkələr qalmışdı. Anam ağladı, ağladı, göz yaşları ilə bu ləkələri yumaq istədi, ancaq ləkələr getmədi.

*Ay ürək ağrısı ilə nağılını yekunlaşdırır:
Döndü ana qəlbi o gündən qana...
Baxıb balasına hey yana-yana.
Aylar, illər boyu ağladı belə,
Dizinə çox döydü öz əlləriylə,
Yazıq ki, sonuncu peşimançılıq
Bizə fayda verməyir apaçıq.
İndi doğrusunu söyləsəm əgər
Üzümdə gördüyün qara ləkələr
Bil ki, öz anamdan bir yadigardır,
Görürsən nə böyük faciəm vardır.*

Səma cisimlərinin sirri insanları əsrlər boyu düşündürmüşdür. Zaman keçdikcə onların bir qismi insanlara məlum olmuş, bir qismi isə gizli qalmışdır. Bu sirli həyat xalqın folklorunda bu və ya digər dərəcədə öz bədii əksini tapmışdır. Tapmacalardan tutmuş dastanlara qədər bu mövzuda müxtəlif nümunələrə rast gəlirik. «Tahir və Zöhrə» dastanı, «Şəms və Qəmə» nağılının bütün iştirakçıları göy cisimlərindən ibarətdir. Həmin cisimlərin qarşısında əsrlərlə düşünən xalq bu sirləri müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. Bu sirlərdən biri, əlbəttə, Ayın üzündə açıq görünən qara ləkələrin olmasıdır. Ay və Günəş haqqındakı əfsanələrin bir qismi bu mövzudadır. Diqqət edilərsə görünər ki, bütün əsərlərin məzmunu ləkələri müxtəlif səbəblərlə izah etməkdən ibarətdir. Bir əfsanədə deyilir ki, Günəş – qız, Ay isə oğlandır. Günəş qənirsiz gözəlliyə malikdir. Hətta o bəzənib çıxanda işığından ulduzlar görünməz olur. Ancaq ulduzlar günəşi sevirdilər. Bu məhəbbət onları yaşadırdı. Ay da Günəşin həsrətilə yaşayır. Ancaq bir-birini görə bilmirdilər. Bir gün Ay Günəşlə rastlaşır. Günəş onun gözəlliyi qarşısında sarsılır. Bu sarsıntı həsrətə çevrilir. Ayın üzündə ona xüsusi gözəllik verən qara bir xal var imiş. Günəş deyir ki, əgər məni sevirsənsə, o xalı mənə ver. Ay xalı qoparır, onun üzünü qan bürüyür. Günəş şad olur, gülərək deyir ki, sənə gözəlliyin o xalda idi, onu da qopartdın, indi

dünyanın ən gözəli mənəm. Ay təəccüb edir, üzündəki qanı silmir; qan quruyub həmişəlik onun üzündə qalır, deməli qara ləkə də qalır. Günəş ayılır, gördüyü işdən peşman olur. Nə qədər çağırırsa, Ay gəlmir. Odur ki, Günəş çıxarkən Ay üzünə pərdə çəkir, istəyir ki, Günəş onun üzündə olan ləkəni görməsin»¹.

«Tapdıq» adlı bir nağıl var. Onun da qəhrəmanları səma cisimləridir. Nağıl maraqlı əhvalat və hadisələrlə zəngindir. Burada Qəmər, Gün, Ay, Şəms ayrı-ayrı surətlərdir. Ay Günə aşiqdir. Gün isə ona məhəl qoymur.

Nağılın bir yerində deyilir:

«Gün xanım dedi: – Könül sevən göyçək olar. Qara dev mənə səndən gözəl görünür.

Ay onun ətəyindən yapışdı dedi:

– İnad eləmə, səndən əl çəkən deyiləm.

Gün xanım dartınıb dedi:

– Ətəyimi burax, gedirəm.

Ay buraxmaq istəmədi. O qucaqlayıb Gün xanımı öpmək istəyəndə Gün xanım dartınıb onun əlindən çıxdı, başladı qaçmağa. Ay qovdu, Gün qaçdı. Axırda Gün xanım əyilib bir ovuc palçıq götürdü, Ayın üzünə çırpdı. Onun üzünü ləkəli elədi. Ayın başı qarışdı. Su başına endi üzünü yusun...»².

Ay və Günəş haqqında əfsanələr çox və müxtəlif variantlıdır. Bəzən onların ana və övlad, bəzən bacı və qardaş, bəzən isə sevgililər olduğu haqqında əfsanələr dolaşmaqdadır. Məs., məşhur yazıçı və folklorşünas alim Y.V.Çəmənzəminli «Xalq ədəbiyyatının təhlili» adlı məqaləsində yazır:

Ay getdi batan yerə

Mələklər yatan yerə

¹ *Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, I cild, B., 1982, səh.29*

² *Azərbaycan nağılları, 5 cildə, III cild, B., Azərb. Resp. EA nəşriyyatı. 1962, səh.62-63*

Sinəmi nişan qoydum

Yar oxun atan yerə...

Birinci misranı izah edəlim. Xalq etiqadınca Ay oğlandır, Günəş – qız. Ay mütəmadiən Günəşin peşincə dolanır.

Yuxarıda göstərdiyimiz bayatıda Ay mələklər yatan yerə gedir. Burada Ay həssas bir aşiq kimi göstərilir. Bayatını söyləyən öz eşqini və eşq yolundakı fədakarlığını Ayın eşqilə bərabər tutmuşdur»¹.

Göründüyü kimi, Y.V.Çəmənzəminli tamamilə başqa bir əfsanədən söhbət açır. Ay – oğlan, Gün isə qızıdır. Ay Günü sevir, ömrü boyu onun dalınca gedir, ancaq heç bir zaman ona çata bilmir.

Ay və Günəş haqqında külli miqdarda bayatı və mahnıların yaranması da məhz onların xalq etiqadında eşq, məhəbbət, sevdə ilə əlaqədar olduğunu göstərməkdədir. Onlar xalq poeziyasında gözəllik, eşq, camal rəmzi kimi vəsf olunur. Bir neçə xalq bayatısına, yaxud bayatılardan götürülmüş misralara diqqət yetirək.

Ay dolanır batmağa,

Ay doğdu qəlbiləndi,

Yuxum gəlir yatmağa

Doğduqca qəlbiləndi,

Bağçada gül öyrənib

Nəyə desən and içim

Bülbülü oynatmağa.

Bu qəlb o qəlbiləndi.

Gün doğmasa ay batmaz

Dərdlilər gecə yatmaz...

Ay doğdu pərli-pərli

Yara yaraşlıq verdi...

¹ *Y.V.Çəmənzəminli. Əsərləri, 3-cü cild, B., «Elm», 1977, səh.63*

*Ay doğdu pərli-pərli
Yaylığın ucu zərli...
Ay çıxdı yanı-yanı
Hamı bəs bircə yanı...
Ay çıxıb bircə barmaq
Gəl sinəmə çəkmə dağ...*

*Ay gedər batar indi
Nazlı yar yatar indi...*

Bizə belə gəlir ki, Ay və Gün haqqında olan əfsanələrin müəyyən qismi şairə bəlli olmuşdur. Ancaq o, Günlə Ayın ana bala kimi təsvir olunduğu əfsanəni seçmişdir. Sonra görəyimiz kimi, bu variant şairə dövr, zaman, insanlar, həyat, yaşayış haqqında bir çox fikir və mülahizələrini söyləmək üçün vasitə rolunu oynamışdır.

Diqqət edilərsə görünür ki, Səməd Vurğun xalq əfsanəsini demək olar ki, olduğu kimi saxlamışdır. Burada bir əlavə vardır: o da Ayın seyrə çıxması, gözə-gözə yer üzünə gəlməsi və cütçü baba ilə görüşməsidir. Əlavə edək ki, şair poemalarına xas olan ricətlərdən burada da bolluca istifadə etmişdir. Ay başına gələn əhvalatları söylədikcə əhvalatların müəyyən yerində şair xəyalı pərvazlanır. Beləliklə, xalq əfsanəsi bir sıra vacib məsələlər haqqında sənətkarın düşüncələri ilə zənginləşir. Ay «acam» deyəndə, Günəş ona belə cavab verir:

*Anam bir ah çəkərək
Dedi: – Bala! Qulaq as.
Analar dərdsiz olmaz
Sən deyirsən acam mən,
Süd gəlməyir döşümdən.
Yalnızam... yoxdur ərim
Qurumuşdur döşlərim...*

Ayın anası haqqında bu sözlərindən təsirlənən şairin öz körpəliyi yadına düşür. O, ana müqəddəsliyi, ana nəvəsiyi, ana məhəbbəti, dünyada ananın yeri və mövqeyi haqqında mülahizələrini oxucuları ilə bölüşdürür:

*Min kitab yazsan da o gül camala,
Yenə də ondakı böyük kamala,
Yol tapa bilməmiş şair qələmi
Mən şahid tuturam bütün aləmi.
Dünya binasını qoyandan bəri,
De, hansı dahinin xəyal şahpəri
Ucala bilmişdir barı bir kərə
Ana qəlbindəki sonsuz göylərə.*

Ricətlər poema boyu davam edir. Şair yer üzünü, insanlar, yaşayış, yaranış, təbiət və s. haqqında fikirlərini söyləyir. Böyük hərfli yazılan İNSAN – yer kürəsini, bütün aləmi bəzəyən bu ecazkar məxluq tərif olunur. Bu dəfə şair mülahizələrini yer üzünə düşən və böyük möcüzələrin şahidi olan Ayın dili ilə vermişdir. Ay ilk dəfə «yaşayışın xoş nəfəsini», «insan səsinə» eşidir, «bu səsdə nə böyük ləzzət varmış» – deyir.

*Bil ki, iliyimə işlədi bu səs,
Yüz min il yaşasam canımdan getməz
Mən onda bildim ki, yaranmaq nədir?
Bəşərsiz kainat bitir viranədir,
Bildim insan kimi böyük bir qüdrət,
Hələ yaratmamış bizim təbiət,
Çatdı qulağıma onun nəfəsi.
Hələ dağ döşündə o çoban səsi,
Bircə gün görməsəm insan oğlunu
İlan vurmuş ikmi rəngim qaralar
Başımın üstünü dumanlar alar.*

Bu sözlər elə bil bu gün yer kürəsini oda, alovla atmaq istəyən, müharibə alovu ilə bütün yaranışı yandırmaq istəyən azgün imperiaçılara qarşı deyilmişdir. «Ayın əfsanəsi» poeması insan, təbiət, gözəllik, bərlili-bəzəkli kainat, al-əlvan yer kürəsi, torpaq, zəhmət ətirli çörək, açıq səma, Gün ana, ay qızın şənliyinə oxunmuş himndən ibarətdir.

Şair poemada öz ricətini cütçü babanın dili ilə verir. Ayla cütçünün mükəlliməsi poemanın ən gözəl yerlərindəndir. Ay

təəccüb edir ki, «bəs nə üçün göydə çörək tapılmır? Anam yerdən daha çox göyləri qızdırır». Bunun səbəbini cütcü baba belə izah edir:

*Çörək bir istiylə, işıqla olmaz
Budur bax, gördüyün bu qara torpaq,
Nə qədər vardırısa çörək olacaq.
Bir də özbaşına yaranmur onlar,
Torpaq üstündə də insan gözü var.
Budur, bax alnımdan tökülən bu tər,
Dünyada ac qalar tər tökməyənlər.*

Müharibə dövrü çıxışlarının birində şair deyirdi: «Qədim Azərbaycan torpağı dünyada yalnız özünün maddi nemətləri ilə tanınmır, o eyni zamanda bütün Şərq aləmində zəngin ictimai fikir və mənəvi inkişaf tarixi ilə məşhurdur. Odlar ölkəsi adlanan Azərbaycan torpağında dünyada ilk dəfə olaraq atəşpərəstlik kimi öz vaxtına görə çox mütərəqqi bir fəlsəfə yaranmışdır. Bu torpaq bütün dünya fəlsəfi tarixinə Zərdüşt kimi cahansümül bir filosof vermişdir ki, bu gün belə dünyanın bir çox ölkəsində Zərdüşt məzhəbinin və fəlsəfəsinin pərəstişkarları vardır. Bizim qədim əfsanələrimiz və ölməz nağıllarımız xalqımızın böyük mənəvi dühasını, onun yüksək əməl və arzularını, həyat və mübarizəsini parlaq şəkildə əks etdirən əsərlərdir».

«Hürmüz və Əhriman» poeması da Böyük Vətən müharibəsi illərində yazılmışdır. Səməd Vurğun müharibənin qızgın çağlarında bu mövzuya təsadüfən müraciət etməmişdi. Əsərdə iki qüvvə arasında gedən mübarizədən bəhs olunur. Səməd Vurğun, ümumiyyətlə, xalqımızın keçmiş tarixini, adət və ənənələrini, etiqadlarını, qədim maddi və mənəvi abidələri diqqətlə öyrənmiş və öz yaradıcılığında yeri gəldikcə bunlardan istifadə etmişdir. Hürmüz və Əhrimən qədim yazılı abidə olan «Avesta»da təsvir olunmuşdur. «Avesta»da şərh edilən dini etiqadların banisi Zərdüşt sayılır. Zərdüşt dininə, etiqadına görə, dünya iki qüvvənin mübarizəsindən ibarətdir. Xeyir və şəh qüvvələrin, Xeyir qüvvələrin Hür-

müz, şəh qüvvələri isə Əhriman təmsil edir. Bunlar arasında aramsız gedən mübarizədə son qələbə Hürmüzündür. «Yaradılarda ikilik var; bir qüvvə ədalətə çalışan kimi, o biri qüvvə də ədaləti pozur. Hürmüzün işığı ilə bərabər, Əhrimənin də qaranlığı var. Yaşayış bu iki qüvvənin mübarizəsindən ibarətdir. Nəticədə Hürmüz qələbə çalacaq, insan əbədi səadətə nail olacaq, həqiqət budur»¹.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, Səməd Vurğun müharibə dövrü yazdığı «Yazla qışın dəyişməsi» poemasında iki qüvvə arasınca gedən mübarizəni təsvir etmişdir. Yaz – gözəllik, həyat, son nəticədə yeni quruluş, xoşbəxt gələcək kimi tərənnüm edilirdisə, burada xeyir qüvvələrin tərcümanı olan Hürmüz, onun etiqadları təsdiq olunur. Zərdüşt ən şirin nemət olan həyatı vəsf edir. Şair onun dilindən çox ibrətamiz aforizmlər söyləyir. Zərdüşt bilik, zəka, müdriklik, zəhmət, azadlıq mücəssəməsidir:

*Gələr Zərdüşt deyər bəzən: – mənim öz ehtişamım var,
Bəşər qəlbi müqəddəsdir, bu qüdsiyyətdə kamım var.
Ölüm iblisə layiqdir, həyatdır ən şirin nemət,
Qaranlıqdan uzaqlaş ki, işıqdır ən böyük zinət,
Çalış qəlbin saf olsun ki, təmizlikdir sənin hüsünün
Bütün ömründə zəhmətsiz, hünərsiz keçməsin bir gün...*

Poemada bir sıra maraqlı surətlər vardır. Dağlar sultanı, Sirdaş əmi, Tale pərisi, Kuskün, Əhriman, Zülmət və başqaları. Şair poemanı yazdığı vaxt faşizm kabusu dünyanı ölümə aparırdı. Bəşəriyyəti əsarətə düşür etmək məramı ilə faşizm qılıncı oynayırdı. Şair poemada buna tez-tez işarə edir. Səməd Vurğun göstərir ki, faşizm ölüm, fəlakət, səfalət, aclıq gətirir. Poemada bunları müdafiə etmək istəyən isə Əhriməndir. Dünya xalqları faşizm əsarətinə qarşı ayağa qalxdığı kimi, Əhrimənin şəh qüvvələrinə qarşı da Hürmüzün başçılıq etdiyi xeyir qüvvələri mübarizə aparır.

¹ Y.V.Çəmənzəminli. Qızlar bulağı. B., Azərnəşr, 1964, səh.36

Poemanın əvvəlində Qaf dağında məbədğah təsvir edilir. Oda sitayiş dövrüdür. Dağlar sultanı gəlir, ibadətlə məşğul olur. Onun ibadətini şair bir qəzəllə aşağıdakı kimi ifadə edir:

*Ölüm məlun bir iblisdir, o varlıqdan kənar olmaz,
Ölümsüz, fitnəsiz, şərsiz – deyirlər bir diyar olmaz.
Onun tufanı qopduqca, uçar evlər və ehramlar
Onun ruzgarı əsdikcə qış ağlar... İlk bahar olmaz.
O əzrayıl yaranmışdır, qılınc qurşar, qiyam eylər
Deyər: Mən hökm sürdükcə bir insan bəxtiyar olmaz...
Böyük Hürmüz! Böyük Hürmüz! Ölümdən intiqam al ki,
Bu iblis qatil olduğca həyat sevdası var olmaz!*

Elə bu ilk sözlərdə ölümə həyat üz-üzə gətirilir. Sonra Sirdaş əmi, Tale pərisi gəlirlər. Onlar da bahardan, məhəbbətdən, ülfətdən, şənlikdən söhbət açırlar. Sirdaş əminin aşağıdakı sözləri də xarakterikdir.

*Yaşasın buğda biçən əllərimiz
Suyu bol, torpağı bol ellərimiz.*

Sirdaş əmi, Dağlar sultanı, Tale pərisi şənlənir, əylənirlər. Künsün isə kənarda onlara qarşı sui-qəsd hazırlayır. Tale pərisi öz mahnılarını bayatı üstündə oxuyur:

*Hər çiçəyin bir adı
Hər könülün muradı,
Qovuşsun diləyinə
Bütün insan övladı!*

*Könüllər sirdaş olsun,
İnsanlar qardaş olsun,
Bir məhəbbət, bir xeyir
Hər məclisdə baş olsun.*

Elə bu zaman uzaqdan «sürətlə», hikmətlə, boyu sərv ağacından uca «tanrı simalı» gözəl bir qoca gəlir. O – Hürmüzdür. Poemanın bu yerində şair yazır:

*Gəlir dağ gövdəli bir pir, onun alnında hikmət var,
Onun qəlbində, ruhunda tükənməz bir məhəbbət var.
Gəlir qartal vüqar ilə... Öpür göylər ayağından
Kimin qanunu düzdürsə, onun hökmündə qüdrət var
O insanlıqla fəxr eylər, gözəldir feli, rəftarı
Günəşdir qəlbi, vicdanı, könül mülkündə ülfət var,
Azadlıqdır onun eşqi, həyatdır ən böyük andı var,
Onun qüdsi kitabında nə istibdad, nə möhnət var.*

Poemanın hər bir səhifəsində vətən, xalq, el, azadlıq, insanlıq, həyat, qəhrəmanlıq, od, ocaq vəsf olunur. «İnsan vətən övladıdır», o bunlarsız yaşaya bilməz. Hürmüzün etiqadları çox uzaq bir keçmişdə yaranmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində bütün bunları öz doğma xalqına çatdırmaq üçün şair belə bir üsuldən istifadə etmişdir.

...Bayram şənliyinin şirin yerində ölüm, aclıq, fəlakət mücəssəməsi olan Əhrimən gəlir. O, həyatın, azadlığın, insanlığın düşmənidir. Hürmüzün, «şər köpəyi» adlandırdığı Əhrimən – «külə döndərməyə gəldim bu gözəl xanimanı» deyir. O, Hürmüzü görən kimi köhnə yaraların üstü açılır; deyir ki, bir zamanlar sən mənim sinəmə yaralar vurmuşdun, elə bildin ki, ölmüşəm, yox, ölməmişəm; qılıncı vurmuşdun, elə bildin tufan qoparım. Sən bilirsən ki, «mən qaranlıq mələyi, bir də şərin tanrısıyam». Hürmüz ona cavab verir:

*Yenə evlər yıxacaqdır o sənənin murdar əlin,
Yenə qanlar tökəcəkdir o şərfəsiz əməlin!
Yenə yurdlar, yuvalar tapdalanıb xar olacaq,
Yenə güllər tökülüb, nazlı çiçəklər solacaq.*

Xeyr, azadlıq mücəssəməsi olan Hürmüz şərə biganə qala bilməzdi, mübarizəsini aparmalı idi. Odur ki, Əhrimənə deyir: «İki allah yaşadığı qurumaz qan dənizi». Doğrudan da, bu zaman iki qüvvə, iki allah arasında mübarizə başlayır. Əhrimən gətirdiyi qan, fəlakət qılıncını «atası matəm, anası hicran olan» Zülmətə verib meydana buraxır və deyir ki, bu köhnə qılıncı götür, özünə zülmətə apar; bütün qan aşıqlarını başına yığ, çünki bizə şöhrət qazandıran əzəldən

qan olmuşdur. Hürmüzün qılıncı isə Dağlar sultanının əlində idi. Poema xeyirlə şərl arasında ölüm-dirim vuruşunun təsviri ilə tamamlanır. Biz bilirik ki, bu vuruşmada xeyir qüvvələr qələbə çalacaq: ona görə ki, şairin də dediyi kimi, Dağlar sultanı xeyirin, günəşin, bəşərin tanrısı olan Hürmüzdən ilham alır. İlham pərisinin şən mahnıları altında Dağlar sultanı döyüşə gedir. Biz əvvəlcədən inanırıq ki, bu döyüş ədalətin, zəkanın, nurun, günəşin, azadlığın – xeyirin qələbəsi ilə qurtaracaqdır...

AXIRINCI SÖZLƏRİM, YAXUD VİDA SÖZÜM

Mən 64 ildir ki, doğma, milli, xalqımızın fəxri olan pedaqoji məbədin divarları arasındayam. Bu barədə mən bir neçə dəfə yazmışam da «45 il institut divarları arasında» («Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1991, 16 oktyabr), «60 il institut divarları arasında» («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 2 dekabr, 2006), nəhayət, «63 il institut divarları arasında» adlı 18 müəllif vərəqi həcmində kitab da çap eləmişəm (2009). İndi həmin yazımda yenə bu məsələdən bəhs etmək fikrindəyəm, ancaq bəzi təkrarlar özünü göstərəcək. Buna görə də mən həmkarlarımdan və oxucularımdan üzr istəyirəm. Mən 1928-ci ilin fevral ayının 22-də Qax rayonunun İlisu kəndində xalq müəllimi ailəsində dünyaya göz açmışam. Atam Əfəndiyev Şərif Müslüm oğlu qədimdən İlisuda yaşamış, 45 il Azərbaycan balalarına böyük rus xalqının dilini öyrətmişdir. Qax rayoununda məktəb müdiri, tədris hissə müdiri, uşaq evinin direktoru kimi vəzifələrdə çalışsa da, əsas işi müəllimlik olmuşdur. Lenin ordeni, Şərəf nişanı ordeni və bir sıra medallarla təltif edilmişdir. İlisu ziyahılar, alimlər kəndidir. Həmin ziyahıların 30-40-cı illərdə yetişməsində Şərif müəllimin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Saysız-hesabsız ziyahılar ilk dərslərini Şərif müəllimdən almışlar. Mən 9-cu sinfi də İlisuda oxumuşam. Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində bizim məktəbə böyük şairimiz Nizaminin adını vermişdilər. 10-cu sinif üçün İlisuda şagirdlərin sayı çatışmadı. Qaxın mərkəzinə gəlməli olduq. O vaxt maarif şöbəsinin qənsərində rayonun bütün kəndlərindən gələn şagirdlər üçün bir otaq ayırmışdılar. Otağın hər iki divarının dibi ilə sıra ilə yorğan-döşək düzülmüşdü. Biz o otaqda yerdə yatırıdık. Internat tipli bir otaq idi. Mən indi xatırlaya bilmirəm ki, biz otaqda (masa, stullar yox idi) necə dolanırdıq. Mənə görə bizə yemək vermirdilər, hər kəs bir həftə üçün özünə yemək

gətirib onunla dolanırdı. Biz İlisudan bir neçə nəfər idik. Həftənin beşinci günü dərsdən çıxıb İlisuya yollanırdıq. O biri həftənin birinci günü gəlib dərsə çatırdıq. İndi yadıma düşür ki, mənim çörək torbam var idi. Bir neçə təndir çörəyi bir həftə mənə bəs eləyirdi. Biz necə, harada dərslərə necə hazırlaşırıdık, necə istirahət eləyirdik, indi xatırlaya bilmirəm. Qaxın mərkəzində nümunəvi orta məktəbdə oxuyurdıq. Onuncular iki sinif idi. Bu iki sinifdən təxminən 3-4 nəfər medala namizəd idi. Mən də onların arasında idim. Təxminən dərslərin qurtarmasına yaxın bir hadisə baş verdi. Mən onu danışmayıb keçə bilmərəm. Bakıdan bizim məktəbə Moskvadan göndərilən nümayəndələr gəlmişdi. Onlar Moskvanın ali məktəblərinə istedadlı gəncləri cəlb etmək istəyirdilər. Onlar məktəbimizdə olan medala namizədləri çağıraraq söhbət aparırdılar. Mənə də müraciətlə dedilər ki, Moskva Dövlət Universitetinə imtahansız qəbul edəcəyik, hətta paltarları da gətirmişik. Mənlə ətraflı söhbət elədilər və dedilər ki, sənə bir neçə gün vaxt veririk, fikirləşib arzunuzu bizə çatdırın. Mənim həmkarlarım və oxucularım! Mən çox fikirləşdim. Bilirsinizmi, müharibədən yarı ac, yarı tox, bir qarnı ac, bir qarnı tox insan, ömründə evdən aralanmayan, arıq-sısqı uşaq, dilbilməzlik məni günlərlə düşündürməyə vadar elədi. Nəhayət, bu təklifdən imtina etməli oldum. Moskvalı nümayəndələr məktəbimizdən necə deyərlər, əliboş getdilər. Kamal attestatı imtahanları başladı, bütün imtahanları uğurla başa vurdum. Hamısından «əla» aldım. Mənim sənədlərimi Bakıya göndərdilər. Məktəbdə medala namizəd bircə mən idim. Beləliklə, Qax rayonunda ilk medal mənə qismət oldu. Təsəvvür edirsinizmi, Sovetlər məkanında bütün şəhərlərdə ən məşhur və böyük ali təhsil ocaqlarının qapıları üzümə açıq idi. İmtahansız daxil olmağa ixtiyarım çatırdı. Bütün bunlara baxmayaraq mən Pedaqoji İnstitutu seçdim, oraya imtahansız qəbul olundum. Yoldaşlarım dörd il məni qınadılar. Bakıda Dövlət Universiteti, Tibb İnstitutu, Sənaye İnstitutu və sairə var idi. Nə

üçün mən gedib o zaman (yalnız o zaman) hamıdan aşağı sayılan Pedaqoji İnstitutu girmişdim. İnstitutu qurtarandan sonra iki hadisə məni çox düşündürürdü və mən də çox təəssüflənirdim. O zaman təəssüflənmişdim, indi qətiyyənlə təəssüflənmirəm. Çünki mən Bakıda yaşayıb Ulu Öndərimiz demişkən (yekəxanəlik olmasın) varlığım qədər sevdiyim Azərbaycan xalqı üçün çox işlər görmüşəm, heç kəsin görmədiyi və görə də bilmədiyi hədiyyələr bəxş etmişəm. Onların bəzilərini xatırlatmaq istəyirəm. Bu hədiyyələr əsasən Azərbaycan elminə və Azərbaycan təhsilinə aiddir.

Birinci hədiyyəm. 1950-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdim. Elə o ili böyük alim və böyük insan olan professor Mikayıl Rəfilini məni özünə aspirant götürdü. «Koroğlu» Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanıdır» adlı namizədlik dissertasiyası yazmaq kimi çox məsul bir işə məni cəlb elədi. «Koroğlu» dünya şöhrətli bir eposdur. Onun haqqında elə bir elmi əsər yazılmamışdır. Mənim əsərim ilk elmi-tədqiqat işi olmalı idi. «Koroğlu»nun türk dünyasında – Orta Asiyada, Zaqafqaziyada, Kiçik Asiyada variantları olduğu haqqında danışılırdı. Mən öz tədqiqatımda sübuta yetirdim ki, «Koroğlu» Azərbaycan torpağından pardaxlanıb. Azərbaycanda XVI-XVII əsrlərdə alovlanan kəndli hərəkatının xalqımızın şifahi dilində formalaşan bədii sənət nümunəsidir. Mən bu fikrimi tarixi, ictimai, bədii və ədəbi faktlarla təsdiq etmişəm. Mən dissertasiyımı 1953-cü ildə tamamlamışdım. Məncə, bu dissertasiya bütün türk dünyasında dastan haqqında ilk elmi-tədqiqat əsəridir. Sonralar bütün türk dünyasında aparılan tədqiqatlar mənim gəldiyim nəticələri bir daha təsdiqlədi. Mənim dissertasiyam indi də öz tərəvətini saxlamaqdadır.

İkinci hədiyyəm. 1953-cü ilin iyun ayında tamamlayıb kafedraya təqdim etdiyim dissertasiyımı 1955-ci ilin may ayının 23-də çətinliklə müdafiə eləyə bildim. O zamana kimi fakültədə şifahi xalq ədəbiyyatı kursunu dosent İmran Baba-

yev aparırdı. Mənə də şifahi xalq ədəbiyyatını İmran Babayev deyib. İmran müəllim qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssisi idi. Dil və ədəbiyyat fakültəsinin birinci kursunda iki birləşmə var idi. Kafedra iclasında müdir, professor Mikayıl Rəfili dedi ki, Paşa dissertasiyasını müdafiə eləyib, gəlin birləşmənin birini ona verək. Sonra biz hər iki müəllimin dərsinə qulaq asaq. Elə dərhal İmran müəllim əlavə elədi ki, birləşmənin hər ikisində Paşa müəllim mühazirə oxusun, onsuz da mənim dərslərim kifayət qədərdir. Beləliklə, kafedranın qərarı ilə fakültənin birinci kursunda olan hər iki birləşmədə mən mühazirə oxumalı oldum. Mühazirə saatlarının miqdarı 42 saat idi. İndi mən çox böyük çətinliklərlə rastlaşmışdım, necə deyərlər, quru yerdə qalmışdım. Əvvələn, mənə qədər fakültənin tarixində şifahi xalq ədəbiyyatı mütəxəssisi dərslər deməmişdi. Dərslər də İmran müəllim kimi ədəbiyyatımızın başqa dövrlərinin mütəxəssisi idilər. Məsələn, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və s. Təsəvvür edin, o zaman xalq ədəbiyyatımız haqqında nə dərslər, nə vəsait, nə də monoqrafiya var idi. 1920-ci illərdə jurnal və qəzetlərdə folklorun bir sıra nümunələri də əməlli-başlı çap olunmamışdı, çap olunan nümunələr ərəb əlifbasında idi. 1930-cu illərdə çap olunan nümunələrin müəllifləri repressiyaya uğradığı üçün, onların əsərləri qadağan edilmiş, məhv edilmişdi. İndi mən nədən və haradan başlamalı idim. Çox fikirləşdim. Aspirant dövründən bildirdim ki, məşhur rus folklorşünası Y.Sokolovun «Russkiy folklor» adlı kitabı var idi. Rusiyada hələ çoxlu miqdarda dərslərlərin yazılmasından əvvəl bu kitabdən dərslər kimi istifadə edirdilər. M.F.Axundov adına Ümumi kitabxanaya getdim. Bu kitabxana o zaman Elmlər Akademiyasının indiki prezidiumun binasında idi. Kitabı aldım və fikirləşməyə başladım. Onun quruluşuna baxdım, janrlar sisteminin düzülüşünü, folklorşünaslığın dünya miqyasında inkişaf tarixini nəzərdən keçirdim. Oturub Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı üzrə 42 saat miqdarında əhatə edən

möhkəm təqvim planları hazırladım. Həftənin bütün günlərini kitabxanada oturub mövcud olan materialları töküb mühazirə mətnləri hazırlamağa başladım. Bəzən hətta əlyazmaları fonduna da gedirdim. Mühazirə mətnini hazırlayıb gəlib auditoriyada tələbələrimə yazdırırdım. Beləliklə, bir neçə ayın müddətində məndə kursun bütün mühazirələri hazır oldu. Bunu başqa cür desək, mən institutumuzun tarixində Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığından ilk dəfə kurs yaratmış oldum. Bu mənim ilk qələbəm idi. İndi proqramın hazırlanmasına keçmək olardı. Onu da hazırladım, çap üçün yararlı vəziyyətə saldı. Bir gün kafedra müdiri professor M.Rəfili dedi ki, mən institutun elmi hissəsi ilə razılaşmışam. Kafedramız ali məktəb tələbələri üçün dərslər üzərində işləyəcək, bunu elmi iş kimi yerinə yetirəcəyik. Qədim Azərbaycan ədəbiyyatını özü götürdü, XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyatını İmran Babayevə verdi. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərini Sədi Əfəndiyevə tapşırırdı. Kamal Qəhrəmanova və Mirdavud Seyidova da Sovet dövrünü verdi. Mən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından, İsmayıl Şıxlı da xarici ölkələr ədəbiyyatından vəsait hazırlamalı idik. İlin axırında elmi işlərin yekun iclasında professor M.Rəfili yalnız İsmayıl Şıxlının və bir də mənim vəsaitlərimi bəyəndi, qalanlarını kəskin tənqid atəşinə tutdu. Beləliklə, ölkəmizin tarixində şifahi xalq ədəbiyyatından ilk dərsləyin təməli qoyuldu.

Üçüncü hədiyyəm. İndi qalırdı dərslər. Mənə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından nə proqram, nə dərslər vəsaiti, nə də dərslər hazırlanmamışdı. Əlimdə olan mətnləri hər il təkmilləşdirirdim. Həmin mətnləri toplayıb vəsait hazırladım. Həmin vəsait 12 müəllif vərəqi həcmində «Maarif» nəşriyyatının tematik planına da salınmışdı. Elə bu zaman məni dil və ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinə dekan seçdilər. 1250 tələbəsi olan bu fakültədəki adminstrativ işlər mənim səhhətimə çox pis təsir elədi. Mən çox ağır xəstələndim, xəstəxanaya düşdüm. Kitabın dalınca gedə bilmədim. Onu «Maarif» nəşriyyatının tematik planından çıxardılar.

Mən sonra da dərslük üzərində işimi davam etdirdim. İkinci dəfə 15 müəllif vərəqi həcmində 1969-cu ilin tematik planına daxil edildi. Beləliklə, 1970-ci ildə Respublikamızın tarixində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından ali məktəb tələbələri üçün ilk dərslük işıq üzü gördü. Bu kitab Respublikamızda folklorun tədrisinə mənim ən qiymətli hədiyyələrimdən biri idi. Mən dərslüyün üzərində işi davam etdirdim. Onu daha da təkmilləşdirərək daha iki dəfə (1981, 1992) çap elətdirdim.

Kitabın redaktoru görkəmli folklorşünas alim M.H.Təhməsinib idi. O, kitabın müqəddiməsinə yazmışdı: «Xalq ədəbiyyatımız haqqında nə dərslük, nə də samballı bir dərs vəsaiti yaranmamışdı. Bir neçə ilin, gərgin əməyin nəticəsi olan bu vəsait bu sahədəki ilk təşəbbüsün məhsulu, ilk qələm təcrübəsidir». Mən Azərbaycanın tarixində ilk dəfə yazılmış bu dərslük üzərində işimi davam etdirdim, onu təkmilləşdirərək daha iki dəfə çap elətdirdim (1981-1992). Təsəvvür edin, 40 ildən artıqdır ki, Azərbaycan balaları doğma xalqının mənəvi sərvətini bu dərslikdən öyrənirlər. Hazırda dərslüyün nadir nüsxələri belə tapılmır. Onun latın qrafikası ilə yenidən nəşri üçün isə vəsaitim yoxdur.

Dördüncü hədiyyəm. Mənim Azərbaycan elminə ən böyük və ən qiymətli hədiyyəm doğma, milli folklorumuzun inkişaf tarixinin yazılması olmuşdur. Folklorşünaslıq böyük və beynəlxalq bir elmdir. Dünya xalqlarının şifahi sənətinin yaranmasında ümumi qanunauyğunluqlar var. Dünya xalqları öz inkişafında oxşar həyat tərzini keçirdikləri kimi onların şifahi sənətinin doğub inkişaf etməsində də ümumi, oxşar qanunauyğunluqlar var. Bu qanunauyğunluqlar folklorun tarixi haqqında yaradılmış elmdə də özünü göstərməkdədir. Folklorşünaslığın mənbəyi, doğuşu Avropadan başlayır. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Rusiyada və Avropada folklorşünaslıq elmi dünya şöhrətli alimlər yetişdirdi. Onlar folklorşünaslığın doğuşu və inkişafı haqqında külli miqdarda əsərlər dünyaya gətirdilər. Dünya xalqlarının

eyni zamanda özlərinə məxsus xüsusi folklor nümunələri olmuşdur. Bu nümunələr onların yaşadığı ərazidə meydana gəlmişdir. Buna görə də onların eyni zamanda milli folklorunun özlərinə məxsus tarixi də olmuşdur. Bu cəhət eyni zamanda Azərbaycan xalqına da məxsusdur. Milli folklorumuzun milli də tarixi olmuşdur. Mən folklordan hazırladığım ilk dərslikdə həm də ilk dəfə folklorumuzun başqa janrları ilə bərabər Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi haqqında ilk очерк də yazmalı idim. Bunun üçün çox fikirləşdim, çox götür-qoy elədim, necə deyərlər, yaxşı bir очерк yazdım. Xüsusilə məni 1930-cu illərin folklor və folklorşünaslığı sarsıtdı. O zaman türk dünyasının məşhur folklorşünasları bir nəfər kimi repressiyanın qurbanı oldular. Məhz bu hadisə məndə Azərbaycanda folklor haqqında elmi mükəmməl tarixini yazmaq istəyi əmələ gətirdi. İndiyə qədər bu tarixə heç kəs toxunmamışdı. Mən deyərdim, heç kim cəsəret eləməirdi. Ona görə ki, iki əsrin tarixini yazıb başa çatdırmaq doğrudan da qəhrəmanlıq idi. Azərbaycan xalqının folklor haqqında çox zəngin, ziddiyyətli və maraqlı bir tarixi vardır. Bunu yazmaq kimi çox məsul bir işi öhdəmə götürməli oldum. Çox fikirləşdim, nədən və haradan başlamalı. Rus xalqının folklorşünaslığını M.Azadovski kimi dünya şöhrətli bir alim yazmışdır. Türk dünyasının folklor elmi öz tarixini gözləyirdi. Folklor çox qədim sənətdir, xalqın özü qədər qədimdir. Folklorşünaslıq isə elə dünya miqyasında, necə deyərlər, cavan bir elmdir. Bu elmin tarixini XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərinə aid edirlər. Bəs bu qədim sənətə əvvəllər heç maraq göstərən olmamışdırmı? Onu da deyim ki, mənsub olduğu hər bir xalqın mənəvi sərvətinə həmişə qabaq yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri maraq göstərmişlər. Dünya xalqlarının sənət yaratmaq sahəsində milyon illər sabitləşən ənənələri olmuşdur. Sənətin bir sıra nümunələrini yenidən yaratmağa başlayan yazılı ədəbiyyat nümayəndələri xalqın əldə etdiyi ənənələrə, təcrübəyə müraciət

edir, mənsub olduğu xalqın bu sahədəki yaradıcılığından bəhrələnirdilər.

Qayıdaq öz ədəbiyyatımıza. Xalq yaradıcılığından istifadənin klassik nümunəsini Nizami Gəncəvi göstərmişdir. Nizamidən sonra böyük sənətkarımız hər kəs özünəməxsus bir yolla folklora müraciət etmişlər. Bu sənətkarların yaradıcılığı hərəsinin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu sahədə aparılan müşahidələr göstərir ki, xalq ədəbiyyatına özünəməxsus müraciət eyni zamanda bu sənətə elmi müraciət, elmi münasibətdir. Beləliklə, mən belə bir nəticəyə gəlirəm ki, sənətkar və folklor ümumi folklorşünaslıq elminin başlanğıcıdır. Ona görə də bu problemi lazımi səviyyədə işləyib mən folklorşünaslıq elmimizin mənbəyinə qoymuşam.

Bundan sonra mən bu problem ətrafında tədqiqatımı genişləndirdim. Nizami, Füzuli, Ş.İ.Xətai, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, M.Müşfiq, M.Rahim, B.Vahabzadə, H.Arif yaradıcılığının folklorla bağlılığı haqqında elmi-nəzəri məqalələrlə çıxış elədim. Dövrümüzün iki titanik sənətkarı haqqında isə monoqrafiyalar çap elətdirdim: «C.Cabbarlı və xalq yaradıcılığı» (1985), «S.Vurğun və xalq yaradıcılığı» (1992). Mən çalışmışam ki, Azərbaycan folklorşünaslığını müəyyən mərhələlər üzrə tədqiq edim. Folklorşünaslıq elmimizin inkişafında ikinci mərhələ xalq ədəbiyyatı əsərlərinin yazıya alınmasıdır. Bu isə orta əsrlərdə baş vermişdir. Ədəbiyyat həvəskarları, xanəndələr, tarixçilər, təzkirəçilər xoşlarına gələn yazılı ədəbiyyat nümunələrini yazıya alırdılar. Bu yazılı ədəbiyyat nümunələri sırasına az da olsa xalq ədəbiyyatımızın lirik janrlarını da daxil edirdilər. Mahnılar, bayatılar, aşiq şeirləri, dastan qoşmaları və s. bu nümunələr əsasən qədim cümlələrdə saxlanmışdır. Bu nümunələrin folklorumuzun öyrənilməsində elmi və təcrübi əhəmiyyəti olmuşdur. Belə nümunələrin tədqiqi folklorşünaslığımızın tarixində müəyyən mərhələni təşkil edir.

Bundan sonrakı mərhələ folklor nümunələrinin məqsədyönlü toplanması və nəşridir. Bu da Azərbaycan şəraitində XIX əsrdə baş vermişdir. Özü də ilk nümunələr rus dilində çap olunmuşdur. Rus mətbuatında külli miqdarda folklor janrları çap olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında bu işə milli ziyalılarımız qoşulmuş, onlar titanik işlər görmüşlər. Mən folklorşünaslığımızın tarixində ilk dəfə olaraq rus mətbuatını araşdırmış, Azərbaycan folkloruna və etnoqrafiyasına aid külli miqdarda materialları üzə çıxarmışam. 1930-cu illərdə Azərbaycanın görkəmli alimləri folklorumuzun toplanması, nəşri və tədqiqində böyük işlər gördülər. Hənəfi Zeynalli, Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Əmin Abid, Cabbar Əfəndizadə, Əli Nazim, Hümmət Əlizadə kimi folklor fədailəri bir nəfər kimi repressiyanın qurbanı oldular. Onların folklorşünaslıq fəaliyyətini tarixdə ilk dəfə mən araşdırıb, səliqəyə salıb folklorşünaslığın böyük bir hadisəsi kimi qələmə almışam. Beləliklə, iki əsrlik folklorşünaslığımızın tarixini tamamlayıb doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə eləmişəm. 350 səhifəlik əsərimin hər səhifəsindən azərbaycanlı balası boylanır. Mən öz tarixi əsərimlə fəxr edirəm, o, mənim milli qürurumdur. Azərbaycan folklorşünaslıq elminə ən qiymətli hədiyyəmdir. Müdafiə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasında olmuşdur. Dissertasiyanın müzakirəsinin qızgın vaxtında görkəmli Azərbaycan alimi professor Abbas Zamanov çıxış üçün söz istədi. Mən çox ehtiyat elədim, dedim ki, indi Abbas müəllim mənə çoxlu iradlar tutacaq. Professor Abbas Zamanovun çıxışından: «Paşa Əfəndiyev ədəbiyyat tariximizin indiyə qədər əkilməmiş, becərilməmiş xam torpağın bir hissəsini əkmiş və becərmişdir. Doğrudan da Azərbaycan folklorşünaslığının tarixini sistemli şəkildə öyrənmiş, bütün bu sahədə yazılmış məqalələrə, elmi əsərlərə yekun vurmuş, onların nəticəsində folklorşünaslığın tarixinə aid belə bir əsər yazıb meydana çıxarmışdır». Daha sonra dedi: «Gördüm ki, Paşa Əfəndiyev indi mətbuat tarixini

ələk-fələk edib, onun döymədiyi pəncərə, girmədiyi qapı qal-mayıb».

Bunlara baxmayaraq Orta Asiyada türkmən alimi B.Qar-riyev mənim dissertasiyamı oxuyub böyük narahatlıq hissi keçirib, hətta qəzəblənib də. Əsassız, sübutsuz, dəlilsiz bir məktubla Moskvaya Ali Attestasiya şurasına müraciət edib. O zaman Moskvada Rus Dili İnstitutunda Lenin mükafatı laureatı, akademik Fedot Petroviç Tilinin sədrliyi ilə ekspert soveti təşkil edilmişdi. Bu sovetin tələbkərliyindən tez-tez danışdılar. Ali Attestasiya komissiyası məni o sovetə çağır-dı. Mən sovetin iclasında B.Qarriyevin qərəzli iradlarının hamısını təkzib elədim. Akademik F.P.Filin əlini mənim çi-yinə qoyub dedi ki, Əfəndiyev sizin danışdıqlarınız hamısı düzdür, siz bizi inandırdınız, çox sağ olun. Başqa bir alimi-miz, M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru, məşhur türkoloq alim Xalıq Hüseyn oğlu Koroğlu Ali Attestasiya komissiya-sına göndərdiyi rəydə yazırdı: «P.Ş.Əfəndiyevin əsəri, şübhə-siz, folklor haqqında Azərbaycan elminə yeni bir hədiyyədir. Müəllifin nəzəri müddəaları əsaslandırıcıdır və elmə gətirilən zəngin materiallar ilk dəfə təhlildən keçirilir. Monoqrafiya Azərbaycan folklorşünaslığının gələcək inkişafı üçün təcrübi əhəmiyyət kəsb edir». Doktorluq dissertasiyamı isə bütün-lükdə çap eləmişəm. «Azərbaycan folklorşünaslığının ta-rixi», ADPU-nun nəşri, Bakı, 2006. Bundan başqa folklor-şünaslıq elmimizə hədiyyələrim çoxdur və böyükdür. 30 dərslük, dərş vəsaiti və monoqrafiya çap etdirmişəm. 200 elmi-metodiki məqalənin müəllifiyəm.

Beşinci hədiyyəm. 40 ildən artıqdır ki, hər istirahət günləri axşam saat 8-in yarısında radio dalğalarında «Bulaq» veri-lişi səslənir. Həmin verilişi görkəmli jurnalist və yazıçı Cəmil Əlibəyovla birlikdə mən açmışam. 1970-ci ilin noyabr ayın-dan 1971-ci ilin iyun ayının axırlarına qədər bu verilişi mən təkbaşına aparmışam. «Bulaq»ın dinləyicilərini Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrları ilə tanış eləmişəm.

Yazıçı Mövlud Süleymanlının «Bulaq»ın açılmasından heç xəbəri olmayıb, indi ədalətsizcəsinə öz adına çıxır. Çox qəri-bədir. «Bulaq» da mənim Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyya-tına hədiyyələrimdən biridir.

Altıncı hədiyyəm. Azərbaycan aşiq sənətinin görkəmli nü-mayəndəsi, böyük sənətkar Molla Cümənin yaradıcılığı məni lap uşaq yaşlarından maraqlandırır. 1930-cu illərdə H.Əlizadə onun bir neçə şeirini çap eləmişdi. Ancaq Molla Cümənin zəngin ədəbi irsi xalqımızın hafizəsində və bir də vaxtilə yazıya köçürülmüş əlyazmalarında yaşayırdı. Mən aşığın fəaliyyət göstərdiyi Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən ra-yonlarını dolaşmış, iki il fərdi ekspedisiyada olmuş, aşığın şeirlərindən ibarət 11 bloknot yazıya almışam, onlar arxi-vimdə saxlanmaqdadır. Həm də bu kəndlərdən Molla Cü-mənin 4 əlyazmasını əldə etmişəm. Dördü də müxtəlif şəxslər tərəfindən ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. O qədər də savadlı yazılmamışdır. Ömrümün 35 ilini sərf edib Molla Cümənin şeirlərini çapa hazırlamışam. Beləliklə, aşığın şeirlərindən ibarət 4 kitab nəşr etdirmişəm. Son kitabı prezident aparatı 25 min nüsxə çap eləyib Azərbaycanın bütün kitabxanala-rına pulsuz paylamışdır. İndiyə qədər bizim heç bir aşığımı-zın şeirləri belə elmi, mükəmməl şəkildə tərtib olunmamış-dır. Bu kitab yalnız böyük sənətkar Molla Cümənin deyil, Azərbaycan aşiq sənətinə dəyərli bir hədiyyədir.

64 il ömrüm, günüm, işim, gücüm keçdiyi bu qocaman, doğma milli flaqmanda mən müxtəlif vəzifələr də aparmı-şam. Dil və ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsində (1962-1966), filologiya fakültəsinin əyani şöbəsində (1981-1983) dekan işləmişəm. 15 il institutda təşkil olunmuş ixtisaslaşdı-rılmış müdafiə şurasında sədr müavini, 16 il institutumuzun yaşadı olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının mü-diri olmuşam. Mən yalnız fakültənin deyil, bütün institutun ictimai işlərində canla-başla iştirak etmişəm. Afad Qurbanov 15 il filologiya fakültəsinin dekanı olub. 15 il institut fa-kültələri arasında sosializm yarışının qalibi olub. Mən 12 il

filologiya fakültəsi şurasının elmi katibi olmuşam, fakültə tələbə elmi cəmiyyətinin sədri işləmişəm. 10 il Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında partiya qrup rəhbəri vəzifəsini yerinə yetirmişəm. SSRİ Ali Sovetinə və Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə seçkilər üçün institutda təşkil olunan təşviqat məntəqəsinin müdiri işləmişəm.

İnstituta gedirəm, üçüncü mərtəbəyə qalxıram. Koridoru qürurla, fəxrlə gəzirəm. Elə bu zamankı düşüncələrimi və duyğularımı oxucularla bölüşdürmək istəyirəm. Hamıdan əvvəl müəllimlərimi xatırlayıram. Birinci kurs yadıma düşür. Bizi üç qrupa bölmüşdülər. Təxminən 60-65 nəfər idik. Əvvəlcə bizi bir otağa doldurdular. Otaq yadıma düşür. Hazır ki 345-ci otağın qənşərində yerləşirdi. Anfiteatr tipli bir otaq idi. İlk dərsimizi gözləyirdik. Bir müəllim gəldi, mühazirə oxudu, bizi sehlədi. Sonra öyrəndik ki, o, Əli Sultanlıdır. Digər müəllimləri də xatırlayıram. Mən ta tələbəlikdən indiyəqədər onların qarşısında baş əymişəm. Mühəribənin ağır illərindən yarı ac, yarı tox çıxan bizlər üçün Ulu Tanrı o müəllimləri ərməğan kimi göndərmişdi. Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan Hacıyev, İmran Babayev, İsmayıl Şıxlı, Əminə Əsgərova, Kamal Qəhrəmanov, Ədilə İsmayılova, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Zeynal Tağızadə, İsmayıl Əfəndiyev, Böyükxanım Rəhimova, Gövhər Quliyeva, Cavad Bağirov, İqrar Əliyev, Cəfər İbrahimov, Yunis Ələsgərov, Həmid Əfəndiyev, Ənvər Əhmədov, Ağamməd Abdullayev, Saleh Məmmədzadə, Nurəddin Hacıyev, Səlimə Əfəndiyeva, Əhməd Kərədi Zəküzadə, Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdizadə, Zülfüqar Cahangirov və başqaları. Koridorda birdən boyunduruq yoldaşlarım, ömrü boyu tikə bölüşdürdüyümüz həmkarlarım yadıma düşdü. Onların da xatirəsi indi mənim üçün əzizdir. Afad Qurbanov, Şıxəli Qurbanov, Alməmməd Alməmmədov, Mürsəl Həkimov, Həsən Balıyev, Nabat Abdullayeva, Məmməd Məmmədov, Xeyrulla Məmmədov, Aydın Hacıyev, Xəlil Fətəliyev, Mehdiqulu Salahov, Abbas Hacıyev, Musa Həsənov. Allah onlara rəhmət eləsin, onlar

da hərəsinə görə doğma institut üçün çox işlər görmüşlər. Ulu Tanrının qisməti belədir. Onun qisməti bizim üçün qanundur.

Yeddinci hədiyyəm. Magistraturada dərsim olur. Bir gün dərs arası tənəffüsdə koridora çıxdım. Müəllimlər, tələbələr hamısı dərsdə idi, böyük koridor bomboş idi. Ortada tənha dayanmışdım. İnstitutda keçirdiyim günlər kino lenti kimi gözümün qabağında dolanırdı. Nədənsə bu dəfə 64 il işlədiyim müddətə mənim rektorlarım gözümün önündə dayandılar. Bir-bir yadıma saldım. Əziz oxucum, bilirsinizmi, mən bu doğma məbəddə 14 rektorla işləmişəm. Onların aşağıda adlarını çəkirəm. Əhməd Seyidov, Cəfər Xəndan Hacıyev, Mehdi Mehdizadə, Həmid Qədirov, Cəbrayıl Ələsgərov, Mehdixan Vəkilov, Mehdi Əliyev, Şövqi Ağayev, Haşım Ağayev, Afad Qurbanov, Sərvər Aslanov, Nizami Xudiyev, Bəhlul Ağayev, Yusif Məmmədov. Ulu Tanrı şahiddir ki, onların bütün tapşırıqlarını layiqincə yerinə yetirmişəm və həmişə də təşəkkürlərini qazanmışam. Rektorların əksəriyyəti məni kabinetinə çağırır vəzifə təklif ediblər.

Mən instituta daxil olanda direktor (onda belə deyirdilər) Əhməd Seyidov idi. Mən medal aldığım üçün birbaşa instituta dərslər başlayanda gəlmişdim. Bakıda ilk dəfə idim. Axtarır institutu sonra da dil və ədəbiyyat fakültəsini tapdım. Dekan məşhur dilçi alim institutumuzun ilk aspirantlarından biri olan İsmayıl Əfəndiyev idi. O, məni təbrik elədi və dedi ki, səni direktor çağırır. Direktorun kabineti birinci mərtəbə idi. O zaman koridorun başında yeməxana, sonra da çörək köşkü yerləşirdi. Ondan sonra partkomun otağı, tədris hissəsi, prorektor otağı ondan sonra isə direktorun kabineti yerləşirdi. Kabineti tapdım, qəbul otağına daxil oldum, orada çərçivəyə salınmış şüşə arxasında bir neçə böyük portret var idi. Birisinin altında yazılmışdı: Seyidov Əhməd Yusif oğlu, ölkənin müdafiə fonduna 200 min manat vəsait keçirmişdir. Əhməd müəllim məni qəbul elədi, sakit və mülayimcəsinə mənə suallar verdi. Haradan gəldiyimi,

necə oxuduğumu, atamı-anamı xəbər aldı. Sonra əsl mətləbə keçdi. Dedi ki, bu il institutumuzda yeni – ingilis dili fakültəsi açmışıq, onun böyük gələcəyi olacaq, oğlum Fikrəti də oraya qoymuşam. Sən medal almısan, indi sənin əmrini dəyişdirib o fakültəyə salacağam. Əhməd müəllim danışdıqca mən başı aşağı dayanmışdım, dinmirdim. Birdən Əhməd müəllim dedi ki, əgər razı deyilsənsə, gedə bilərsən, mən kabinetdən çıxdım.

İkinci dəfə Əhməd müəllimlə mart ayında görüşdüm. O zaman biz tələbələr çox çətinlik çəkirdik. Hökumət talonla gündə bizə yarım kilo qara çörək verirdi. Ona görə tələbələr vaxt-vaxt rayona qaçır, çörək, un, qovut gətirib bir neçə gün dolanırdılar. Mən də uzaq da olsa, rayona getmək istədim. Dekan İsmayıl müəllim icazə vermədi. Ona görə əlimdə ərizə ilə Əhməd müəllimin yanına gəlmişdim. Məni tanıdı, hal-əhvalımı xəbər aldı, ərizəmin üstünü yazdı. Birdən soruşdu ki, qışda imtahanlardan hansı qiymətləri almısan. Dedim ki, üç əla, bir də yaxşı. Əhməd müəllim əlavə elədi ki, yay sessiyasına yaxşı hazırlaş, əgər bütün fənlərdən beş alsan, gəl mənim yanıma, o biri «yaxşı»-nı da düzəldib səni adlı təqaüdə salacağam. O zaman dil və ədəbiyyat fakültəsində erməni şöbəsi də var idi. Dekan İsmayıl Əfəndiyevin müavini erməni idi. Familiası Zorabyan idi, bizə rus dili dərslərini o deyirdi, xırıltılı səsi var idi, ağzından papiros düşmürdü. Mən həmişə rus dili dərslərinə cavab vermişəm. Yayda 7 imtahanımız var idi. 6 imtahandan «əla» qiymət aldım. Yeddincisi rus dili idi. Zorabyan 6 imtahandan sonra mənə bir «yaxşı» yazdı. Bu mənim institutda axırıncı yaxşım oldu. Sınıf nümayəndəmiz Sara Əsədova idi. Əmircanlı qız idi. Böyük Vətən müharibəsindən qalib qayıtmışdı. Dedi, Paşa, sən əlaçısan, onun ixtiyarı yoxdur ki, səni əlaçılıqdan salsın. Mən gedib onunla danışaram, sən qrupumuzda rus dilini hamıdan yaxşı bilirsən, onu başa salacağam. Mən icazə vermədim. Zorabyan dərslər zamanı məni bir neçə dəfə tərifləmişdi, mənə

«faşa» deyirdi. İndi sadəcə ziyankarlıq eləmişdi. Yaxşı aldığıma görə də Əhməd müəllimin qəbuluna getmədim.

Sonrakı rektorum Cəfər Xəndan Hacıyev idi. Cəfər müəllim dil və ədəbiyyat fakültəsinə dövlət imtahan komissiyasının sədri dəvət olunmuşdu. O, məndən dörd imtahan götürüb 4 əla yazıb. Mənə institutun böyük zalında şəxsən fərqlənmə diplomu təqdim edib. İmtahan qurtaran kimi Cəfər müəllimi institutumuzda rektor göndərdilər. Professor Cəfər Xəndan Hacıyev eyni zamanda mənim sevimli müəllimim olub. Rektor kimi əlaçı tələbələri kabinetinə dəvət etmişdi, bizə tapşırırdı ki, institutumuzda aspiranturaya qəbul üçün yer ayırıblar, hər kəs öz dekanının yanına gedib ərizə ilə müraciət etsinlər. Üzünü mənim tərəfimə çevirib dedi: «Bu günlərdə əmr verib professor Ə.Dəmirçizadəni dil və ədəbiyyat fakültəsinə dekan təyin eləmişəm. Zəhmət çəkib ona aspiranturaya girmək üçün ərizə ilə müraciət edin». Aspirantların imtahanları qurtaranda Cəfər müəllim artıq Bakı Dövlət Universitetinin rektoru idi. Qəbul imtahanından sonra bizi yeni rektorumuz Mehdi Mehdizadə qəbul elədi. Çox məzmunlu, səmimi söhbət oldu. Mənim yadımda o qalır ki, Mehdi müəllim elmin yollarının çox çətin və şərəfli olduğunu xatırlatdı. Bizə uğurlar arzuladı. Mehdi müəllim mənim sevimli müəllimim olub. Üçüncü kursda pedaqogikadan mühazirələr oxuyub, imtahanda mənə əla qiymət yazıb. Sonra da məndən dövlət imtahanı götürüb, yenə əla qiymət yazıb. Sonra Mehdi müəllim maarif naziri oldu. Mən ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından dərslər vəsaiti hazırlamışdım. Ali Təhsil nazirliyinin nəşriyyat şöbəsi məni aldatmışdı. Onda mən nazirliyə Mehdi müəllimin qəbuluna getdim. Onun tapşırığı ilə kitab tezliklə işıq üzü gördü.

1950-ci illərin sonunda rektorumuz Mehdixan Vəkilov idi. Mən 1953-cü ildən mühazirələr oxuyurdum. Kafedramızın müdiri professor M.Rəfili neçə dəfə qəbul imtahanı aparmaq üçün kafedradan verilən təqdimata mənim də adıma da-

xil edirdi. Hər dəfə prorektor Həmid Qədirov mənim adıma qaralayır (səbəbini şərh etmək istəmirəm, vaxtilə yazmışam). Mehdixan müəllim elə birinci ili məni qəbul imtahanlarına saxladı. Mənim yazılı və şifahi imtahanlarda iştirak etdi. Qəbul imtahanlarının yekunlarına həsr olunan ümum-institut iclasında mənim adıma yaxşı müəllimlər sırasında çəkdi. Sonra o, dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı Sədi Əfəndiyevə demişdi ki, Paşa müəllimin imtahanlarından razıyam. Bu il yenə onu qəbul imtahanlarına saxlayacağam. Bir gün Mehdixan müəllim məni kabinetinə çağırdı və dedi ki, səni tarix-filologiya fakültəsinə dekan müavini nəzərdə tutmuşam, hazırlaş. Ancaq mən 1-2 ay gözlədim, səs çıxmadı. Bir gün koridorda Mehdixan müəllimlə rastlaşdıq. O, dedi ki, Paşa müəllim, bağışla, tarix-filologiya fakültəsində dekan müavini üçün tələbələrin sayı çatmadı. Ona görə də səni çağırmaq.

1962-ci ildə Mehdi Əliyev institutumuzun rektoru idi. O zamana qədər Mehdi müəllim uzun illər Dövlət Universitetində prorektor işləmişdir. Mehdi müəllim yaxşı ictimaiyyətçi, professional metodist, alim və administrator idi. Az bir müddətdə universitetimizdə gözəl qayda-qanun yaratdı. Bir gün məni yanına çağırdı və dedi ki, Paşa müəllim, sizin haqqınızda mənə çox yaxşı sözlər deyiblər. Siz gənc, işgüzar, obyektiv və təmiz bir müəllimsiniz. Mən qərara almışam ki, sizi qiyabi dil və ədəbiyyat fakültəsinə dekan seçək. Paşa müəllim, mən nə qədərki burada rektoram, siz də dekan işləyəcəksiniz, mən sizə kömək edəcəyəm. O zamana qədər bütün Sovetlər məkanında dekanları rektor xüsusi əmrlə təyin edirdi. İndi yeni təlimata görə dekanlar gizli səsvermə yolu ilə professorlardan, yaxud da təcrübəli dosentlərdən seçilməli idi. Beləliklə, professor Cəfər İbrahimov tarix-filologiya fakültəsinə, mən də qiyabi şöbəyə dekan seçildik. Mən dörd il qiyabi şöbədə dekan işləmişəm.

Uzun zaman pedaqoji universitetdə professor Haşım Ağayev rektor olub. Haşım müəllim işgüzar, diqqətli, qayğıkeş

və mülayim bir şəxs idi. Haqq, ədalət tərəfdarı idi. Mən bir neçə dəfə onunla instituta qəbul günlərində işləmişəm. Həmişə də onun yaxşı cəhətlərini müşahidə etmişəm. Bir gün məni yanına çağırdı, dedi ki, biz Xəlil müəllimlə razılaşmışıq, sizə hazırlıq şöbəsinə dekan təyin etmək istəyirik. O vaxt mən artıq elmlər doktoru diplomunu almışdım. Xəlil Xəlilov bizim institutun məzunu olub, indi partiya komitəsinin katibi idi. Haşım müəllim, mənə bir-iki gün vaxt verdi ki, fikirləşim. Mən evə gəlib çox götür-qoy elədim. Filologiya fakültəsi Ketsxoveli küçəsində idi, birinci növbədə işləyirdi. Hazırlıq isə əsas binada yerləşirdi. Özü də axşam işləyirdi. Mən səhər fakültədə işləyib axşam hazırlıq şöbəsinə getməli idim. Buna mənim səhhətim yol verməzdi. Hec zaman məşinim da olmamışdır. Bunları Haşım müəllimə danışdım. O, məni azad elədi. Ona təşəkkürümü bildirib kabinetindən çıxdım.

1980-ci illərin əvvəllərində Afad Qurbanovu institutumuzun rektor göndərdilər. Afad Qurbanovun təkidi ilə mən filologiya fakültəsinə dekan seçildim. Mən bir neçə il Afad müəllimlə işləmişəm. Sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına müdir seçilib 16 il kafedra müdiri olmuşam.

Mənim on dördüncü rektorum Yusif müəllimdir. Məmmədov Yusif Əbülfət oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor. Universitetimizin 80 illiyində mənim «60 il institut divarları arasında» adlı məqaləm institutun xüsusi əsərlərində çap olunmuşdu. Mən indi o yazımı bu məqaləmə daxil edirəm. Elimizdə belə bir müdrik bayatı var:

*Aşıq naçar ağlama,
Gündür keçər ağlama,
Qapını bağlayan fələk
Bir gün açar ağlama.*

Doğma universitetimizin bir neçə il bağlanmış qapısını fələk özü açdı. Bu qapıdan Ulu Tanrı bizə Yusif Məmmədovu göndərdi. Yusif müəllim böyük alim-pedaqoq, əsl ziyalıdır,

mülayim insandır. Pedaqoji Universitetin ağır, gərgin vaxtında Ulu Tanrının göndərdiyi elçidir. İndi onun ictimai-administrativ təsərrüfatçılıq istedadı da özünü göstərməkdədir. Uzun zaman ağır günlərini yaşayan universitet kollektivinin ümid çırağıdır. Hamımız ona xilaskar kimi baxırıq və deyirik ki, nəhayət universitetimizin də bəxti açılmışdır. İndi Yusif müəllim universiteti xarici və daxili cəhətdən genişləndirir. Bu, onun ən böyük əsəri olacaqdır.

Ulu Tanrı ona yar olsun!

2009-cu ildə çıxan kitabımın bir yerində Yusif müəllim haqqında belə sözlər demişəm: «14 rektorun içərisində mən ən çox Yusif müəllimdən qayğı görmüşəm, özü də böyük qayğı. Mənim 64 illik elmi-pedaqoji fəaliyyətimi, zəhmətimi sözün həqiqi mənasında Yusif müəllim qiymətləndirmişdir. Ömrüm boyu can atdığım, arzuladım Əməkdar Elm Xadimi adına məhz onun sayəsində nail olmuşam. İnstitutda işlədiyim 64 il ərzində adminstrativ vəzifələr də daşımışam. Yuxarıda dediyim kimi dil və ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbə-sində və filologiya fakültəsinin əyani şöbə-sində dekan vəzifələrini aparmışam. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası institumuzun yaşıdır. 1921-ci ildə institut təsis olunanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası da yaradılmışdı. İlk müdiri də Abdulla Şaiq olmuşdur. Sonralar Çobanzadə, Əli Nazim, Mikayıl Rəfil, Feyzulla Qasımlı kafedraya rəhbərlik etmişlər. Mən 16 il kafedranı idarə etmişəm, oraya bütün gücümü, istedadımı, vicdanımı qoymuşam. Əvvəllər müdir olmuş böyük şəxsiyyətlərin ənənəsini yaşatmışam. Mən bununla fəxr edirəm. Kafedrada çoxlu elmi, tərbiyəvi, ictimai işlər həyata keçirmişəm. Ən çox kadr hazırlığına əmək sərf edirdim. Kafedranın müdiri olduğum müddətdə çoxlu gənclər dissertasiya müdafiə etmişlər. Həməlov, Elman Quliyev, Tərlan Novruzov, Ramin Əhmədov, Ramazan Qafarlı, Yaqub Babayev, Mətləb Nağıyev, Təyyar Cavadov, Mahmud Allahmanlı, Qüdrət Umudov, Nazilə Məmmədova və başqalarını göstərmək olar. Hazırda bunlar

fakültəmizin aparıcı müəllimləridir, əksəriyyəti də elmlər doktorlarıdır. Mən özüm şəxsən gənc alim və müəllimlərin yetişməsində xüsusi əmək sərf etmişəm.

Yetişdirdiyim elmlər namizədləri:

1. Ramazan Qafarlı
2. Yaqub Əliyev (Şuşa filialı üçün)
3. Qüdrət Umudov
4. Şəhla Quliyeva (Elmlər Akademiyası üçün)
5. Lətif Süleymanov
6. Fəzail Əliyev (Qazax filialı üçün)
7. Qiyas Vəkilov
8. Mahmud Allahmanlı
9. Şərqəy Ələkbərova
10. Simuzər Əliyeva

Yetişdirdiyim elmlər doktorları:

Mürsəl Həkimov, Tağı Xəlilbəyli, Azad Nəbiyev və Mahmud Allahmanlı.

Kafedra ilə əlaqədar daha iki məqamı qeyd etmək istəyirəm. Qədimdən bəri Sovetlər məkanında bütün universitetlərdə tədris planına folklordan çöl praktikası daxil edilmişdi. Tələbələr folklordan nəzəri kursu keçib qurtarırlar, imtahanlarını da verirlər, praktika zamanı onlar folklorun necə yaranması, yayılması, ifası, daha dəqiq desək, qaynağı ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Tələbələr xüsusilə müəllimlərin bilavasitə rəhbərliyi ilə yerlərə ekspedisiyaya gedir və folklorun qaynaqları ilə tanış olurlar. Dünyanın bir çox görkəmli folklorşünasları məhz tələbə ikən praktika zamanı folklorla, necə deyirlər, vurulmuş, sonra da bütün elmi fəaliyyətini buna bağlamışlar. 1976-cı ildən yenə bütün Sovet məkanında folklor praktikası pedaqoji institutların da tədris planına daxil edildi. Bu iş Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında bilavasitə mənə həvalə edildi. Hər şeydən əvvəl mən 15 makina yazısında vəsait hazırladım, 15 nüsxə məkanda çıxartdım və rəhbər müəllimlərə payladım. İlk praktikamız Bakının ətraf kəndlərində keçirildi. Bir il sonra folk-

lordan çöl praktikası haqqında kitabça çap elətdirdim (1981). İndi bizim müəllim və tələbələrımız geniş miqyasda folklor praktikasına başladılar. Elə bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına məni müdir seçdilər. Onda «Folklor praktikası» adlı daha iri həcmli kitab çap elətdirdim (1991). Hər ilin iyul ayının əvvəllərində tələbələri qruplara ayırır, hər qrupa bir müəllim təyin edir və beləliklə, rektorun xüsusi əmri ilə tələbələr praktikaya yollanırdılar. İlk illərdə tələbə və müəllimlərimiz hətta Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan ərazisinə də praktikaya getmişdilər. Sonralar Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına, Dağıstana (Dərbəndə), Azərbaycanın Şamaxı, Lənkəran, Şəki, Zaqatala, Qazax, Tovuz rayonlarına da tələbələrımız dəfələrlə müəllimlərin rəhbərliyi ilə praktikaya getmişlər. Beləliklə, illər boyu külli miqdarda folklordan dəftərlər toplanmışdı. Həmin dəftərlərdən müəyyən qismini mərhum professor Mürsəl Həkimov Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının folklor institutunun arxivinə təhlil vermişdi. Həm də bu illərdə çap elədiyi bir neçə kitabda M.Həkimov tələbələrin topladığı nümunələrdən istifadə etmişdi.

1998-ci ildə məni bütün varlığım ilə sevdiyim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdirliyindən uzaqlaşdırdılar. Kafedraları birləşdirib Abbas Hacıyevi müdir seçdilər. O da folklor praktikasını ləğv elədi. Bir müddətdən sonra dekan Həsən Bəliyev praktikanı tədris proqramından çıxardı. Halbuki, Bakı Dövlət Universitetində, Sumqayıt Dövlət Universitetində praktika uğurla həyata keçirilir. Bu illər mən folklor praktikasını yadımdan çıxara bilmirəm. Bir neçə dəfə kafedrada bu barədə danışmışam. Kafedra müdiri qətiyyənlə məhəl qoymayıb yenə bir gün əvvəllərdə olduğu kimi yay sessiyası zamanı son imtahandan sonra birinci kurs tələbələrini bir otağa topladım. Kafedra müdiri və dekanı da dəvət elədim. Folklor, onun praktikasının əhəmiyyəti haqqında söhbətlər apardım. Nə kafedra müdiri, nə də dekan iclasa gəlmədilər. Mən sinif nümayəndəsini göndərərək onları yeni-

dən çağırdım. Yenə heç birisi gəlmədi. Tələbələr dağılışıdılar. Səhəri xüsusi bir məktubla dekana müraciət elədim. Cavab gəlmədi ki, gəlmədi.

Kafedra ilə bağlı ikinci məqam dövlət imtahanları haqqındadır. Əvvəlcə onu deyim ki, Filologiya fakültəsində əsas iki ixtisas var: Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bu cəhət hər sahədə özünü doğrultmalıdır. Elmi işlərdə, tədrisdə, inzibati işlərdə və sairə. Məsələn, fakültənin dekanı da, onun iki müavini də dilçidir. Fakültədə dövlət imtahanları, diplom işləri müdafiəsi keçirilir. Bunun üçün hər il komissiya yaradılır. Burada da münasibət dəqiqliyi ilə gözlənilməlidir. Təsəvvür edin, komissiyada ədəbiyyat ixtisası üzrə üzvlər azlıq təşkil edir. Belə bir anormal hal da özünü göstərər. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı üzrə ixtisas nümayəndələri komissiyada yox dərəcəsinədir. Həm dövlət imtahanında və həm də diplom müdafiəsində Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələri komissiyaya daxil edilmir. Düz on beş ildir ki, komissiyanın tərkibində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janrların, «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi dastanların, Nizami, Xaqani, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və başqa sənətkarları dinləyəcək bir nəfər də olsun mütəxəssis yoxdur. Bu, anormal bir haldır, başqa sözlə, həmin komissiya isə etibarsız hesab olunmalıdır. Təsəvvür edin, mən 64 ildir doğma pedaqoji məbədimizin divarları arasındayam. Bu on beş ildə nə kafedra müdiri, nə də dekanlardan birisi mənə yaxınlaşıb deməmişdir ki, hörmətli Paşa müəllim, sizi dövlət imtahanı komissiyasının tərkibinə daxil etmişik, etiraz etməirsiniz ki, gəlin klassik Azərbaycan ədəbiyyatından tələbələrimizin cavablarını dinləyin. Mənim əzizlərim, kafedra müdiri və dekan, bu yazılarımı başqa yerə yozmayın. Mən bu qeydlərimlə öz böyük və ağsaqqal borcumu yerinə yetirirəm.

Bir günü dərstdən tənəffüsə çıxmışdım. Koridora boş və sakit idi, dərslər gedirdi. Birdən zəng dərstdən bayıra çalındı, üçüncü mərtəbədə sıra ilə düzülmüş auditoriyaların qapıları açıldı. İlahi, nə görsəm yaxşıdır. Auditoriyalardan tənəffüsə çıxan bütün müəllimlər bir nəfər kimi mənim tələbələrim idi. İndi mən fürsətdən istifadə edib fakültədə işləyən yetirmələrimin kafedralar üzrə adlarını çəkmək istəyirəm.

Müasir Azərbaycan dili kafedrası üzrə

Başda müdir Həsən Mirzəyev olmaqla Buludxan Xəlilov, Mirvarid İsmayılova, Firuzə Məmmədli, Faiq Şahbazlı, Minaxanım Nəzərova

Azərbaycan dilçiliyi kafedrası üzrə

Başda müdir Nizami Xudiyev olmaqla Əzizxan Tanrıverdiyev, Nəbi Əsgərli, Rasim Həsənov, Qızqayıt Mustafayeva, Vaqif İsrəfilov, Allahverdi Hacıyev

Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası üzrə

Nadir Abdullayev, Zabit Məmmədov, Qabil Tahirov, Yusif Yusifov, Kamil Bəşirov, Hüseyn Hüseynov, Minaxanım Nuriyeva, Adil Bəliyev, Şəlalə Nəbiyeva

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixi kafedrası üzrə

Başda müdir Himalay Qasımov olmaqla Elman Quliyev, Ramin Əhmədov, Təyyar Cavadov, Təranə Rəhimli

Folklor və qədim ədəbiyyat kafedrası üzrə

Başda müdir Tərlan Novruzov olmaqla Mahmud Allahmanlı, Rafiq Yusif oğlu, Ramazan Qafarov, Qüdrət Umudov, Akif Əliyev, Sakibə Ələskərova, Simuzər Əliyeva

Ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası kafedrası üzrə

Sultan Əliyev, Füzuli Əsgərli, Vaqif Əliyev

Bilavasitə mənim rəhbərliyimlə yetişən alim və pedaqoqlar əziz universitetimizə və doğma xalqıma mənim hədiyyələrim deyilmi? Hətta ibtidai məktəb fakültəsində də mənim tələbələrim müəllim işləyirlər. Mərhum Xəlil Fətəliyev, İramin İsayev, Miri Həsənov, Raya Mirsəqulova, Edisson Quliyev, Zemfira Vəliyeva, Brilyant Paşayeva və sairə.

1980-cı il avqust ayının biri idi. Biz institutda ədəbiyyatdan inşa yazıları olmaqla qəbul imtahanları aparırıdıq. Saat 12-də Afad Qurbanov gəldi. Dedilər ki, o, indicə Heydər Əliyevin yanından gəlir. Prezident Afad müəllimlə 3 saat söhbət aparıb, tapşırıqlar verib. İmtahanlar qurtardı, sentyabr gəldi. Bir gün Afad Qurbanov məni kabinetinə çağırdı. Dedi ki, səni öz yerimə dekan seçəcəyəm. Mən necə deyərlər, yalvardım, Afad müəllim, mən təbiətən başqa xasiyyətə malikəm, dekanlığı idarə etmək mənim üçün çətindir. Afad müəllim dedi ki, məni qoyublar rektor işləməliyəm, mən də səni təyin edirəm. Beləliklə, mən filologiya fakültəsinə dekan seçildim. 1981-ci ildə institutumuzun 60 yaşı tamam olurdu. İrəlidə bizi böyük işlər gözləyirdi. Afad Qurbanov özünün seçdiyi yeni dekanlarla çox böyük işlər gördü. Hər həftənin birinci günü saat 10-da dekanları kabinetinə çağıraraq hesabat istəyir və gələn həftə üçün vəzifələri müəyyənləşdirirdi. Əlbəttə, institutun yubileyində çox işləyən və ən çox və vacib işlər görən filologiya fakültəsi idi. Mən fakültədə filologiya fakültəsinin son illər fəaliyyətini əks etdirən böyük bir stend tərtib edib koridora vurmuşdum. İnstitutda rektorun bilavasitə rəhbərliyi ilə bir sıra respublika əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdi. Bunların bir neçəsini xatırlamaq istəyirəm. Yenə də ağırlıq filologiya fakültəsinə və onun dekanı professor Paşa Əfəndiyevin öhdəsinə düşürdü. Hamıdan əvvəl Afad Qurbanov Pedaqoji Universitetimizin ilk aspirantları ilə görüş təşkil elədi. Böyük zal ağzına qədər dolmuşdu. İnstitutda İmran Babayev, Həmid Arashlı, Əzəl Dəmirçizadə, Cəfər Xəndan Hacıyev, Mir Cəlal, İsmayıl Əfəndiyev və başqa ilk aspirantlar olub. Bu məsələ ətrafında məruzəni Afad Qurbanov özü elədi. Ertəsi gün onun məruzəsi «Gənc müəllim» qəzetində çap olundu. Dinləyicilər akademik Həmid Arashlının xatirələrini çox maraqla dinlədilər. Respublika miqyaslı mühüm tədbirlərdən biri də «Ali məktəb kitabxanalarının vəziyyəti və onları yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» idi. Respublikanın bütün ali məktəblərinin kitab-

xanalarının işçiləri institutumuzun akt zalına toplaşmışdı. Çox işgüzar söhbətlər getdi, vəzifələr müəyyənləşdirildi, tövsiyələr qəbul olundu. Mən deyərdim ki, institutun 60 illiyi qarşısında keçirilən tədbirlərdən ən əhəmiyyətli «Ali məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədrisi və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» adlı elmi-praktik konfrans idi. Azərbaycanın bütün ali məktəblərindən ən tanınmış müəllim və alimlər gəlib böyük elmi-praktik əhəmiyyətli olan məruzələrlə çıxış elədilər.

Konfransın plenar iclasında aşağıdakı məruzələr edildi:

1. Akademik Bəkir Nəbiyev – Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran vəzifələr.

2. Professor Paşa Əfəndiyev – Ali məktəblərdə ədəbiyyat fənlərinin tədrisinin vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələr.

3. Bağır Bağırov. Gəncə Pedaqoji İnstitutunun professoru. Ali təhsilin yenidən qurulması, orta təhsil sahəsində islahat və ədəbiyyat tədrisinin vəzifələri.

Konfransda dinlənən dəyərli məruzələrdən bəzilərinin adlarını çəkmək istəyirəm. Nazim Axundov, Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifov, Xeyrulla Məmmədov, İsa Həbibbəyli, Bilal Muradov, Tağı Xalisbəyli və başqaları. Konfrans haqqında «Azərbaycan müəllimi» qəzeti geniş səhifə vermişdi. Materiallar toplandı və Pşa Əfəndiyev və Bilal Muradovun xüsusi zəhməti ilə ayrıca kitabça halında buraxıldı. Redaktor prof. P. Əfəndiyev idi. İnstitutumuzun 60 illik yubileyi münasibətilə filologiya fakültəsinin həyata keçirdiyi tədbirlər çərçivəsində birisini xüsusi ilə qeyd etmək istəyirəm. Fakültənin tələbələri böyük filoloq alimlərin monoqrafiya və dərsliklərini oxuyur, ancaq alimlərin özlərini görməmişdilər. Filologiya fakültəsinin, xüsusilə də dekan professor Paşa Əfəndiyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə həmin alimlər növbə ilə instituta dəvət olunmuş və onların tələbələr ilə görüşləri təşkil edilmişdi. İlk görüş akademik Həmid Araslı ilə olmuşdur. Həmid müəllimin həyat və yaradıcılığı haqqında professor P. Əfəndiyev məruzə eləmişdir. Burada maraqlı bir məqam

qeyd olundu. Həmid müəllim institutumuzu bitirəndən sonra Göyçay rayonunun kəndlərindən birinə müəllim təyin olunur. O, məktəbdə dərs dediği şagirdlər arasında xalq ədəbiyyatını toplamaq üçün müsabiqə elan edir. Bu müsabiqədə şagirdlərdən bir oğlan xüsusilə fərqlənir. Həmid müəllim öz qolundan saatı çıxarıb ona hədiyyə verir. Həmid müəllimdən sonra fakültədə Məmməd Cəfər Cəfərov, Məmmədəğa Şirəliyev, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Əzizə Cəfərzadə, Zərifə Budaqova və başqaları ilə də tələbələrin görüşü keçirilmişdir. Bu görüşlər tələbələrin yaddaşında çoxlu maraqlı, unudulmaz izlər buraxmışdır.

Bir gün yenə dərstdən tənəffüsə çıxıb üçüncü mərtəbədə koridorda dayanmışdım. Bu böyük, müqəddəs məbəddə keçirdiyim 64 il gözümün qabağından kino lent kimi keçməyə başladı. Ürəyim xatirə ilə dolu idi. Necə deyərlər, mən bu məbəddə elin dili ilə desək, bir, bəlkə də iki igidin ömrünü yaşamışdım. Mən yuxarıdan məlum olduğu kimi 16 il kafedra müdiri olmuşam. Kafedranı necə deyərlər, kukla kimi saxlamışam. Kafedramda 6 professor fəaliyyət göstərirdi, heç biri də yoxdur, dünyalarını dəyişiblər. Birdən mən də dünyamı dəyişsəm, onda bu xatirələr nə olsun, o biri dünyaya aparmaq olmaz axı. Məndə təskinlik yarandı. Axı mən ömrümü elmə, təhsilə sərf etmişəm. Bilirəm mənim ömrüm gecə-gündüz işlətdiyim qələm vasitəsilə yazdığım əsərlərdə, institut üçün yetişdirdiyim çoxlu alim və müəllimlərin, doğma Azərbaycanımın kəndləri üçün hazırlayıb yola saldığım 10 minlərlə müəllimlərin ömürlərində yaşayacaq. Xatirələr məni tərpətməyə başladı. Birdən çox sürətlə düşündüm, mən bu xatirələri necə bir yerə toplamayım, sistemə salmayım. Axı mən onları o dünyaya aparsam, kim onlarla yaşaya biləcək. Elə bu zaman ürəyim dolu bu xatirələri kağıza köçürmək arzusu məndə yarandı. Axı mən heç gündəlik də yazmamışam. 64 ilin hadisələrini, burada sürdüyüm ömrü necə xatırlayım. Mən həmişə və heç vaxt hafizəmdən şikayətlənməmişəm. Mən keçirdiyim bu ömrü kağıza köçürə bilərəm

axı. Universitetimizin 90 illik tarixində bu tipli kitab yazılmamışdır. Ancaq mən özümü bu yaşda səfərbər edib yazmalıyam. 1946-cı ildən indiki dövrə qədər ömrümün səhifələrini vərəqləməyə başladım. 64 illik ömrümü müəyyən mərhələlərə bölüb kağıza köçürməyə başladım. Gördüm çox da yaxşı alınır. Mənim bu kitabım ömrümü qoyduğum, özü də bir instituta bərabər bir fakültənin canlı tarixi olacaqdır. Bu kitab elmi, tarixi deyil, tarixi real sənədlərə söykənmir. Ömrünü bu məbəddə qoyan bir alim-pedaqoqun ürəyindən keçirib sistemləşdirdiyi faktlara əsaslanırdı. Kitab çap olundu, onu universitetin rəhbərlərinə, həmkarlarıma hədiyyə verdim. Təsəvvür edirsinizmi, əks-səda eşitmədim, çünki onu oxumadılar. Mənim həmkarım, Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri, professor Süleyman Məmmədov mənə dedi ki, Paşa müəllim, kitabı başdan-ayağa oxumuşam, yaxşı yazmışsınız. Axı o illərdə sizin başınıza nə oyunlar açıblar. Dedim, Süleyman müəllim, mən hələ ondan birini yazmamışam. Mən öz aləmində hesab elədim ki, bu kitab hamıdan çox fakültə dekanının diqqətini çəkəcək. Çünki hazırda tarixi yazılan fakültənin 64 illik fəaliyyəti orada açıqlanmışdır. Elə olmadı. Təsəvvür edin, bir də axı ömrün 64 ilini bu fakültəyə həsr etmiş bir şəxsin tarixidir. Əziz oxucular və əziz həmkarlar, bu kitab eyni zamanda mənim əziz müəllimlərimin, rektorlarımin, həmkarlarımin tarixidir. 90 yaşlı doğma universitetimizin elmi, təhsili, tərbiyəvi, ictimai işlərinin tarixidir. Bunların hamısı da görkəmli bir alimin ürəyinin başından keçirilib yazılmışdır. Belə təsəvvür etdim ki, hörmətli dekan müəllimləri, tələbələri bir otağa yığıb kitabın təqdimatını keçirəcək. Bu kitab xüsusilə tələbələr üçün ibrətli bir məktəbdir. Diqqət edin, ölkəmizin dilbər guşələrindən birində, Qax rayonunda dağın döşündə, yamacda bir kənd var, alimlər və ziyahılar kəndi İlisu. Kitabın müəllifi müharibənin ağır illərində ot, ələf yeyib bir qarnı ac, bir qarnı tox, sarıyağız, sısqsa, əməlli-başlı üst-başı olmayan məsum bir gənc məhzsiz tələbələrin hazırda oxuduğunuz fakültədə adi tələbəlik-

dən Əməkdar elm xadimi kimi fəxri ada qədər yüksəlmiş, 64 il tələbələrə layla çalan bir şəxsdir. Məgər bu tələbə üçün dərs, örnək, məktəb deyilmi? Kitab 90 yaşlı universitetimizin mədəni, tərbiyəvi, ictimai, elmi, təhsili tarixinin gözəl göstəricisidir. Mən 60 ildir Azərbaycan balalarına layla çalıram, doğma xalqımızın mədəni sərvətlərinin sirlərini öyrədirəm. 60 ildir hər dəfə sentyabr ayının birində yeni qəbul olunmuş tələbələrə birinci dərs – mühazirə mənim olur. Hər dəfə mən mühazirəni bu yenicə qəbul olunmuş fidanlara müraciətlə Səməd Vurğundan başlayıram. Rəmzi olaraq onlara yaxınlaşır və deyirəm: bax vaxtilə bu partada Səməd Vurğun, bu partada Mikayıl Müşviq, bir partada Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Zeynal Xəlil oturub. Sonra institutun məzunu olan digər görkəmli, böyük alimlərin adlarını xatırlayıram. Siz tələbələr fəxr edin ki, belə bir qocaman, müqəddəs məbədin sakinlərisiniz. Yaxşı bəs tərbiyə, dərs, təhsil, elm nədən və haradan başlayır?

Bundan sonra kitabımı Nizami Xudiyev, Zahid Xəlil, Füzuli Əsgərli, Vaqif İsmailov da oxudular. Mən kitabın müəllifi kimi elan edirəm ki, mənim bu əsərim yalnız ömrümü fəda etdiyim filologiya fakültəsinə deyil, qarşısında baş əydiyimiz 90 yaşlı milli pedaqoji kadrlar flaqmanı olan universitetə mənim tarixi və qiymətli hədiyyələrimdən biridir.

Yenə bir gün üçüncü mərtəbədə pəncərənin qabağında dayanmışdım. Koridor tamamilə boş idi. Dərslər öz qaydasında gedirdi. Qənşərimdə 328-ci auditoriya görünürdü. Mən 1946-cı ildə sentyabrın birində bu auditoriyada ilk mühazirəyə qulaq asmışam. Sonra da yenə 1953-cü ildə həmin auditoriyada öz tələbələrimə ilk mühazirəmi oxumuşam. İndi mənim ağıma nə gəldi. Nə üçün bu sıra ilə düzülmüş auditoriyalar ömürlərini burada keçirmiş, allahdan vergi almış, indi dünyalarını dəyişmiş professorların adlarını daşımazın. Məsələn, professor Ə.Dəmirçizadə adına auditoriya, professor Mikayıl Rəfili adına auditoriya. Auditoriyaların qapı-

larının ağzına yazılıb vurulmalıdır. Tələbə deyəcək, dərsimiz Ə.Dəmirçizadə adına auditoriyadadır.

Ulu Tanrının köməyi ilə, səxavəti ilə nəhayət gəlib 80 yaşına çatdım. Ömrümü, günümü elmə, təhsilə sərf etmiş, ağır, çətin yollar gəlib keçmiş bir alim üçün, əlbəttə, bu, az yaş deyil. Nə kafedra, nə dekanlıq mənim bu yaşımı qeyd etmədi. Başqa institutlarda bu yaşı təntənəli surətdə keçirirlər. Mən fakültənin tələbələri ilə görüşmək istəyirdim, amma bu qismət olmadı. Bir gün filologiya fakültəsinin dekanı mənə evə zəng çaldı: «Paşa müəllim, biz böyük zalımızı sizin ixtiyarınıza verə bilərik, adamlarınızı yığın, yubileyinizi keçirin». Mən bu sözlərə heç bir izahat belə vermək istəmirəm. Nəhayət, ilin sonunda universitetin rektoru AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor Yusif Məmmədov 70 yaşı tamam olmuş bir neçə əməkdaşla birlikdə mənim də 80 yaşımı qeyd elədi.

İndi hər şey mənim üçün çətinidir. Ağır xəstəliyə düşər olmuşam, min cür xəstəliklər baş qaldırıb. Dərsə getmək, qayıtmaq çətinidir. 60 ildir girdiyim auditoriya mənim üçün ağırlaşmış. Bir ilin içərisində düz dörd operasiya – əməliyyat keçirmişəm. Qolumdan, ayağımdan, böyrümdən və gözümdən. Çox çətinliklərlə qarşılaşmışam. Yenə birdən ağır xəstələndim, yatağa düşdüm, çoxlu qan itirdim, huşsuz qaldım, qan lazım oldu, maddi çətinlik baş verdi. Doğma universitetimizə həmkarlar təşkilatına, mühasibata zəng çalıb kömək istədim, dedim ki, sonra maaşımdan çıxarsınız, cavab almadım. Bir müddət əvvəl mənim üzərimdə əməliyyat aparmış, Qara şəhərdə olan Əfəndiyev adına xəstəxananın cərrahiyyə şöbəsinin müdiri, tibb elmləri namizədi, Allahdan vergi almış həkim Yusif Əliyev qan götürüb bizə gəldi. Üç gün təmənna-sız olaraq mənə qan köçürdü, məni təzədən bu dünyaya qaytardı, dirilti. Ulu Tanrı yer üzündə belə insanlar da yaratmışdır. Onların hesabına bu vəfasız dünya yaşayır.

Doğma fakültəmizin üçüncü mərtəbəsində gəzirəm, gah da dayanıb fikrə dalıram. Məni ən çox narahat edən cəhətlər-

dən biri fakültədə hökm sürən biganəlikdir. Hər işdə biganəlik, dərsdə, münasibətdə, iclaslarda, söhbətlərdə. Cəsarətlə deyirəm, fakültədə həm də etik normalar, mədəniyyət normaları gözlənilmir. Bunları necə bərpa etmək olar. Axı filologiya fakültəsi hər daim institutun gözü olub, özü də həmişə bir institut səviyyəsində olub. Nə edim, Ulu Tanrı məni saxlayıb, məni necə deyərlər, bəkləyib. Mən institutda əlbəttə, əvvəllər başqa münasibətlər, yoldaşlıq, qardaşlıq, hörmət, qarşılıqlı kömək və s. görmüşəm. Koridorda birdən hiss elədim ki, mən tək olmuşam. Ömrüm boyu səcdə elədiyim müəllimlərim yox, uzun illər institutda dolandığım əməkdaşlar yox. Fakültənin əsas kontingenti dekan, kafedra müdirləri, müəllimlər mənim yetirmələrimdir, bəs niyə mən axı tək qalmışam. Bütün fakültəni biganəlik bürümüşdür. 84 yaşın içində girmişəm. Buna baxmayaraq bir neçə dəfə dekandan, kafedra müdirindən kobudluq görmüşəm, mən onların hərəkətlərini təhqir belə adlandırıla bilərdim. Əziz həmkarlar, yetirmələr, axı mən indi sizdən diqqət, hörmət, qayğı, mehribanlıq gözləyirəm. Mən fitrətən zərif, incə təbiətli adamam. Hazırda respublikanın bir nömrəli folklorşünasıyam, bütün Azərbaycan folklorşünaslarının müəllimi, ağsaqqalıyam. Siz respublikada məni səviyyədə folklorşünas-pedaqog tapa bilməzsiz. Mənim universitetdə olmağım tələbə ordusu üçün bir xoşbəxtlikdir. Bilirsinizmi, məni həddən artıq dərslə yükləyirlər, çoxlu auditoriya məşğələləri verirlər. Bəzən bir günə cədvələ bir qoşa saat seminar məşğələsi salırlar, hər gün bir uşaq göndərib dərslərimi yoxlayırlar. Baxın magistraturada mənim üç imtahanım var. Hələ bilmirəm, nə vaxt, hansı ayda və hansı tarixdədir. Cavan dekan müavini mənim yanıma gəlib soruşmalıdır, professor, imtahanlarınızı hansı aya və hansı günə salağ? Belə qaydalar çoxdan sıradan çıxıb, yox olmuşdur. Ancaq bunlar nəhayət qaytarılmalıdır.

64 ildir xalqımızın fəxri, böyük, möhtəşəm zəngin ənənə və tarixi olan Pedaqoji Universitetin divarları arasındayam. 60 ildir ki, fasiləsiz olaraq Azərbaycan balalarına layla çalıram,

balalarımıza mənəvi sərvətlərimizin sirlərini öyrədirəm. 60 ildir doğma xalqımızın mənəvi sərvətlərinin toplanması, nəşri, tədqiqi və tədrisi ilə məşğulam. İndi 84 yaşın içindəyəm, ağır xəstəliyə düşər olmuşam. Hər şey mənim üçün çətinləşmişdir. 90 il xalqımızı tərbiyə edən Pedaqoji Universitetin rektorluğuna, Təhsil Nazirliyinə, Heydər Əliyev Fonduna, Prezident Aparatına, hər bir azərbaycanlının prezidenti olan əzizimiz İlham Əliyev cənablarına müraciət edirəm, deyirəm ki, mən dünya şöhrətli dahi, Ulu öndərimizin adını daşıyan müqəddəs təqaüdə özümü tamamilə layiq bilirəm. Ömrümün son günlərində mənim bundan başqa təmənnam yoxdur.

30 may 2011-ci il

M Ü N D Ə R İ C A T

Müəllifdən	3
Azərbaycan folklorşünaslığının bəzi problemləri haqqında	12
Dastan yaradıcılığı	12
Şahkar dastanımız «əsli və kərəm»	52
Böyük ədib, sevimli müəllim	159
Mahnı xalqın qəlbidir.....	174
Xalq hikməti xəzinəsindən	225
Mahnı qanadlarında	246
Əfsanə və həqiqət	278
Axırncı sözlərim, yaxud vida sözüm	305

328-de bagla

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş **25.06.2011.**
Çapa imzalanmış **04.09.2011.**
Şərti çap vərəqi **21**. Sifariş ☐ **66**.
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **300**.

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.